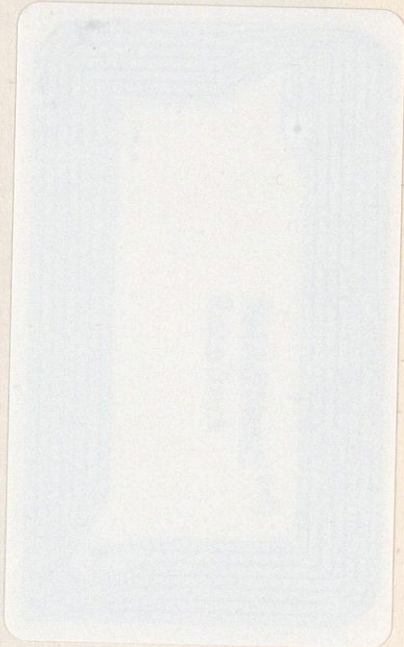

531214787 021

Universität Tübingen

AUGUSTINIANA

Augustiniana

**Tijdschrift voor de studie van Sint Augustinus
en de Augustijnenorde**

JAARGANG I — 1951

UITGAVE

PP. AUGUSTIJNEN, PARKBOSSTRAAT 1, HEVERLEE-LEUVEN

Augustinus

Handboek voor de studie van Sint Augustinus
en de Augustijnorde

JANUARI 1961

ZA 4578

VERANTWOORDING

De eerste afleveringen van Augustiniana Neerlandica vonden bij de élite onzer intellectuelen veel belangstelling en waarderende kritiek, waarbij het verlangen werd geuit de weinig duurzame polykopieën te laten drukken. Om aan dit verlangen te voldoen hebben wij besloten onder de titel Augustiniana een nieuw tijdschrift uit te geven, gewijd aan de wetenschappelijke studie van Sint Augustinus en de Augustijnenorde.

De bedoeling van Augustiniana is voor het Nederlands taalgebied een eigen tijdschrift te hebben, dat de lezers zal inlichten over de leer en invloed van de grootste der Latijnse Kerkvaders, wiens geniale werken nu meer dan ooit actueel zijn, en tevens over de rijke maar verwaarloosde geschiedenis van de Augustijnenorde.

Augustiniana wil, naast degelijke studies over Sint Augustinus en de Augustijnse geschiedenis en spiritualiteit in het algemeen, op bijzondere wijze de artikels over de Augustijnen in de Nederlanden verzorgen, omdat op dit braakliggend terrein nog vele schatten voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis te ontginnen zijn.

De Augustijnen bezaten in 32 steden der oude Nederlanden een klooster, waaraan in 22 steden een college voor het onderwijs in de Latijns-Griekse humaniora verbonden was. Tot nu toe is de geschiedschrijving van deze kloosters nog in een beginstadium. Er werd nog te weinig wetenschappelijk verantwoord werk gepubliceerd, om een goede synthese over het leven en werken der Augustijnen in de Nederlanden te schrijven. Hiervoor kan het overvloedig bronnenmateriaal, dat in het provinciaal archief der Augustijnen te Gent en elders bewaard wordt, op de meest doelmatige wijze in dit tijdschrift samengebracht worden, naast detailstudies over een of ander aspect van het Augustijns kloosterleven in onze streken.

Augustiniana staat ook open voor de publicatie van Jansenistica, omdat heel het Jansenistisch gebeuren, dat zoveel stof heeft opgeworpen, rechtstreeks of onrechtstreeks in verband staat met de leer van Sint Augustinus.

Een bibliographisch repertorium zal zoveel mogelijk de recente literatuur over Sint Augustinus en de Augustijnse geschiedenis in binnen- en buitenland vermelden. Recensies zullen de lezers inlichten over de nieuwe werken.

Tenslotte zal een kroniek ook de lezers op de hoogte houden over de huidige toestand van de Augustijnenorde in de verschillende landen, vooral over haar wetenschappelijke activiteit.

Voor de goede uitvoering van dit veel omvattend programma rekenen wij vooral op de vaste medewerking van onze medebroeders in de Belgische en Nederlandse provincies en op de blijvende steun en sympathie van alle belangstellenden.

DE REDACTIE.

Augustinus' Leer over de heiligmakende Genade *)

INLEIDING.

1. *Probleemstelling.*

Onder de vaktheologen is het wel bekend, hoe de genadeleer sinds de laatste decennia op vrijwel opvallende wijze een diepgaande theologische bezinning in het leven heeft geroepen. Niet dat de leer zelf een innerlijke evolutie ondergaat. Doch een grondige studie van het genademysterie, als geopenbaarde Heilswaarde, bracht de theologen er toe, het probleem vanuit een nieuw gezichtspunt te belichten. Zo ontstond een accentverschuiving in de probleemstelling der genadeleer. Terwijl tot nog vóór enkele jaren de dadelijke genade en voornamelijk de polemiek rondom de overeenstemming tussen de goddelijke, eeuwige kennis van het Heilsbestek en de menselijke vrije wil op de voorgrond werd geplaatst, legt de hedendaagse genadeleer veel meer de klemtoon op het mysterie der heiligmakende genade en haar betrekking tot de begenadigde mens en de drie onderscheiden goddelijke personen.

Degelijke studiën op patrologisch gebied zijn er in geslaagd de heerlijke themata uit de rijke schoot der christelijke Oudheid op te diepen. De God-wording van de mens door de Menswording van God, onze zoonsgenade in de Enige Zoon Gods, de inwoning der heilige Drieëenheid en de leer over het mystiek lichaam zijn gezochte objecten geworden voor het theologisch onderzoek en de spiritualiteit van onze geestelijke hernieuwing. Een dergelijke gezonde terugblik op de bronnenleer der theologie blijft ten alle tijde

*) De literatuuropgave in de voetnoten van deze bijdrage beperkt zich tot die boeken of artikelen, waarin men over de verdere literatuur wordt ingelicht.

uiteraard zeer geschikt om nieuwe, vruchtbare horizonten te openen op het kader der godgeleerdheid in het algemeen en op de genadeleer in het bijzonder. Dat in deze nieuw-georiënteerde stroming, naast een aanzienlijke heropleving van de bijbelstudie, aan het patristisch document weer zijn volle waarde en juiste betekenis als theologische bron geschonken wordt, hoeft geen betoog.

Onder de grote verscheidenheid, welke de christelijke schrijvers uit de gulden eeuw der Kerkvaders (325 - einde v^e eeuw) zo treffend kenschetst, hield, onder de toonaangevende figuren van de Oud-Afrikaanse kerk, Aurelius Augustinus (354-430) onze uitzonderlijke aandacht gaande. Men heeft hem onlangs een Kerkvaderreus genoemd. En terecht ! Dit opzienbarend genie, dat ons na vijftien eeuwen uit zijn ongewoon omvangrijk oeuvre nog levendig toespreekt, werd niet zonder reden door de traditie als *Doctor Gratiae* gekroond. Immers, zijn genadeleer is niet de vrucht van een geniaal kamergeleerde, wél van een groot mens die, door Gods genade gewonnen, voor die bovennatuurlijke, diepbeleefde Heilswaarde gestreden heeft. Al heeft een haast niet te overziene literatuur over en rondom deze man bibliotheken gevuld, toch werd zijn genadeleer nooit volledig weergegeven. Hij blijft, wat zijn leer over de *heiligmakende genade* betreft, vrij algemeen de grote onbekende. Een samenvattende studie over dit aspect van zijn genadeleer werd nog niet ondernomen. Onderhavig artikel en een reeks die zullen volgen stellen zich juist tot doel dit tekort naar best vermogen aan te vullen. Wat we de lezer willen aanbieden is de vrucht van een historisch verantwoord en tevens systematisch onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van Augustinus' leer over de heiligmakende genade. Daar nu een dergelijk opzet met de meeste omzichtigheid en een gezond critisch oordeel dient verhandeld, hebben we er naar gestreefd het geheel van onze detailstudie in het bredere kader van het augustinisme ¹⁾ in te schakelen. Het is derhalve van het hoogste belang voorwerp en doelstelling van deze studie van meet af aan duidelijk te omschrijven. We leggen er de nadruk op, dat ons onderzoek zich enkel en uitsluitend over één bepaald aspect van Augustinus' genadeleer uitstrekt. Het probleem komt dus in hoofdzaak hierop neer : heeft onze auteur waardevolle elementen in zijn genadeleer, die de theologie onder de rubriek heiligmakende genade rangschikt ? Zo ja, hoe heeft

¹⁾ Onder *augustinisme* verstaan we hier de leer van Augustinus.

hij deze elementen ontwikkeld en waar ligt hun oorsprong ? Immers, het ware onbegonnen werk ónze theologische begrippen en klare indelingen over heiligmakende en dadelijke genade in het gezichtsveld en de gedachtengang van een vijfde-eeuwse schrijver over te plaatsen. Daarom handelt ons artikel ook niet over fijn-ingeklede scholastieke begrippen en indelingen. We willen enkel nagaan of er al dan niet in Augustinus' genadeleer een open plaats blijft voor de werkelijkheid, die wij nu heiligmakende genade noemen.

Het lag echter niet in onze bedoeling een systematisch en tamelijk uitgediept onderzoek in te stellen naar de verscheidene verklaringen der augustijnse genadeleer, zoals die in de loop der eeuwen, hetzij door Luther en Calvin ²⁾ en de door hen beïnvloede protestantse Dogma-historici — Harnack, Loofs, Seeberg en Barth —, hetzij door onze augustijnse school vanaf Aegidius Romanus over Gregorius a Rimini en het Nominalisme tot Noris en Berti, hetzij door Jansenius en het jansenisme in het licht gesteld werden. Het probleem dat ons vasthoudt, is op zichzelf reeds voldoende belangwekkend. Waarom het dan bemoeilijken door schooltenden en nieuwe probleemstellingen, die reeds op zich beschouwd meer dan voldoende stof leveren voor een uitvoerige historische verhandeling over het ontstaan en de ontwikkeling van de interpretatie van Augustinus' tekst ³⁾. Hieruit moet men echter niet afleiden dat wij de niet te onderschatten waardeoordeelen van hoger vermelde critici als overbodige ballast over boord hebben geworpen. Het verschil in perspectief van waaruit onze auteur in de geschiedenis van geest en cultuur werd geïnterpreteerd, bewijst juist de ongewoon-diepe invloed van zijn gezag benevens de onuitputtelijke rijkdom van zijn leer. Toch is het op de allereerste plaats de bron zelf, die ons boeit.

Onder de sporadische wetenschappelijke bijdragen over de leer der heiligmakende genade bij Augustinus, dient allereerst de belangrijke analytische studie van F. Cayré vermeld. Schrijver bestudeert echter ons probleem enigszins van de buitenkant en belicht het te

²⁾ Zie over Augustinus' invloed op Calvin: L. SMITS, *L'Autorité de S. Augustin dans l'Institution chrétienne de Jean Calvin*, in *RHE*, vol. XLV, 1950, blz. 670-687.

³⁾ Voor een degelijk, hoewel bondig overzicht over de ontwikkeling van het augustinisme raadplege men o. a.: H. RONDET, *Gratia Christi. Essai d'histoire du dogme et de théologie dogmatique*, Paris, 1948.

eenzijdig in het kader der thomistische synthese. Hierdoor wordt niet beweerd, dat Cayré in zijn werk over de augustijnse spiritualiteit ⁴⁾ de tekst zelf verkracht. Maar zijn tamelijk gezochte tendens om augustinisme en thomisme te verenigen, was voor ons een reden om zijn besluiten van nabij te gaan toetsen aan de bron.

In 1945 verscheen te Washington van de hand van E. J. Carney, *The Doctrine of St. Augustin on Sanctity*. Het proefschrift van deze Amerikaanse theoloog raakt werkelijk de kern van ons probleem en is onder meer dan één oogpunt suggestief en onze aandacht waard. Zijn onderzoek, dat onwillekeurig aan een *catena aurea* van augustijnse teksten doet denken, laat schrijver in drie delen vervallen. Het eerste deel bestudeert de leer van de Kerkvader in verband met de heilighedsopvatting der ketters, waarmee hij in voeling trad. Respectievelijk worden Manichaeïstische, Donatistische en Pelagiaanse heiligheid met de leer van hun bestrijder geconfronteerd. In dit kader werkt schrijver de positieve leer over heiligheid en heiligmaking volgens Augustinus uit. De heilige Drieëenheid, als ongeschapen oorzaak van alle heiligheid, vormt het voorwerp van het tweede deel, waarin onze heiliging, in haar betrekking met de drie onderscheiden goddelijke Personen, verhandeld wordt. Een derde gedeelte tenslotte, beschouwt de geschapen middelen ter heiliging : Doopsel, liefde en genade. Genade houdt essentieel een levensvernieuwing in, door drie voornamelijke elementen — volgens de auteur tevens in het Doopsel en de liefde aangetroffen — gekenmerkt. Deze elementen zijn : vernietiging van de zonde, inlijving in het mystiek lichaam, strijd tegen de boze begeerlijkheid. Zeer juist heeft Carney gezien, dat volgens de leraar der genade onze zoonsgenade niet juridisch, wél reëel dient opgevat, omdat wij door en in de Zoon Gods aan het goddelijk leven zelf deelnemen. Toch heeft hij deze participatieleer niet speciaal nagespoord vanaf haar oorsprong, noch de reële draagwijdte dezer deelname voldoende laten uitschijnen. Bovendien is o. i. zijn poging, om bij de Kerkvader óns onderscheid tussen habituele en actuele genade weer te vinden, weinig diepgaand en in het geheel niet gedocumenteerd ⁵⁾.

⁴⁾ Vgl. F. CAYRÉ, *Les sources de l'amour divin. La divine présence d'après saint Augustin*, Paris, 1933.

⁵⁾ Vertrekkend van óns onderscheid tussen dadelijke- heiligmakende genade wordt Augustinus' genadeleer ontwikkeld door Th. Mac KUGO, *De relatione inter*

Dr. A. F. N. Lekkerkerker schonk ons een streng persoonlijke, scherpzinnige en tevens leerrijke verhandeling over de rechtvaardiging bij Augustinus. Vanuit de gezichtseinder der Hervorming belicht, kan dit moeilijke probleem van het augustinisme, dat met alle eerlijkheid door de auteur werd onderzocht, ons enkel boeien. Zijn bewering dat Augustinus « wel een leer der genade, maar niet een leer der rechtvaardiging » ⁶⁾ geeft, getuigt van scherp kritisch doorzicht. Vooral belangwekkend is zijn besluit, waarin hij duidelijk aantoonst hoe rechtvaardiging, heiligmaking en liefde in de augustijnse leer elkaar volkomen dekken. Ongelukkig staat heel deze studie in het teken van het hedendaags gesprek : Rome-Reformatie ! Naast dit gebrek aan gezonde methode, kan ook Lekkerkerker niet worden vrijgesproken van apriorisme. Zo wordt in dit werk herhaaldelijk zonder enige grond beweerd, dat Augustinus de juridische horizon ontvlucht om zijn leer in een magische sfeer te laten opgaan. De realiteit der rechtvaardiging, door de auteur terecht opgemerkt, betitelt hij daarom trefzeker als een *Verdinglichung* der genadekracht.

Door een herhaald contact met onze bron kwamen we tot de vaststelling, dat de kern van de Christus-genade, zoals Augustinus die leert, iets meer betekent dan een exclusieve morele hulp voor het menselijk onvermogen. Midden in de anti-Pelagiaanse pennestrijd, legt de Kerkvader ongewoon eenzijdig de nadruk op één bepaald aspect van zijn genadeleer. Genade wordt dan vóór alles voorgesteld als een *genezing van de gewonde natuur* en als een *auxilium sine quo non*, een geestelijke ruggesteun voor de gevallen mens om in de Heilsorde het goede te kunnen doen. Evenmin kan ontkend worden, dat we hier slechts een gedeelte — wél het omvangrijkste, niet het belangrijkste — van zijn genadeleer hebben aangestipt. Immers, de tekst zelf stelt ons vóór dit merkwaardig feit : Augustinus kent alle bovenvermelde themata uit de Oud-christelijke literatuur en heeft ze bovendien persoonlijk doordacht en uitgewerkt. Dit alles was o. i. een voldoende reden om de Afrikaanse

caritatem Augustinianam et gratiam actualem (Diss. Doct. Fac. Theol. S. Mariae ad Lacum), Mundelein, 1936. — Hetzelfde verkeerd perspectief treft men aan in het artikel van A. SLOMKOWSKI, *Relatio gratiam sanctificantem inter et iustitiam originalem secundum doctrinam S. Augustini*, in *Coll. Theol.*, t. 18, 1937, blz. 32-52.

⁶⁾ Vgl. A. F. N. LEKKERKERKER, *Studiën over de rechtvaardiging bij Augustinus*, Amsterdam, 1947, blz. 1.

Vader, hoe oud ook, in zijn diepe schoonheid nog steeds nieuw, nog actueel te vinden.

2. Methode.

Nu wordt onze probleemstelling heel wat ingewikkelder, wanneer we Augustinus' leer niet willen interpreteren volgens een bepaald schooldogma, noch in het perspectief van een latere tijd, maar van binnen uit, dat is van uit zijn tekst, door zijn persoonlijke wereldvisie, in het historisch kader van zijn milieu geplaatst. Wat betreft de juiste methode in de *Augustinusforschung* blijft de critische opmerking van O. Rottmanner : « Die Zeit sollte längst vorüber sein, in der man in die augustinische Schriften hineinliest, was man aus ihnen herauszulesen wünscht » ⁷⁾, een gulden leidraad. Ofschoon ieder kenner er zich op beroept Augustinus door Augustinus te interpreteren, moet toch het oogpunt van waaruit men het probleem beschouwt, een bepalende invloed uitoefenen op het waardeoordeel over de doctrine. Alles komt hierop neer : tracht men de leer óf van het Neo-Platonisme óf van de Scholastiek óf van het historisch perspectief uit te benaderen ?

De grote Afrikaan staat immers in de geschiedenis van geest en cultuur niet als een afgesloten individu, wèl echter op de grens van de oude en de nieuwe wereld, met zijn scheppende geest op de toekomst gericht. Hij heeft zelf rijkelijk geput uit de syncretistische geestesstromingen van de antieke wereld, om uit het oude puin de edelste brokstukken tot nieuwe bouwstenen te verwerken. Zo legde hij het fundament voor een nieuwe christelijke cultuur ⁸⁾. Geschild door Cassianus en het semi-Pelagiaans milieu van Marseille, gesystematiseerd door Gregorius de Grote, Isidorus van Sevilla en Beda venerabilis, komt de augustijnse stroming in de Hoog-scholastiek. Ondanks de steeds veldwinnende invasie van het Aristotelisch realisme in het Westen, waardoor het augustinisme schoorvoetend verdrongen wordt, zal de diepe augustijnse stroming,

⁷⁾ O. ROTTMANNER, *Geistesfrüchte aus der Klosterzelle*, München, 1908, overgenomen in *Aurelius Augustinus. Festschrift der Görres-Gesellschaft zum 1500 Todestag des hl. Augustinus*, hrsg. von M. GRABMANN und J. MAUSBACH, Köln, 1930, blz. 70. — Zie eveneens J. HESSEN, *Zur Methode der Augustinusforschung*, in *Miscellanea Augustiniana*, Nijmegen, 1930, blz. 374-381.

⁸⁾ H. I. MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, 1er vol., Paris, 1938, 2e vol., Paris, 1949.

door augustianisme en franciscanisme opgenomen en vastgehouden, blijven voortleven tot op onze dagen.

Toch opent men een vals historisch gezichtsveld, wanneer men onze auteur *uitsluitend* in één van beide richtingen wil verklaren. Het gaat niet op hem in het antieke raam overwegend in verband met en onder invloed van het Neo-Platonisme te zien. Plotinos was een heiden, die, trots op eigen waan, God veroveren wilde; Augustinus echter een christen, die, in deemoedige schuldbekentenis, door God veroverd werd. Tussen de *praesumptio* van de wijste onder de Griekse wijsgeren en de *confessio* van de wijste onder de Latijnse Vaders zal steeds een onoverbrugbare kloof liggen ⁹⁾).

Toch zou Augustinus niet Augustinus zijn, indien hij vóór zijn bekering de Neo-Platonici niet gekend had. Marius Victorinus opent werkelijk voor hem een nieuwe wereld. Door de vertaling van Plotinos' Enneaden schonk hij aan de scepticus en liefhebber-wijsgeer een diepgaande kijk op een tot nog toe voor de Manichaeër onbekend denksysteem. Deze contactname moest de waarheidszoeker met een jeugdig enthousiasme voor de nieuwe leer bezielen. Te meer daar hij, als catechumeen, Plotinos' systeem bewonderde in het licht van de christelijke synthese. De Neo-Platonische stempel op de geschriften van de Kerkvader is inderdaad reëel, al mag men deze invloed niet overschatten. Ongetwijfeld is het literair parallelisme in de werken van deze twee grote denkers zeer beperkt. Een dergelijke analogie wijst ten andere nog niet op overeenstemming in de leer. Toch kan men niet loochenen, dat Augustinus' intellectuele visie vrij sterk Neo-Platonisch getint is. De Neo-Platonici hebben zijn geest werkelijk bevrijd van een materialistische wereldbeschouwing, waarin het Manichaeïsme hem gebonden hield. Verscheidene elementen uit het Plotinisme — door Augustinus met voorliefde het goud uit de buit van Egypte genoemd — worden in zijn synthese opgenomen, gezuiverd en aan de christelijke geloofsleer aangepast. Op de koud-rationele en scherp-toegespitste onderbouw der Neo-Platonici zal hij, in het warme licht van de christelijke Openbaring, zijn leer uitbouwen tot een nieuwe christelijke cultuur: de « *doctrina christiana* » van de Staat Gods. Hij is en blijft Plotinos' grootste leerling, een leerling die zijn meester ont-

⁹⁾ Vgl. P. HENRY, *Plotin et l'Occident. Firmicus Maternus, Marius Victorinus, Saint Augustin et Macrobe* (Spic. Sacr. Lov., fasc. 15), Louvain, 1934.

kroont ! Enkel in zover kan men de wijsgeer van Tagaste een Neo-Platonist noemen.

Indien het wetenschappelijk onverantwoord is de ideeën van Plotinos in blok aan Augustinus toe te schrijven, lijkt het ons even gewaagd, uit een oppervlakkige of schijnbare overeenstemming tussen scholastieke termen en augustijnse wendingen, tot een identiteit van inhoud en leer te besluiten. Immers, de augustijnse stroming komt enkel gekanaliseerd de Hoog-scholastiek binnen, zodat tussen beide syntheses meer dan een half millenarium ligt van christelijke cultuur en theologische ontwikkeling. De weg van de scholastieke Augustinus' interpretatie is een uiterst glibberig pad. Dat wij daarom tegenover deze methode sceptisch staan, zal wel niet verwonderen.

Wij zijn de mening toegedaan, dat niemand ons het recht zal ontzeggen aan gezonde historische critiek te doen. Welnu, wat betreft de interpretatie van een vijfde-eeuws document, — a fortiori wanneer dat document een literaire bron is —, staat ons slechts één weg open, de enig veilige, de weg der streng-historische methode. Deze stellingname is plicht omwille van het onvermijdelijk subjectivisme, waartegen ieder historicus zich schrap moet zetten. Omdat wij een verklaring van Augustinus uit Augustinus zoeken, willen wij ons niet a priori blinddoeken door eender welk vooropgezet idee of schooltraditie.

Door deze methodologische principes geleid, begonnen we het *corpus augustinianum* in chronologische volgorde door te werken. Wat onze bronnen betreft, bedienden we ons van de originele tekst der Mauriner-uitgave ¹⁰⁾, die we met behulp van de reeds gepubliceerde bronnen uit het Wiener-corpus ¹¹⁾, de *Sermones post*

¹⁰⁾ S. Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi opera omnia, opere et studio Monachorum O. S. B. e Congregatione S. Mauri, XI tomi, Parisiis, 1679-1700. — Zie aangaande de waarde en de historiek dezer uitgave: R. KUKULA, *Die Mauriner Ausgabe des Augustinus*, in *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien, 1890-1898, Bd. CXXI, CXXII, CXXVII, CXXXVIII, en O. ROTTMANNER, *Bibliographische Nachträge zu Dr. Richard Kukula's Abhandlung: Die Mauriner Ausgabe des Augustinus*, in *Geistesfrüchte aus der Klosterzelle*, München, 1908.

¹¹⁾ *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, editum consilio et impensis Academiae Litterarum Vindobonensis, Vindobonae, vol. XII, S. Aurelii Augustini liber qui appellatur *Speculum* (F. Wehrich), 1887; vol. XXV, I en II, *De utilitate credendi, de duabus animabus, contra Fortunatum, contra Adimantum, contra epistolam fundamenti, contra Faustum, contra Felicem, de natura*

Maurinos reperti van G. Morin ¹²⁾ en de critische uitgaven der *Confessiones* van A. Vega ¹³⁾, P. de Labriolle ¹⁴⁾ en I. Capello ¹⁵⁾ hebben aangevuld, of, waar het nuttig bleek, vergeleken. Bovendien werden de critische edities van J. P. Christopher ¹⁶⁾ en T. Sullivan ¹⁷⁾ geraadpleegd. Eenmaal in het bezit van een zo volmaakt mogelijke,

boni, Secundini epistula, contra Secundinum (I. Zycha), 1891-1892; vol. XXVIII, I en II, *De Genesi ad litteram, Locutiones in Heptateuchum, De Genesi ad litteram, imperfectus liber, Quaestiones in Heptateuchum, Adnotationes in Iob* (I. Zycha), 1894-1895; vol. XXXIII, *Confessionum libri tredecim* (P. Knöll), 1896; vol. XXXIV, I en II, *Epistulae I-XXX en XXXI-CXXXIII* (A. Goldbacher), 1895-1898; vol. XXXX, I en II, *De civitate dei* (E. Hoffmann), 1899-1900; vol. XXXXI, *De fide et symbolo, de fide et operibus, de agone christiano, de continentia, de bono coniugali, de sancta virginitate, de bono viduitatis, de adulterinis coniugiis, de mendacio, contra mendacium, de opere monachorum, de divinatione daemonum, de cura pro mortuis gerenda, de patientia* (I. Zycha), 1900; vol. XXXXII, *De perfectione iustitiae hominis, de gestis Pelagii, de gratia Christi et de peccato originali, de nuptiis et concupiscentia ad Valerium comitem* (C. F. Urba - I. Zycha), 1902; vol. XXXXIII, *De consensu evangelistarum* (F. Weihrich), 1904; vol. XXXXIV, *Epistulae CXXIV-CLXXXIV* (Al. Goldbacher), 1904; vol. LI, *Psalmus contra epistolam Parmeniani, de baptismo* (M. Petschenig), 1908; vol. LII, *Contra litteras Petiliani, epistula ad catholicos de Secta Donatistarum, contra Cresconium* (M. Petschenig), 1909; vol. LIII, *Liber de unico baptismo, breviculus collationis cum Donatistis, contra partem Donati post gesta, sermo ad Caesariensis Ecclesiae plebem, gesta cum Emerito Donatistarum episcopo, contra Gaudentium Donatistarum episcopum* (M. Petschenig), 1910; vol. LVII, *Epistulae CLXXXV-CCLXX* (Al. Goldbacher), 1911; vol. LX, *De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum ad Marcellinum, de spiritu et littera, de natura et gratia, de natura et origine animae, contra duas epistulas Pelagianorum* (C. F. Urba - I. Zycha), 1913; vol. LXIII, *Contra Academicos, de beata vita, de ordine* (P. Knöll), 1922.

¹²⁾ G. MORIN, *Sancti Augustini sermones post Maurinos reperti probatae dumtaxat auctoritatis, nunc primum disquisiti, in unum collecti et codicum fide instaurati studio et diligentia D. Germani Morin, O. S. B., in Miscellanea Agostiniana*, I, Romae, 1930. — Idem, *Sancti Aurelii Augustini Tractatus sive Sermones inediti ex codice Guelferbyitano 4096*, Turini, 1918.

¹³⁾ A. C. VEGA, *S. Aurelii Augustini Confessionum libri tredecim*, Matriti, 1930.

¹⁴⁾ P. DE LABRIOLLE, *Saint Augustin. Confessions, texte établi et traduit*, 2 vol., 4e éd., Paris, 1947.

¹⁵⁾ I. CAPELLO, *S. Aur. Augustini Confessionum libri XIII introductione et notis aucti*, Taurini, 1948.

¹⁶⁾ J. P. CHRISTOPHER, *S. Aur. Augustini liber de catechizandis Rudibus* (Patristic Studies VIII), Washington, 1926.

¹⁷⁾ T. SULLIVAN, *S. Aur. Augustini de doctrina christiana liber quartus* (Patristic Studies XXIII), Washington, 1930.

authentieke tekst, beschikten we over een afdoende bronnen-materiaal om de inwendige critiek aan te vatten. Door een zorgvuldig aanstippen van alle themata, die voor ons onderwerp in aanmerking kunnen komen, verkregen we een uitvoerige, relatief-volledige documentatie. Deze bronnenkennis stelde ons in staat, bij de interpretatie van het verkregen materiaal, onze auteur van binnen uit te verstaan en te verklaren. Het hoeft haast niet gezegd, dat wij, rekening houdend met een mogelijke evolutie in de leer, het geheel van onze besluiten herhaaldelijk aan de *Retractationes* hebben getoetst. Pas daarna hebben we de verschillende monographiëen, die met ons onderwerp rechtstreeks of zijdelings in verband staan, doorgewerkt.

3. Ontwikkeling van Augustinus' taal en leer.

Dit voorbereidend werk stelde ons voor enkele vaststellingen, die het plan van onze studie hebben beïnvloed en geregeld.

Augustinus' literair geestelijk erf, waarin de vrucht van zijn wetenschappelijke arbeid ligt besloten alsmede de ontwikkeling en de uitbouw van zijn doctrine, wordt deels door historische factoren, deels door zijn persoonlijke karaktertrekken beheerst. Op de eerste plaats dient men rekening te houden met het feit dat de Kerkvader niet schrijft om te schrijven, of zijn geschriften naar willekeurige lezers richt. Bijna al zijn werken zijn gelegenheidsgeschriften op aanvraag van zijn tijdgenoten geschreven of door de noden van zijn tijd vereist. Al vallen dan zijn werken onder één of meer fasen uit zijn drievoudige polemische periode (Manichaeïsche, Donatistische, Pelagiaanse), toch staat naar de treffende uitdrukking van Chr. Mohrmann: « elk werk op een bepaald, in Augustinus' bewustzijn wèl omschreven en als reëel aangevoeld, geestelijk en cultureel niveau »¹⁸⁾.

Dit aanpassingsvermogen, dat op zijn diepe psychologische

¹⁸⁾ Chr. MOHRMANN, *Sint Augustinus. Preken voor het volk handelende over de heilige Schrift en het eigen van de tijd, vertaald en ingeleid*, in *Monumenta christiana*, I, Utrecht-Brussel, 1948, blz. XXXIII. — Zie wat Augustinus' taal en stijl betreft, de inleiding op dit werk, blz. XXVI-XLVII. — IDEM, *Die Altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. Augustin*, I (*Latinitas Christianorum Primaeva III*), Nijmegen, 1932.

kijk op mensen en dingen berust, tekent ons een zeer persoonlijk schrijver. Vergeten we niet dat hij een worstelaar is, die enkel door jarenlange, harde strijd zijn leer veroverd heeft. Omdat hij, in zijn grote drang naar geluk, heel zijn leven door een echte Godshonger werd voortgestuwd, is juist de liefdevolle Godskennis in minnend-schouwend genot het centraal probleem van het augustinisme. De waarheden, door hem behandeld, hebben daardoor juist nooit een zuiver-abstracte inhoud, maar steeds levenswaarde. Hoe overwegend intellectualistisch ook — voornamelijk gedurende zijn vroegste periode — zijn geest is ingesteld, is hij toch vooral een intuïtieve en zeer ontvankelijke natuur. Vandaar dat zijn leer grotendeels de vrucht van zijn levenservaring moet genoemd worden. Een zodanige beleefde levenswaarde laat zich niet vastleggen in een kunstmatig afgewerkt systeem van louter abstracte begrippen. Vandaar zijn synthetische methode, zijn behoefte aan symboliek en beeldspraak om de waarde zijner beleefde kennis aan gelijkwaardig afgestemde temperamenten te suggereren. Heel zijn weten is dan ook rechtstreeks gericht op de concrete mens, op de werkelijk bestaande natuur, op de praktijk van het leven. Aldus weer spiegelt zich in het augustijnse oeuvre zeer levendig de ziel en de stempel van zijn eeuw, naast de individuele beleving van zijn persoonlijkheid.

Bij de sterke ontwikkeling, die de Kerkvader onder literair en doctrinair oogpunt heeft doorgemaakt, geeft ook weer enkel de historisch-genetische methode voldoende opheldering. Terecht wijst Mohrmann er op, dat zijn geschriften uit het eerste decennium na zijn Doopsel (387-397), wat hun taalkundige vorm betreft, een merkwaardige evolutie ondergaan hebben. In zijn eerste werken treffen we de redenaar uit de vervalperiode, nauw verbonden aan de classieke taalvorm in Ciceroniaanse trant, bij wien het christelijk taaleigen bijna niet voorkomt. Zijn tractaat *De vera religione* (389), twee jaar vóór zijn priesterwijding te Tagaste geschreven, vertoont reeds een grote ommekeer in taal en stijl. De Oud-rhetor heeft zich geleidelijk meester gemaakt van de christelijke taalvorm. Hierop wijst het overvloediger gebruik van Schriftuuraanhalingen en typische christianismen. Maar pas in de werken van na zijn bisschopswijding (395) vertoont zich het specifiek christelijk taaleigen in al zijn volheid en verscheidenheid. Toch blijft zijn terminologie zeer wisselend, vol soepelheid in haar woordenkeus en uiterst vrij in

de nuancering van haar betekenis. Parallelie en antithese, naast woord- en gedachtenspel, vormen tenslotte de voornaamste karakteristieken van zijn stijl ¹⁹⁾.

Met deze algemene taalontwikkeling gaat een analoge evolutie van de leer gepaard. Vergelijken wij de Cassiciacum-geschriften met *De Trinitate*, dan bemerken wij in deze jeugdwerken, dat hun schrijver wèl een persoonlijke God kent, doch noch de juiste terminologie, noch de geloofsleer over de heilige Drieëenheid op de voorgrond plaatst. Slechts vanaf het eerste boek der *De doctrina Christiana* (397) is het de belangstelling voor het Triniteitsmysterie, die hem helemaal in beslag neemt. Ook is in zijn aanvangsperiode de behoefte aan een verlosser hem volkomen vreemd. Hij verwacht alle heil van zijn eudaimonistico-intellectueel streven en hoopt dat de Stoïsche apatheia hem voldoende training zal geven om reeds hier op aarde de « Ziener te zien ». Reeds zeer vroeg echter is hem de Verlosser bekend en verheugt hij er zich over bij de Neo-Platonici een leer te vinden, die, volgens zijn eerste mening, met de grote lijnen van het Geloofsgegeven niet in strijd is. Geleidelijk groeit aldus het christelijk element naast het Neo-Platonische, tot dit laatste door het eerste volkomen wordt gekerstend. Met zijn priesterwijding neemt zijn kennis en zijn leer een meer religieus-kerkelijke richting. De vereisten der zielzorg dwongen hem daar toe. De Heilige Schrift, waarin hij zich tot dan toe zo weinig thuis voelde, — hoewel hij als catechumeen reeds alle brieven van S. Paulus had doorgelezen —, wordt nu werkelijk de spil van zijn doctrine. Zo ontstaat zijn nieuwe cultuur, waarvan zijn *De Doctrina Christiana* de stevige grondslag legt. Zijn beleefde leer groeit uit tot een verstandelijke reflex op en rondom de *sacra pagina*. Het is dan ook vanaf deze periode dat zijn theologie ontstaat en zijn genadeleer haar eerste wezenstrekken vertoont. Met zijn bisschopswijding zal de Afrikaanse kerk, die sinds Cyprianus' dood ongeveer een halve eeuw gezwegen had, herleven. Augustinus, nu de taal en de leer van de Kerk volkomen meester, zal spreken over de genaderijkdom, die in de schoot der Catholica verborgen ligt.

Enkel, wanneer met al deze factoren rekening wordt gehouden, is het mogelijk de waarachtige zin van Augustinus' gedachtenwereld en de diepgang van zijn doctrine te achterhalen. In onze opzet,

¹⁹⁾ K. POLHEIM, *Die lateinische Reimprosa*, Berlin, 1925, blz. 227 vv.

die enkel een onderzoek instelt naar één bepaald aspect, komt het er gans in het bijzonder op aan de lijn voortdurend strak te houden en niets te isoleren. Onze taak wordt nog enigmater bemoeilijkt door het feit dat de leraar der genade geen enkel samenvattend werk over de heiligmakende genade geschreven heeft. Gelukkig heeft hij zelf deze Heilswerkelijkheid in zijn algemene Heilsleer opgenomen en door de participatieleer uitgewerkt. Zo geeft onze auteur ons een kostbare leidraad voor de indeling en de ontwikkeling van ons verder onderzoek.

Zoals uit voorafgaande beschouwingen blijkt, gaat de indeling van onze studie in haar geheel op Augustinus terug. Ze houdt rekening met de chronologie en de evolutie der werken en knoopt, wat haar systematisatie betreft, met de belangrijkste hoogtepunten uit het algemeen kader van de leer aan.

In een eerste inleidend en tevens synthetisch gedeelte bestuderen wij de grondslag waarop de hele leer berust. We beschouwen Augustinus' Heils-theologie, in zover deze door onze auteur met het mysterie der Menswording wordt verbonden, als bron van onze heiligmaking ons in en door Christus — Godmenselijke Middelaar en Hoofd der heilige gemeenschap — geschonken.

Daar nu deze Heilseconomie, op Godmenselijke ruil berustend, door de participatieleer wordt uitgewerkt, ontleedt een tweede gedeelte dan meer uitdrukkelijk en in haar rijk-onderscheiden onderdelen deze Christus-genade in haar wezen zelf. Wij ontleden hier het wezen van onze genade volgens Augustinus, door haar te beschouwen als een werkelijke deelname aan de genaderijkdom van de Godmens. De realiteit van deze participatie, die een Godsgelekenis insluit, brengt ons vanzelfsprekend tot de beschouwing van de vergoddelijking van de mens als beeld Gods. Dit zeer voorname element uit het augustinisme ontleden wij van heel nabij in een drievoudige paragraaf. Oorsprong en ontwikkeling, draagwijdte en verband met Wijsheid en Rechtvaardiging van dit thema worden speciaal nagespoord. Deze God-wording van de mens door de genade doet zich voor als een werkelijk adoptief zoonschap in de Zoon Gods, zodat onze inlijving bij Hem, die het model en de bron van onze Voorbeschikking is, ons daadwerkelijk met de Drieëne God verenigt in de goddelijke inwoning.

In een derde gedeelte laten wij onze voornaamste vaststellingen tot hun volle recht komen. Deelname aan het innerlijk goddelijk

leven, vergoddelijking, zoonsgenade en voorbeschikking alsmede inwoning van de heilige Drieëenheid worden door Augustinus zó reëel gezien, dat ze enkel in de Zichzelf-schenkende Heilige Geest door een uitstorten der goddelijke Charitas worden verkregen. Na een inleidend onderzoek naar de betekenis en de inhoud van het augustijns liefdebegrip, worden de verhoudingen van de heiligmakende Geest, als Gave Gods en Liefde, met het kind Gods in het licht gesteld.

We hebben in heel onze opzet er naar gestreefd de analytische en de synthetische methode te verenigen. Daarom geven onze slotbeschouwingen een *synthese* van ons onderzoek, waarin wij de voornaamste besluiten en hun belangrijkheid vastleggen.

E. BRAEM, O. E. S. A.

Jean Recht en mission à Madrid

pour l'« Augustinus » et l'Augustinisme

(1649-1653)

Le sujet que nous allons traiter ici n'est pas entièrement nouveau. Plusieurs auteurs, anciens et modernes : Hermant, Rapin, Du Chesne, Gerberon, Pastor ¹⁾ en ont parlé, mais presque tous l'ont fait en très peu de mots, soit qu'ils aient attribué peu d'importance à cette mission, soit que la documentation leur ait manqué. Gerberon fait exception parce qu'en historien janséniste il était pleinement convaincu de son importance et parce qu'il a eu la chance d'avoir pu consulter « un gros manuscrit de toute l'affaire de Jansénius... et où est... tout ce qui concerne la députation de M. Recht » ²⁾. En examinant Gerberon, on peut constater immédiatement qu'il y avait entre autres le journal du député, qui permettait à l'historien de suivre Recht jour par jour dans ses démarches. Malheureusement, le gros manuscrit, qui appartenait à la collection d'Antoine Arnauld, fut saisi chez Quesnel en 1703 et ensuite transmis à Paris au P. de la Chaise ³⁾. Il a ensuite disparu comme les autres documents du même groupe.

¹⁾ G. HERMANT, *Mémoires* (édit. A. Gazier), I, Paris, 1905, p. 456; R. RAPIN, *Mémoires sur l'Eglise* (édit. L. Aubineau), I, Paris, 1865, pp. 304, 388; J. B. DU CHESNE, *Histoire du Baianisme*, Douai, 1731, pp. 131, 434; [G. GERBERON], *Histoire générale du jansénisme*, 3 vol., Amsterdam, 1700, I, pp. 269-289; 355-347; 526-534; II, p. 181.

On trouvera plus loin l'indication de la littérature concernant la condamnation des propositions anti-augustinienne, qui ne fut que partiellement le résultat de la mission de Recht.

²⁾ D'après la *Causa Quesnelliana* (ouvrage anonyme de H. J. VAN SUSTEREN, Bruxelles, 1704, p. 399) Quesnel écrivit le 25 octobre 1696 à Gerberon en ces termes : « Il y a un gros ms. de toute l'affaire de Jansénius, que je vous ai prêté, Monsieur, et où est le journal de M. Sinnic et tout ce qui concerne la députation de M. Recht; c'est celui-là principalement que je vous supplie de me renvoyer ».

³⁾ L. CEYSSENS, *Les papiers de Quesnel saisis à Bruxelles et transportés à Paris en 1703 et 1704*, dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, 44 (1949), pp. 508-551.

Néanmoins nous avons pu recueillir maint document sur la mission de Recht ⁴⁾ et reconstituer ainsi un dossier assez important. Aux archives de la Oud bisschoppelijke clerezie (= OBC) (en dépôt aux Archives Générales du Royaume à La Haye) nous avons rencontré sous le n° 993 un fascicule de copies, contenant une partie de la correspondance échangée entre J. Recht et son compagnon, Ignace Gillemans ⁵⁾, d'un côté, et ses mandataires de l'autre, ainsi que des documents annexes. Au Grand Séminaire de Gand, les numéros 171-181 ⁶⁾ renferment encore des pièces de correspondance et d'autres documents intéressant directement la mission. Le fonds de l'ancienne Université de Louvain (FUL) aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles (surtout les *Acta Universitatis* et *Acta facultatis theologiae*) a fourni des renseignements précieux. Le ms. 11.1220 de la Bibliothèque Royale à Bruxelles, recueil de lettres des Jésuites, bien qu'assez peu important, apporte néanmoins quelques détails intéressants. Il en est de même du fonds des *Manuscrits divers* aux Archives générales du Royaume à Bruxelles. Enfin les fonds *Secretarias provinciales* et *Estado* à l'*Archivo General de Simancas*, *Inquisición* à l'*Archivo historico nacional de Madrid*, *Nuntiatura di Spagna* (NS) aux *Archives vaticanes* ont complété notre documentation. Citons encore les imprimés : *Correspondance de la Cour d'Espagne*, publiée par J. CUVELIER et J. LE-

⁴⁾ Jean Recht naquit à Harlebecq, près d'Ath. Licencié en théologie, il fut nommé en 1635 président du collège de Bay, à Louvain. Il fut créé docteur en théologie le 17 novembre 1648; le 28 octobre 1653, à son retour de Madrid, il succéda comme professeur-régent à Libert Froidmont qui venait de mourir. Lui-même devait mourir au collège de Bay le 23 octobre 1682. Voir E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain*, III, Louvain, 1881-85, p. 444; *Necrologium aliquot utriusque sexus Romano-Catholicorum*, Lille, 1739, pp. 138-139, où l'auteur [P. de Swert] fait son éloge et donne un aperçu sur la mission.

⁵⁾ Ignace Gillemans, docteur en théologie, plus tard chanoine, archiprêtre et vicaire général à Gand. Voir [A. HELLIN], *Histoire chronologique des évêques et du chapitre exempt de l'église cathédrale de Saint-Bavon à Gand*, Gand, 1770, p. 210; P. F. X. DE RAM, *Synodicon Belgicum*, IV, Malines, 1839, p. 327; *Necrologium* (cf. note précédente), p. 99. A plusieurs reprises il eut des démêlés avec les anti-jansénistes. Voir p. e. P. HOFFER, *La dévotion à Marie au déclin du XVIIe siècle*, Paris, 1938, *passim*.

⁶⁾ Voir F. CLAEYS-BOUUAERT, *Inventaire de documents relatifs à l'ancienne Université de Louvain (Faculté de théologie) conservés au Grand Séminaire de Gand*, dans *L'Université de Louvain à travers cinq siècles*, Bruxelles, 1927, p. 291.

FÈVRE ⁷⁾); et J. LEFÈVRE, *Documents relatifs à la juridiction des nonces et internonces des Pays-Bas*, Bruxelles, 1943.

Grâce à cette documentation je tâcherai de raconter ici la mission janséniste à Madrid dans ses diverses phases et de montrer le jeu des influences contraires. Pour le faire plus commodément, j'examinerai successivement : 1. l'origine de la députation ; 2. les débuts ; 3. ce qui précède l'audience du roi (du 14 juin 1649 au 1er janvier 1650) ; 4. la cause devant le roi (du 1er janvier 1650 au 14 juillet 1650) ; 5. dernière activité du député à Madrid (du 14 juillet 1650 au 17 avril 1653).

1. L'origine de la députation.

La députation janséniste à Madrid est en rapport étroit avec la bulle *In eminenti* ⁸⁾. Ce document pontifical, signé à Rome le 6 mars 1642, n'y fut publié que le 19 juin de l'année suivante. Dans l'intervalle, il avait subi plusieurs retouches, dont certaines, contrairement à ce qu'on en attendait, ne devaient pas contribuer à le rendre plus acceptable ⁹⁾.

Entre autres, il contenait une clause, très travaillée, sur la valeur universelle de la publication faite à Rome. Cette clause n'y avait été insérée qu'après conseil et mûre réflexion ; néanmoins c'est elle qui va amener des rapports très difficiles entre l'internonce, d'un côté, et le gouvernement de Bruxelles, de l'autre. En effet, l'internonce, Antoine Bichi, se voit obligé de soutenir la valeur attribuée à la publication faite à Rome, et par conséquent il ne peut pas demander une nouvelle publication dans les lieux soumis au gouvernement. Celui-ci, très attaché au privilège du placet, ne permet pas à l'internonce de porter à la connaissance du public la bulle romaine avant l'autorisation royale.

⁷⁾ T. IV et VI, Bruxelles, 1933-37.

⁸⁾ Pour la plupart des questions traitées ici on trouvera l'indication de nos sources dans les deux études suivantes : *L'enquête officielle faite en 1644 dans les diocèses des Pays-Bas sur le scandale causé par l'« Augustinus » de Corneille Jansénius* (dans *Archivum Franciscanum historicum*, 43 (1950), pp. 68-160) et *Sources espagnoles relatives à la publication de la Bulle In eminenti* (à paraître prochainement).

⁹⁾ A. DE MEYER, *Les premières controverses jansénistes en France*, Louvain, 1917. En avril 1643 on prenait encore des informations sur la manière de publier la bulle, sans ou avec la clause. R. RAPIN, *Extrait des dix huit tomes du Saint-Office*, ms. Paris, Bibl. nat., f. fr. 10576, 15.

Ainsi, en l'absence d'« application », « exécution », « cumplimiento »¹⁰⁾ de la bulle, le pape, Urbain VIII, avait adressé des brefs aux évêques et au gouverneur général, François de Melo¹¹⁾. La fameuse clause l'obligeait encore à demander à ce dernier, non pas de faire publier la bulle, mais seulement de prêter le bras séculier en vue d'obtenir l'obéissance à la bulle et la répression des désobéissants. C'était attendre beaucoup du pouvoir civil, aussi longtemps que la bulle n'était pas reconnue loi d'Etat et renforcée par des sanctions. Malgré toute sa bonne volonté, Melo ne réussissait pas à sortir de l'impasse où il se trouvait placé. Ses Conseils lui affirmaient que la bulle avait besoin de placet ; que celui-ci doit être sollicité, ce qui n'a pas été fait ; que si on le fait, il faut le refuser jusqu'à ce que le pape, mieux informé, prenne une décision définitive. Les ministres, inspirés surtout par le chef président Pierre Roose, ami de Jansénius, puis des jansénistes, insistent sur ce point, parce qu'ils savent que deux louvanistes sont partis pour Rome en vue de protester contre la bulle et de renseigner le pape.

Pris entre deux feux, Melo fut contraint de remettre la décision au roi. Or avant que sa lettre du 1 avril 1644 n'atteignît Philippe IV, celui-ci avait été prévenu par les antijansénistes de Louvain et par le nonce de Madrid. Ainsi était prise le 20 avril 1644 la première résolution royale : réclamation des informations nécessaires à la décision finale que le souverain se réserve. Cet ordre est répété le 26 juillet, le 17 août et le 28 octobre. Les dossiers arrivés des Pays-Bas le 11 novembre 1644, Madrid emploie l'année 1645 à les faire examiner.

Le 18 janvier 1646, le roi prend sa seconde décision : « que pour publier et mettre la dite bulle en exécution le placet n'est pas nécessaire ; que l'internonce de Sa Sainteté et ses ministres la peuvent publier et exécuter sans que par les miens y puisse estre mis aucun empeschement ; que vous aurez à donner et faire donner par mes Conseils de par de là toute la faveur et assistance nécessaire aux ministres de Sa Sainteté afin de la dite publication et exécution et sans qu'elle se puisse suspendre ny dilayer davantage »¹²⁾.

¹⁰⁾ C'est l'expression dont se sert de préférence le nonce de Madrid.

¹¹⁾ Jean MARTINEZ DE RIPALDA, *Adversus Baium et Baianos*, Cologne, 1648, reproduit en annexe plusieurs de ces documents.

¹²⁾ On trouvera le texte intégral de cette lettre en langue originale chez R. DELPLANCHE, *Pierre Roose*, Bruxelles, 1945, pp. 173-74 ; en langue latine dans

Cet ordre, transmis par la voie du Conseil suprême de Flandre à Madrid, est signifié une seconde fois au nouveau gouverneur, Castelrodrigo, dans une lettre privée du roi en date du 30 janvier ¹³).

Avant que Castelrodrigo n'eût pu prendre des mesures, cet ordre était connu aux Pays-Bas par les jansénistes et par leurs adversaires. L'internonce l'eut même en mains avant le gouverneur. Aussitôt pour ne pas contredire la fameuse clause sur la publication faite à Rome, « l'internonce la publia lui-même [la bulle], sans prendre de nouvelles mesures, ny avec l'archevêque de Malines, ny avec le Conseil de Brabant ; et sur l'avis que le nonce [de Madrid] lui donnoit qu'il pouvait s'ayder [se tirer d'affaire tout seul], il fit un mandement par lequel il ordonnoit à tous les fidèles de sa nonciature... Le mandement, daté du 8 mars de l'année 1646, fut affiché aux lieux ordinaires à Bruxelles, et il fut envoyé aux évêques et aux universités du pays, accompagné d'une lettre circulaire du gouverneur au nom du roy » ¹⁴).

la *Revue d'hist. ecclés.*, 23 (1927), p. 803 ; deux analyses dans *La correspondance de la Cour d'Espagne*, III, pp. 614-15 (sous la fausse date du 18 janvier 1647) et VI, p. 632.

¹³) *Correspondance*, VI, p. 632 ; texte intégral en traduction latine dans *Revue d'histoire ecclés.*, 23 (1927), p. 803.

¹⁴) R. RAPIN, *Mémoires*, I, pp. 140-141. Voici le texte du mandement de l'internonce : Antonius Bichus, abbas Sanctae Anastasiae, administrator apostolicae iurisdictionis cum facultatibus nuntii in Belgicis ditionibus et Burgundiae Comitatu etc. Omnibus et quibuscumque litteras hasce visuras notum facimus quod alias de mense Julii anni Domini 1643 fuerit per nos transmissa ad D. Gubernatorem, Archiepiscopos, Episcopos, Superiores Religionum et Universitatem, nec non ad alios diversos ecclesiasticos huius nuntiaturae bulla dogmatica, pridem edita a S. D. Urbano VIII, felicis recordationis, ac Romae affixa et publicata, cuius initium est : In eminenti Ecclesiae militantis sede etc. Titulus vero eiusdem ut sequitur : Sanctissimi D. N. D. Urbani divina providentia Papae VIII confirmatio constitutionum Pii Papae V et Gregorii XIII prohibentium quasdam theologorum sententias et opiniones. Necnon prohibitio libri cui titulus Augustinus Cornelii Jansenii, olim Iprensium episcopi, excusi Lovanii, typis Jacobi Zegeri anno 1640. Aliorumque operum et libellorum, occasione dicti libri, variis in locis et variis idiomatibus impressorum. Ejusdem item bullae exemplar postea a tribus Eminentissimis Cardinalibus traditum doctoribus Joanni Sinnich et Cornelio Papio hac de re Romae agentibus. Cumque Sanctissimus D. N. Innocentius X eiusdem bullae obedientiam et observantiam sedulo ordinariis et nobis iniunxerit, intimamus et denuo mandamus omnibus et quibuscumque cuiusvis status, ordinis et conditionis existant, ut eidem bullae in omnibus pareant, alias adversus eos quos contravenisse constiterit procederetur per censuras et poenas in eadem bulla insertas usque ad perpetuam privationem dignitatum, graduum, honorum, bene-

Sur ce dernier point, Rapin, que nous citons, se trompe. La circulaire du gouverneur ou plutôt du Conseil privé ne date que du 26 mars, comme nous le verrons tout à l'heure. Disons tout d'abord que la circulaire de l'internonce ne plut pas, ni à Rome, où on la jugeait superflue (toujours en raison de la publication faite romaine) et incomplète ¹⁵⁾; ni à Bruxelles, où le gouverneur « eut un dépit secret qu'il [l'internonce] eût avant lui reçu avis de l'ordre du roi » ¹⁶⁾, et où surtout les Conseils, toujours en mauvais termes avec Bichi, avaient eu récemment un grave sujet de se plaindre de lui. Le fait mérite d'être raconté.

ficiorum et officiorum, prout latius in eadem bulla continetur. Datum Bruxellis die 8 Martii, anno a Nativitate Domini nostri Iesu Christi 1646... Bibliothèque vaticane, fonds Chigi, ms. R. I. 16, 52-53 (feuille imprimée; non citée par L. WILLAERT, *Bibliotheca*; voir note 39). Remarquez dans cette ordonnance de l'internonce les détails suivants: la bulle est dite dogmatique; donc elle ne tombe pas sous le placet (théorie que pourtant n'admettent pas les juristes de Bruxelles); la bulle dogmatique, ayant été communiquée au gouverneur et aux évêques, ceux-ci n'ont pas obéi comme c'était leur devoir; la date de la bulle *In eminenti* et de la confirmation, donnée aux députés louvanistes, est laissée dans l'ombre, pour des motifs qui se devinent facilement.

¹⁵⁾ « Quando l'editto publicato da Vostra Signoria per disporre all'obbedienza della bolla contro il libro del Jansenio e l'Università di Lovanio e i parteggiani del medesimo Jansenio fosse stato necessario (che qui non si è stimato tale per molti rispetti), non si sarebbe egli publicato con quella maniera dovuta, perchè essendo nata gran contesa, com'ella sa, sopra l'identità delli esemplari della bolla, bisognava inserire nel medesimo editto per disteso un esemplare de essa conforme à aquello che fu qui consignato alli dottori Sinnich e De Pape, impresso nell'anno 1644 ». CHIGI, R. I. 16, 69; lettre du Saint-Office à Bichi, 14 avril 1646.

¹⁶⁾ R. RAPIN, *Mémoires*, I, p. 141. Voici un autre détail sur les dispositions antérieures de Castelrodrigo à l'égard de Bichi. A peu près au moment où Innocent X donna un bref pour Castelrodrigo (2 mars 1645; cf. J. B. DU CHESNE, *Histoire du Baianisme*, Douai, 1713, pp. 74-75 de l'appendice) ce même pape avait fait écrire par le cardinal de la Cueva, espagnol, à Castelrodrigo son ami. Celui-ci répondit le 8 juillet au cardinal: « que l'abbé de Sainte-Anastasia agissait avec trop de chaleur en cette affaire pour se laisser trop gouverner par les jésuites; qu'il ne ménageait pas assez les esprits; que le naturel du pays demandait plus de douceur et plus de flegme et qu'un peu de modération pourrait peut-être mieux réussir parmi ces peuples... que l'affaire serait bientôt terminée, si l'internonce voulait prendre les biais qu'il fallait pour l'exécution »; R. RAPIN, *Mémoires*, I, pp. 79-80. Or cette réponse allait causer des ennuis à Castelrodrigo et contribuer à le mettre en mauvais termes avec Bichi. Le Cardinal secrétaire d'Etat fit faire des observations au cardinal de la Cueva qui à son tour doit les avoir communiquées à Castelrodrigo. Dans une lettre, datée du 9 avril 1646, Bichi écrit à quelque prélat romain de ses amis: « No ho dubbio che la passata fatta

Quand le 15 janvier 1646 P. Christyn, huissier du Conseil de Brabant, se présenta à la nonciature pour y donner lecture de certains documents concernant un cas de discipline monastique dont l'internonce, de l'avis du Conseil, s'était indûment occupé, il fut très mal reçu. Bichi le saisit par le bras droit où il tenait la masse aux armes du roi, et voulut lui enlever cet insigne du pouvoir qu'il représentait. A l'appel de l'internonce, deux serviteurs accoururent, bâtons à la main, et s'entendirent donner l'ordre de frapper. Lorsque l'huissier avait réussi à gagner la porte, il reçut la commission de signifier aux Conseillers de s'abstenir de toute ingérence dans la juridiction ecclésiastique. Pour lui-même il reçut une dernière menace de l'internonce, qui, le doigt levé, l'assura qu'à la prochaine il le ferait assommer. Une telle « violation de la sauvegarde que le roi accorde à ses officiers » et « pareilles injures (qui) choquent la dignité royale », ne devaient pas contribuer à l'empressement des Conseils à servir l'internonce dans la question du jansénisme ¹⁷⁾.

Néanmoins l'ordre du roi, exprimé par les lettres du 18 et 30 janvier, était trop formel pour qu'on pût ne pas le mettre à exécution. Le 26 mars les Conseils et le gouverneur établirent en collaboration le texte de la circulaire suivante :

Par le Roi. Vénérable, cher et bienaimé. Comme nous a été faite instance et au Marquis de Tor de Laguna [Melo] et de Castelrodrigo, nos lieutenants en nos Pays-Bas, afin de permettre l'exécution de certaines bulles émanées concernant le livre de l'évêque d'Ypres intitulé *Augustinus*, nous, le fait mûrement considéré, avons trouvé convenir de n'y apporter aucun empêchement. Pour ce nous vous faisons cette, afin que teniez la main à ce que les dites bulles soient au plutôt publiées en les diocèses, lieux et formes accoutumées, ordonnant à tous officiers sur ce à requérir, de ne donner aucun empêchement à la publication de la dite bulle, ains au contraire toute faveur et assistance. A tant... De notre ville de Bruxelles le 26 de Mars 1646 ¹⁸⁾.

da Pancirolo al Card. della Cueva habbia fatto l'effetto che si desiderava, poichè non vi è chi ardischi di oppormisi, ma mi è parso che Sua Eccellenza sia restato punto, poichè forse a requisition' di qualcheduno si era messo, etc. Et quando andai a mostrarli la minuta della predetta lettera del Consiglio privato [du 26 mars; cf. infra] in causa Jansenii, le dissi che quelle cose sarebbero dispiaciute a Nostro Signore et si vedeva che entrava in collera; rispose quando legge quel che N. S. scrive per farvelo entrare etc. »; CHIGI, R. I. 16, 72.

¹⁷⁾ J. LEFÈVRE, *Documents relatifs à la juridiction des nonces*, Bruxelles, 1943, pp. 145-147.

¹⁸⁾ Une copie dans CHIGI, R. I. 16, 59; le texte est publié par GERBERON, I, pp. 175-76.

Ce texte était plus travaillé qu'on ne croirait à la première lecture. La première phrase servait à souligner la nécessité du placet et à affirmer qu'il avait été dûment demandé par le pape et par l'internonce et juridiquement concédé. La publication est dorénavant permise... sans qu'il y ait eu atteinte aux droits de Sa Majesté. En dépit des protestations de l'internonce, préoccupé de la publication faite à Rome, cette phrase fut maintenue¹⁹⁾.

Rome ne fut pas plus satisfaite de la circulaire que l'internonce. Celui-ci reçut du Saint Office un ordre daté du 5 mai : « di mostrare di non sapere cosa alcuna della lettera scritta dal Consiglio privato per la obedientia della bolla del Jansenio » ; à quoi Bichi ajoute dans sa lettre du 26 mai : « il che mi sarà facile, havendo fin ad hora caminato con i medesimi sensi »²⁰⁾.

Néanmoins cette circulaire était précieuse. Après celle de l'internonce du 8 mars, aucun évêque n'avait réagi, pas même ceux de Namur et d'Anvers, pourtant très dévoués à la cause anti-janséniste. D'ailleurs ce sont les deux seuls évêques qui obéirent à l'ordre du Conseil privé ; le premier publie la bulle le 21 avril, le second suit son exemple le 10 mai 21²¹⁾. Que font les autres évêques ? L'archevêque, Jacques Boonen, l'évêque de Gand, Antoine Triest,

¹⁹⁾ Voir à ce sujet les documents publiés par LEFÈVRE, pp. 148-149. D'ailleurs la circulaire comme telle, étant une affirmation du droit de placet, déplaçait à l'internonce. Rapin écrit : « quoique le dernier ordre envoyé d'Espagne fût si précis... néanmoins le président [Roose] trouva encore de nouveaux embarras à l'exécution, dans lesquels le marquis [Castelrodrigo] donna trop légèrement ; car le président, faisant semblant de consentir à la publication de la bulle, suggéra au marquis qu'il était à propos, pour ne pas choquer les évêques du pays, de leur en donner avis par une lettre circulaire, laquelle, sous prétexte de demander leur consentement, servirait de raison pour les y engager. Ce que demandait le président avait déjà été fait [par la circulaire de l'internonce en date du 8 mars] et non seulement l'évêque de Namur et l'évêque d'Anvers avaient consenti à la publication, mais avaient déjà eux-mêmes fait publier la bulle [ils devront encore le faire ; voir plus loin]. Mais le marquis se servit de ce bel expédient pour justifier par là sa conduite auprès du roi qui se plaignait de sa lenteur ». RAPIN, I, 155.

²⁰⁾ CHIGI, R. I. 16, 66.

²¹⁾ DU CHESNE, 51-53. L'évêque de Namur, qui avait eu des difficultés avec le gouvernement pour avoir publié la bulle en 1643 sans permission, fait explicitement mention de la circulaire du 26 mars et de la lettre de l'internonce du 10 (= 8) mars. De fait, vu les ordres antérieurs du gouvernement, les évêques ne pouvaient, sans s'exposer à des poursuites, publier la bulle avant d'avoir obtenu le contre-ordre.

et l'évêque d'Ypres, Josse Bouckaert, ne bougent pas. Celui de Bruges, Nicolas Haudion, se contente de faire lire dans une réunion des ordres mendiants les circulaires de l'internonce et du Conseil privé, sans y ajouter aucune déclaration personnelle ²²⁾. Le reste des évêques s'est si bien tenu dans l'ombre qu'on n'a jamais rien su concernant leur attitude.

Cela se comprend d'ailleurs, car toute l'attention était fixée sur l'université de Louvain. Son attitude est assez connue pour ne pas nous y attarder longtemps ²³⁾. Nous relèverons seulement quelques détails, plus ignorés d'ailleurs, qui nous feront découvrir l'origine de la députation.

A mon avis, l'université a eu l'annonce ou le pressentiment des lettres royales qui devaient arriver de Madrid. En effet, revenu de Rome (où il avait perdu son compagnon, Corneille de Pape) dès le 22 novembre 1645, Jean Sinnich n'est envoyé que le 27 février 1646 — en compagnie de Libert Froidmont — à Bruxelles pour y faire devant les Etats de Brabant un rapport sur sa députation ²⁴⁾. Or nous savons, d'un côté que les lettres du roi arrivèrent à Bruxelles vers la fin de février ²⁵⁾, et de l'autre que l'ex-député apportait de Rome de curieuses nouvelles ²⁶⁾. Sans aucun doute, dans l'idée de ses promoteurs, le voyage à Bruxelles et le rapport de Sinnich devaient amortir le contrecoup redouté des lettres de Madrid. Date plus significative encore, c'est le 8 mars, le jour même où l'internonce a fait afficher sa circulaire à Bruxelles, que Sinnich fait la relation de son voyage à Rome devant le conseil de l'université ²⁷⁾. Dès le 12 mars le recteur, François de Baillencourt, expose au même conseil, que la faculté des arts, voulant rentrer dans le jouissement de ses privilèges suspendus par Rome, demande si on se soumettra absolument à la bulle contre Jansénius, ou si on voit un autre moyen pour faire cesser la suspension des

²²⁾ F. CLAEYS-BOUUAERT, *L'opposition de quelques évêques belges à la bulle In eminenti* (6 mars 1642) d'après des documents inédits, dans *Rev. d'hist. ecclés.*, 23 (1927), pp. 801-817.

²³⁾ Gerberon, Du Chesne et Rapin en parlent longuement.

²⁴⁾ Bruxelles, Archives générales du Royaume, fonds de l'ancienne Université de Louvain (FUL), 67, pp. 612-613.

²⁵⁾ GERBERON, I, 1646.

²⁶⁾ L. CEYSSENS, *Verslag over de eerste Jansenistische deputatie van Leuven te Rome*, dans *Bull. de l'Institut hist. belge à Rome*, 22 (1942-43), pp. 31-111.

²⁷⁾ AUL, 67, 614.

privilèges. Le 15 le conseil prend connaissance d'une lettre de l'internonce en date du 13 ²⁸). Il conclut :

« Respondendum esse Rmo D. Internuntio humanitatis causa, quod semper universitas [fuerit] et adhuc modo sit parata obedire Suae Sanctitati, sed iniectum impedimentum ex parte regionum per litteras Exc. D. De Melo, gubernatoris patriae de data [22 Martii 1642] *Actis universitatis* insertas, et ante omnia esse tollendum ».

Malgré eux, l'internonce et le Conseil de Brabant se voient obligés l'un à faire usage de la circulaire du gouverneur, l'autre à révoquer l'ordonnance du 22 mars 1642 ²⁹). Mais le Conseil de Brabant y met le temps. Ce ne sera que le 12 mai qu'il s'exécutera ³⁰). Entre-temps, la faculté de théologie a décidé, dès le 9 avril, d'écrire une lettre au Conseil privé :

« ... Facultas theologica, pro conservanda D. Augustini auctoritate, quam periclitari existimabat, si dicta bulla simpliciter absque praevia aliqua intellectus ipsius declaratione reciperetur, censuerat ante omnia rogandum esse Consilium privatum nomine universitatis, ut vellet scribere ad regem, eumque rogare, ut ipse supplicare vellet Sanctissimo Domino, ut dignaretur aliquam declarationem intellectus suae bullae facere, an scilicet per istam bullam intenderit damnare dogmata contenta in libro Rmi D. Jansenii, quod palam et ubique disseminabant Jesuitae, dicta bulla abutentes ad stabilienda sua dogmata de gratia contra doctrinam D. Augustini; an vero intenderit tantum dictum librum prohibere, quia praetendebatur editus contra bullas pontificias, vetantes ne aliquid de gratiae auxiliis ederetur sine consensu Sedis apostolicae, quod dictae bullae compiler legatis nostrae universitatis Romae agentibus dixerat » ³¹).

Le 10, Froidmont et Sinnich sont chargés de porter cette lettre à Bruxelles. Le 14, ils sont de retour pour faire approuver par la

²⁸) AUL, 67, 616-17. Le texte n'est pas le même que celui de la circulaire du 8 mars. Il fait expressément mention de l'ordre du roi: « sed cum... nuper Catholica Maiestas, hac de re per eademmet Concilia informata, mandaverit Excelentissimo D. Marchioni Castelrodrigo ut assistat executioni et obedientiae eiusdem bullae sine praefato requisito [placet], indicandum id duxi ». A ce moment-là, l'internonce devait déjà avoir eu, grâce au clerc d'un secrétaire du Conseil privé (LEFÈVRE, 149), connaissance du projet de circulaire, dont le Conseil privé avait délibéré le 12 mars. Il prétend donc que ce sont les Conseils (et non pas l'internonce et le pape) qui ont informé le roi. Cf. ibidem, 148.

²⁹) GERBERON, I, 175; LEFÈVRE, 149.

³⁰) LEFÈVRE, 149.

³¹) AUL, 388, 203-204.

faculté les changements que le Conseil privé désire voir apportés à la lettre : on demandera seulement à Sa Majesté, « ut a Sanctitate Sua declarationem aliquam impetret, qua Sancta Sedes nullum se per Urbani VIII bullam doctrinae S. Augustini praeiudicium afferre voluisse, eamque incolumen et illibatam permanere declaret » ³²⁾.

A Bruxelles Froidmont et Sinnich n'ont naturellement pas manqué de faire une visite à l'archevêque Boonen. Celui-ci charge l'ex-député de se rendre, de sa part, chez les évêques, de leur expliquer la situation et de leur demander conseil. Au mois de mai, Sinnich alla voir au moins les évêques de Gand, de Bruges et d'Ypres, dont nous avons les réponses. Ces trois prélats s'accordent pour juger que la publication va créer de graves difficultés et que l'archevêque, conjointement avec ses suffragants, doit en prévenir le roi et le pape ³³⁾.

Au mois de juin, de retour à Louvain, Sinnich préconise une démarche commune des évêques ³⁴⁾. Le 15 juin, la faculté de théologie approuve une lettre à adresser à l'archevêque, dont il nous faut reproduire le commencement :

« Illustrissime Domine, Nuper Sanctiori Suae catholicae Maiestatis Concilio a nobis supplicatum est, ut apud S. M. intercedere dignaretur pro remedio aliquo a Sua Sanctitate impetrando adversus eos qui praetextu nuperae bullae S. D. N. Urbano VIII per Jansenii latius S. Augustini doctrinam oppugnant. Sed quia res ista doctrinae est et ad Illustrissimam Dominationem Vestram, Reverendissimosque Episcopos ac Ecclesiae Praelatos magis quam ad iudices saeculares spectat, idcirco a viris pietate, doctrina et auctoritate in Ecclesia praestantibus, suggestum et suasum nobis est, ut ad Illustrissimam Suam Dominationem et Reverendissimos eius Suffragantes etiam

³²⁾ *Ibid.*, 204. Une nouvelle lettre est rédigée et approuvée le 16 avril; *ibid.*, 204-05.

³³⁾ F. CLAEYS-BOUUAERT, *L'opposition de quelques évêques belges*, dans *Rev. d'hist. ecclés.*, 23 (1927), pp. 804 sv.

³⁴⁾ I Junii. Indicta est sub iuramento congregatio facultatis latae in curia academica, in qua, id suggerentibus variis praelatis, proposuit decanus, an quemadmodum nuper ex parte facultatis scriptum erat ad Concilium privatum, ita etiam placeret scribi ad episcopos huius provinciae, eosque rogari nomine facultatis, ut pro doctrina Augustini salvanda, quae occasione bullae Urbanianae a multis impetitur, vellent ipsi scribere ad Catholicam Suam Maiestatem vel etiam immediate ad Suam Sanctitatem ad hunc effectum ut providere dignetur, ne per bullam Urbanianum aliquod praeiudicium doctrinae Augustini adferatur... AUL, 388, 206-07.

recurreremus, supplicaremusque pro impetrandis ad Catholicam Suam Maiestatem litteris, quibus de scandalis praesentibus et futurorum maiorum metu S. M. informaretur, ut deinde regia manu et auctoritate ea omnia ad Sedem apostolicam perferantur... »³⁵⁾.

Le projet initial s'est donc bien élargi. D'un recours de l'université au roi dans son Conseil privé, on passe à un recours commun des évêques de la province de Malines au roi en personne. Cependant, on le voit assez, cet élargissement vient de la faculté de théologie qui se charge de mener à terme une entreprise sur laquelle beaucoup sont d'accord mais dont personne ne désire prendre l'initiative³⁶⁾.

Deux circonstances font entrer les abbés de Prémontré dans le projet. Professant la règle de saint Augustin, les Prémontrés des Pays-Bas se sont prononcés, dès l'origine de la question janséniste, pour la doctrine de l'évêque d'Hippone. En 1641 Jean a Lape, président du collège norbertin à Louvain, s'est chargé du discours commémoratif de la mort de Jansénius³⁷⁾, Jean Masius, abbé de Parc, Pierre Overhuyus et Joseph Dappiano, lecteurs de théologie à l'abbaye de Saint-Michel à Anvers ainsi que Laurent Landtmeter, lecteur à Tongerlo, ont donné des approbations élogieuses de l'*Augustinus*³⁸⁾. Depuis lors ces religieux s'étaient tenus plus à l'ombre. Aucun abbé n'avait donné de témoignage lors de l'enquête de 1644 sur le scandale qu'aurait causé l'*Augustinus*. Mais, vers Pâques 1646, Anvers fut troublé par les sermons du P. Guillaume Lantsheer, qui s'élevait avec force contre Jansénius, sa doctrine et ses disciples. Bien que ces sermons aient eu des échos lointains et qu'on en trouve un peu partout des traces dans les archives, ils ne nous intéressent que sur ce seul point : ils furent attaqués par Macaire Semeono, de l'abbaye de Saint-Michel³⁹⁾. Bientôt les attaques contre la *Rhithmica consideratio altitudinis consilii divini super salute generis humani, ex sanctissimo et irrefragabili Ecclesiae Doctore Augustino, proposita per D. ac Fr. Petrum*

³⁵⁾ AUL, 388, 207-09.

³⁶⁾ Plus loin nous verrons encore la lenteur avec laquelle les autres apportèrent leur concours.

³⁷⁾ GERBERON, I, 24.

³⁸⁾ [E. DE WITTE], *Panegyris Janseniana... per Paulum Aurelium*, Delft, 1698, pp. 50-57.

³⁹⁾ L. WILLAERT, *Bibliotheca Janseniana Belgica*, I, Namur, 1949, 190, n° 2412; cf. 2408; GERBERON, I, 180, 210.

Cobbaert, *Norbertinum* (Bruxelles, janvier 1647), contribuèrent à attirer de nouveau les Prémontrés dans l'orbite de l'université ⁴⁰). Rapin nous assure même que dès le commencement du mois de septembre 1646 « les partisans de la nouvelle doctrine s'avisèrent de faire une assemblée secrète en l'abbaye [norbertine] de Grimbergen, éloignée de trois lieux de Bruxelles, pour prendre des mesures certaines dans la conduite qu'on tiendrait en l'affaire de la doctrine de l'évêque d'Ypres, qui était attaquée de tant de côtés par tant de puissances ; et dans cette conférence, qui dura quelques jours, il fut résolu qu'on ne conviendrait point que l'évêque d'Ypres eût jamais enseigné les propositions contenues dans la bulle d'Urbain, qu'on n'était point obligé de soumettre son esprit dans une pure question de fait, pour croire que les propositions condamnées fussent contenues dans le livre de l'évêque d'Ypres » ⁴¹).

Pourtant, en attendant, le projet de faire écrire les évêques sommeillait, comme d'ailleurs toute la question janséniste. Malgré le zèle de l'internonce, les circulaires furent vite oubliées. Personne ne poussait encore à faire publier la bulle ; même quand le roi eut insisté le 7 décembre sur ce point, sa lettre n'eût guère d'effet ⁴²). On demande le 18 janvier 1647 à Boonen et à Triest de donner les raisons pour lesquelles ils n'avaient pas publié la bulle ⁴³). Ils le firent le 20 mars dans deux longs mémoires, qui ne devaient causer de bruit que plusieurs mois plus tard, quand ils furent publiés ⁴⁴).

L'arrivée de l'archiduc Léopold-Guillaume en remplacement de Castelrodrigo semblait d'abord devoir changer la situation. Dès avant son arrivée, le 11 avril 1647, il était facile de prévoir qu'il allait être « fougeusement anti-janséniste » ⁴⁵). Non seulement il avait été élevé par les jésuites, mais il était encore dirigé par

⁴⁰) L. WILLAERT, *Bibliotheca*, I, 191, n° 2422, 2423 ; GERBERON, I, 202, 225 ; LEFÈVRE, 151.

⁴¹) RAPIN, *Mémoires*, I, 153.

⁴²) *Correspondance*, III, 608 ; RAPIN, I, 154. A Simancas, *Secretarias provinciales* 2626, cette lettre porte la date du 15 novembre 1646.

⁴³) LEFÈVRE, 150. Par erreur, sans doute, l'auteur donne à l'ordonnance une forme positive ; Boonen ne doit pas justifier pourquoi il a publié la bulle, — nous savons qu'il ne le fit pas ; et c'est cela qu'on lui demande de justifier.

⁴⁴) WILLAERT, *Bibliotheca*, I, 198, n° 2525, 2528. Nous verrons plus loin que, pendant la députation à Madrid, ces deux mémoires furent publiés en espagnol. Cf. DU CHESNE, 424-25.

⁴⁵) H. PIRENNE, *Histoire de la Belgique*, IV, Bruxelles, 1927, 284.

eux ; ses confesseurs (l'un d'eux, le P. Jean Schega est bien connu dans l'histoire du jansénisme belge) l'accompagnaient ⁴⁶⁾. Ensuite, cumulant de hautes charges ecclésiastiques, que d'ailleurs il abandonnait à des coadjuteurs pour se consacrer au métier des armes, le nouveau gouverneur devait nécessairement faire des jansénistes (gens capables d'inquiéter sa conscience sur un trafic simoniaque et de dénoncer l'irrégularité de sa position) sa bête noire.

De fait, peu après son arrivée, il lançait un ordre imposant la publication de la bulle. Cependant il eut des difficultés à le faire admettre ou transmettre par les Conseils ⁴⁷⁾. De plus, une fois promulgué l'ordre n'eut pas de suite. Boonen et Triest répondirent évasivement ; cinq abbés de Prémontré et deux députés de Louvain allèrent lui présenter leurs difficultés ⁴⁸⁾.

Sans doute, la question serait rentrée de nouveau dans l'état de somnolence, si le 2 décembre 1647 Philippe IV, renouvelant une fois de plus ses ordres, n'avait ajouté que : « los que profesan y estan persistentes en aquella opinion mientras no se apartaren de ella, no sean promovidos » ⁴⁹⁾. Cela semblait d'autant plus grave que bientôt un formulaire de serment anti-janséniste fut mis en vigueur et fit des victimes ⁵⁰⁾. Les candidats aux chaires de Louvain sont écartés s'ils ne sont pas d'une orthodoxie au-dessus des soup-

⁴⁶⁾ GERBERON, I, 216 ; RAPIN, I, 180.

⁴⁷⁾ RAPIN, I, 178 ; LEFÈVRE, 152-153 ; les deux documents, qu'il analyse, sont reproduits intégralement par VAN ESPEN, *Jus ecclesiasticum universum*, IV, Cologne, 1777 (*Tractatus de promulgatione legum ecclesiasticarum*, 195-197).

⁴⁸⁾ GERBERON, I, 206-208.

⁴⁹⁾ Madrid, Archivo historico nacional, Inquisicion, 4477/I ; cf. GERBERON, I, 208, où la lettre est datée du 21 décembre ; voir aussi la lettre antérieure du roi, en date du 14 octobre 1647 ; *Correspondance*, IV, 18.

⁵⁰⁾ GERBERON, I, 219 sv. ; DU CHESNE, 55 (de l'appendice). Quant aux victimes, voici un cas assez significatif, raconté par GERBERON, I, 221 : « Et l'on remarque que Jean Maes, abbé de Parc, étant venu à mourir et le chapitre ayant élu pour abbé un appelé Assels, Léopold ne voulut point confirmer cette élection, qu'après qu'il aurait fait le serment du formulaire ; et que ce chanoine n'ayant pas voulu entrer en cette charge par un parjure, l'on nomma en sa place un autre confrère, appelé de Paepe, qui ne fut pas si scrupuleux, et qui ayant juré sans façon, quoi qu'il eût témoigné auparavant beaucoup de zèle pour Jansenius, fut confirmé et fait abbé par l'archiduc. Mais quand il voulut entrer dans l'assemblée des Etats de Brabant, on ne voulut y recevoir un homme qui avait violé les privilèges et les lois du pays, en jurant qu'il recevait et ferait recevoir une bulle qui leur était contraire. Il fut donc obligé de révoquer avec honte ce qu'il avait juré par lâcheté ».

çons de la partie adverse. On s'en aperçoit au moment où il faut donner un successeur au professeur Guillaume de Angelis, un des trois *seniores*, nommé évêque de Ruremonde, à la place de Calenus, en récompense de ses mérites anti-jansénistes ⁵¹).

Fait plus grave encore pour les jansénistes, sous ce régime arbitraire se produisent les premières défections, surtout des deux augustins louvanistes Michel Paludanus et Damase de Coninck, autrefois zélés défenseurs de l'*Augustinus* auquel ils avaient donné leur approbation ; leur défection entraîna celle de leur provincial et de toute leur province ⁵²). Mais encore plus grave fut le revirement complet et ouvert de l'université de Douai. Celle-ci ne publie pas seulement la bulle, elle s'en vante, se fait la propagandiste de la cause auprès du gouverneur, qu'elle excite à prendre des mesures pour empêcher que les étincelles ne causent des incendies ⁵³). En vain l'université de Louvain envoie un de ses jeunes docteurs, Jean Recht, à Douai pour demander des explications. Il est éconduit.

Ainsi, de tout côté, l'encerclement des jansénistes s'achève. En haut, Léopold-Guillaume agit en despote. Il n'a d'autres conseillers que son grand chambellan autrichien, le comte de Schwarzenberg, et les jésuites. Les Conseils collatéraux ne comptent plus. Le chef président Pierre Roose se démène inutilement. Bientôt le roi va l'appeler à Madrid, soidisant pour lui demander des conseils, mais en réalité pour l'y tenir en exil ⁵⁴). Les évêques dévoués à la doctrine augustinienne se font de plus en plus rares. Josse Bouckaert, d'Ypres, mort en 1647, a fait place à Ambroise Capello, qui se range du côté des anti-jansénistes ⁵⁵). A Tournai le bon Maximilien Villain, mort en 1644, a laissé son siège à son neveu, François, baron de Rassegheem, tout dévoué aux jésuites, qui ont réussi à

⁵¹) Voir sur de Angelis, *Nieuw Nederlandsch biographisch woordenboek*, II, Leiden, 1937, p. 439. A la place de ce professeur, les anti-jansénistes voulurent introduire Antoine Dave (cf. *Biogr. nat.*, IV, 702-05). Il y eut de longs procès, dont on trouve des pièces un peu partout dans les archives ; entre autres AUL, 388. Cf. LEFÈVRE, 175-178.

⁵²) GERBERON, I, 257-258 ; E. DE WITTE, *Panegyris*, 35-36 ; RAPIN, I, 302-303 ; G. J. HOOGWERFF, *Bescheiden in Italië*, III, 's Gravenhage, 1917, 33-35.

⁵³) GERBERON, I, 227 sv. ; DU CHESNE, 427-432 ; 56-57 de l'appendice.

⁵⁴) PIRENNE, *Histoire de la Belgique*, IV, p. 284 ; V, pp. 74-75 ; DELPLANCHE, Roose, 145 sv. ; *Biogr. nat.*, 20, 67 sv.

⁵⁵) DU CHESNE, 58 (de l'appendice). Guillaume des Anges avait failli y être nommé ; voir RAPIN, I, 181-182.

faire ratifier sa nomination, malgré les graves accusations que les jansénistes ont formulées contre ses mœurs ⁵⁶). Joseph de Bergaigne est mort en 1647 sans avoir pu occuper le siège de Cambrai. Le transfert de l'évêque d'Anvers à cet archidiocèse est tenu en suspens, parce que les jésuites désirent y placer leur très dévoué évêque de Namur, Englebert des Bois ⁵⁷). Il n'est plus question des candidatures de Calenus et de Froidmont ⁵⁸).

Pendant que d'autres se chargent d'informer Sa Majesté sur la situation politique ⁵⁹), il est temps aussi de la renseigner sur la question janséniste. L'ancienne idée d'un recours commun des évêques renaît et prend la forme d'une députation.

2. Les débuts de la députation.

Il y a des raisons de croire que l'idée d'une députation s'est manifestée pour la première fois, encore que sous le secret, le 14 novembre 1647, dans le Conseil universitaire. Bien antérieurement, le 22 mai 1646, le même Conseil avait pris la résolution suivante : « totum negotium doctrinae et libri Reverendissimi D. Jansenii, bullae etc. remitti ad facultatem theologicam simpliciter, ut imposterum nihil de eo proponatur » ⁶⁰). Cette résolution fut observée fidèlement jusqu'au 14 novembre 1647. Alors, sous le rectorat de Jean Recht, le futur député, nous lisons dans les *Acta Universitatis* :

« 14 Novembris 1647. Deputatio extraordinaria in maiori numero... ad deliberandum super quodam negotio magni momenti et consequentiae in praeiudicium universitatis et pro quo aut simili magnis animis et sumptibus olim egisset universitas ; ac aperto Dominis hic praesentibus dicto negotio sub silentio tamen et iura-

⁵⁶) RAPIN, I, 177; cf. 73-74; *Correspondance*, III, 625; L. JADIN, *Procès de nomination*, dans *Bull. Institut hist. belge à Rome*, 9 (1928), 40-47; voir aussi des renseignements très intéressants dans la Nuntiatura di Fiandra (aux archives vaticanes), reg. 31 et 32; et son rapport diocésain de 1648, dans *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique*, I (1864), 299-336, surtout 332-33.

⁵⁷) *Correspondance*, VI, 651.

⁵⁸) Le cas de Calenus, nommé évêque de Ruremonde, est assez connu. Voir *Biogr. nat.*, III, 238-241. Celui de Froidmont l'est moins; cf. RAPIN, I, 73-74 et passim.

⁵⁹) Voir p. e. le très intéressant rapport du comte de Penaranda en date du 2 mars 1648. *Correspondance*, VI, 649-653.

⁶⁰) Bruxelles, Archives générales du Royaume, Fonds de l'ancienne université de Louvain (FUL), 67, 648-49.

mento, ex eorumdem iudicio conclusit Magnificus Dominus rem quantocius referendam esse ad universitatem, quae in eamdem horam sub iuramento ad id convocata erat.

Eisdem die et hora... congregatio extraordinaria... ad deliberandum super praetacto negotio magni momenti (quod Domini Deputati iudicabant non expedire propalari) et an non placeret illud ipsum committere quibus donec saltem res esset instructa et maturior et tum aperiretur universitati; haec quoque sub iuramento de non propalando.

Et unanimi facultatum deliberatione conclusit Magnificus Dominus rem istam plene committi Magnificentiae Suae et per eum assumendis, ut eam ad optatum effectum deducant.

Substantia dicti negotii est »... (sic) ⁶¹⁾.

Quelle est cette affaire urgente, importante, pour laquelle l'Université a dépensé déjà beaucoup de zèle et d'argent, et pour laquelle, semble-t-il, elle est maintenant encore disposée à faire les mêmes sacrifices ? Certainement, il ne s'agit pas des lettres pour la défense de Jansénius à écrire, sur la demande de l'archevêque et des abbés de Prémontré, au gouverneur, et à lui faire porter par des députés. Car lorsque le 24 novembre cette question est traitée au Conseil, le recteur résume ainsi la résolution : « sub commissione nupera etiam comprehendi negotium hic relatum et talem fuisse mentem... Facultatum, quod illis quibus negotium secreto tractandum tunc committebatur, simul daretur facultas omnia agendi et tractandi quae ad meliorem istius absolutionis iudicarent expedire » ⁶²⁾. On le voit, la commission secrète, instituée le 14, concerne le jansénisme mais son rôle ne se limite pas à écrire quelques lettres déterminées ; elle est compétente pour traiter tous les problèmes accessoires, qui peuvent contribuer au grand but qu'on s'est proposé, mais qu'on tient secret.

Enfin le 19 février 1648 vers la fin de son rectorat semestriel Jean Recht propose au Conseil : « An Domini non iudicent scribendum esse litteras excusatorias super difficultate negotii ianseniani, quod tota bulla desuper emanata fundetur in factis, de quibus et Summum Pontificem et Principem universitas informare intendit ; et si sic, an placeat conceptus litterarum hic praelectus » ⁶³⁾.

⁶¹⁾ *Ibid.*, 67, 788.

⁶²⁾ *Ibid.*, 67, 790-91.

⁶³⁾ *Ibid.*, 67, 813. Pour les circonstances, cf. GERBERON, I, 224. Voir aussi dans Cod. Preuck, A. 6, 611-613, une lettre de l'université, en date du 20 février

Dans ce texte, il faut faire la distinction entre les « lettres d'excuse » qu'on écrira au prince et au Pape pour expliquer pourquoi on ne tient pas à publier la bulle, et l'intention qu'on a de les renseigner sur les faits. Cette information, va-t-on la fournir par lettres ? Non, on ne parle pas d'envoyer ou de faire rédiger des « litteras informatorias ». On ira informer. Les préparatifs se font en secret. Ni les *Acta Universitatis*, ni les *Acta facultatis* n'en soufflent mot, jusqu'à ce que, le 5 mai 1649, on se trouve subitement devant le fait suivant :

5. Maii 1649. Facultas theologica. Deinde propter oblatam subitam navigandi in Hispaniam opportunitatem, iusserunt litteras credentiae et alias litteras ad Suam Catholicam Majestatem ex parte facultatis expediri, quas Eximius Dominus Joannes Recht, deputatus sacrae facultatis, ad regem ferret.

Consensit quoque contribuere pro hoc anno ex aerario facultatis mille fl. pro dicta deputatione. Et quia pecunia parata non erat Eximii Domini Fromondus, Van Werm, Pontanus, Sinnich, Stockmans per modum mutui contribuerent quisque centum fl. ⁶⁴).

L'affaire secrète, commencée le 14 novembre 1647 sous le rectorat de Jean Recht, a eu besoin de près de vingt mois pour aboutir. Sous quel climat a-t-elle mûri ? La seule indication que fournissent les *Acta* est une résolution du 1er février 1649 : « Solvenda esse ex aerario facultatis vacationes DD. Decani, Recht, et Laurent, qui deputati fuerant diversis vicibus Bruxellam pro negotiis facultatis » ⁶⁵).

Parmi ces « negotia facultatis » il faut certainement compter les préparatifs de la députation. La plupart de ceux-ci furent faits à Bruxelles en collaboration entre certains professeurs de Louvain et des prêtres de l'entourage de l'archevêque. Quelques laïcs semblent même y avoir participé.

Parmi les louvanistes, il faut compter les professeurs, assez connus, Libert Froidmont, Jean Sinnich, Jean Recht et André Laurent ; on doit y ajouter Matthieu Van Vianen, professeur du cours inférieur à la Pédagogie du Faucon depuis 1648 (son frère François, docteur en théologie depuis 1648, habitait au palais archi-

1648, aux Etats de Brabant, accompagnée de deux lettres antérieures (fin 1647 et 17 janvier 1648) au gouverneur.

⁶⁴) *Ibid.*, 388, 241 sv.

⁶⁵) *Ibid.*, 388, 239 sv.

épiscopal à Bruxelles, tout en faisant du ministère dans l'église Saint-Nicolas ⁶⁶). Sans doute faut-il y ajouter encore Sébastien Stockmans, professeur de théologie et, depuis la mort de Guillaume de Angelis, président du Collège du Pape Adrien, dont le frère, Pierre, conseiller au Conseil de Brabant, jouait, dans ce tribunal, à peu près le même rôle que Pierre Roose dans le Conseil privé ⁶⁷).

A Bruxelles ce sont surtout Henri Calenus, archidiaque, comensal de l'archevêque, et François van Vianen qui s'occupent des préparatifs.

Ceux-ci devaient être plus ou moins achevés au mois de mai 1649, puisque déjà on attendait de France un passe-port, qui devait permettre à Recht de faire le voyage par terre ; ce document ne devait arriver que vers la fin du mois de juin ⁶⁸). Entre-temps, à l'improviste, une bonne occasion s'était présentée pour faire le voyage par mer. On ne l'a connu que très tard ; maintenant il faut qu'on aille vite.

Le 5 mai, la faculté de théologie décide de rédiger des lettres de créance et un mémoire au roi. Le 7, ils sont lus et approuvés ⁶⁹).

Les lettres de créance, dont l'original sur parchemin se trouve à Gand ⁷⁰), étaient conçues comme suit :

⁶⁶) REUSENS, *Documents*, III, 208 ; le fait qu'il habitait le palais archiépiscopal ressort de FUL, 388, 243. Dès la fin de 1650 il se fixa à Louvain comme président du Collège du Pape. Sur tous les personnages mentionnés ici, on trouvera des notices dans la *Biographie nationale*.

⁶⁷) L'attitude de ce magistrat à l'égard du jansénisme est assez connue. Ses traités juridiques : *Jus Belgarum circa bullarum pontificiarum receptionem*, et *Defensio Belgarum contra evocationem et peregrina judicia* fournissaient des armes terribles contre les positions ultramontaines des anti-jansénistes. Qu'il fût en liaison avec les louvanistes ressort p. e. de FUL, 67, 809, où trois professeurs délégués à Bruxelles pour y offrir un mémoire au Conseil privé contre la publication de la bulle sont autorisés à apporter des corrections au texte dont ils sont porteurs, « modo non sit contrarium substantiae anteriorum supplicarum et conclusionibus universitatis, adhibito iudicio Illmi D. Archiepiscopi Mechliniensis et Ampl. D. Stockmans, consilarii ; ... si tamen oriretur aliquod dubium, an esset contrarium nec ne, illud plene committi iudicio eorumdem dominorum deputatorum, adhibito utique consilio Ampl. D. Consilarii Stockmans ».

⁶⁸) Calenus écrira le 26 juin 1649 à Recht, déjà sur le point d'arriver à Madrid : *Ex Gallia habeo tandem litteras salvi conductus esse a rege imperatas, licet serius ; volui tamen eas destinari, ut feliciter confecto negotio Eximia Dominatio Vestra per Galliam, quod amici nostri et veritatis vehementer optant, redire possit* ». La Haye, *Archief der Oud Bisschoppelijke Clerezie (OBC)*, 993.

⁶⁹) FUL, 388, 241.

⁷⁰) GSG, 171.

Nos decanus et facultas Sacrae Theologiae Universitatis Studii Generalis Lovaniensis.

Notum per praesentes facimus et publica fide attestamur deputasse nos prout per praesentes deputamus in Hispaniam ad catholicam suam maiestatem, clementissimum regem nostrum, praeclarum et spectabilem virum Ioannem Recht nostrae facultatis doctorem eximium ad negotia quaedam nostra ibidem tractanda et peragenda apud eandem catholicam suam maiestatem secundum instructionem commissionemque quam a nobis accepit. Ut autem fidem illi tamquam a nobis certo deputato omnes ubique adhibeant, has nostras fiduciarias seu credentiae litteras ei dedimus ; quibus, cum maiestatem suam catholicam, tum alios apud quos quae in mandatis habet exponere tractareque debet, humiliter rogamus ut benigne eum audiant ac in omnibus et per omnia fidem adhibeant. Nobis quippe de eius fide, sinceritate et probitate abunde constat, adeo etiam ut si ipse quae mandavimus peragere exequique omnino secundum acceptam a nobis commissionem fortasse non possit, eius industriae prudentiaeque libenter committamus, ut omni meliori modo ad exitum optatum perducere conetur. Ea vero nos quaecumque egerit rata grataque habebimus tamquam a nobis et ex nostro mandato recte gesta peractaque. In quorum fidem praesentes sub sigillo nostro et bedelli facultatis nostrae theologiae signatura expediri mandavimus.

Lovanii die septimo maij anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo nono.

Georgius Lipsius dictae facultatis
Bedellus et notarius.

Ces lettres, dont le contenu est fort commun, n'ont qu'un seul défaut : elles viennent de la seule faculté de théologie. Elles auraient été beaucoup plus efficaces si elles faisaient mention du recteur et portaient la signature du secrétaire universitaire. Mais en ce moment-là, sous le rectorat du vieux Valère André, il ne fallait pas espérer obtenir l'appui de l'université ⁷¹).

Recht partit donc de Louvain ⁷²) sans beaucoup d'enthous-

⁷¹) Déjà le 10 février 1649, vers la fin du rectorat de François de Baillencourt (août 1648 - février 1649; notez cependant que Baillencourt avait quelquefois participé à des délégations jansénistes; cf. FUL, 67, 14 janvier 1648), l'internonce écrivait au gouverneur: « On ne peut laisser passer l'occasion de mettre fin à cette doctrine. Le recteur actuel de l'université désirerait recevoir des ordres pour se déclarer obéissant. Dieu sait quelle sera la conduite de son successeur »; LEFÈVRE, 177-178. Le successeur, Valère André, élève et ami des jésuites, promettait autant que Baillencourt.

⁷²) Le 23 juillet 1649 des nouvelles lettres de créance sont promises (Fr. Van Vianen à Gillemans, OBC, 993). Elles me sont restées inconnues.

siasme ⁷³⁾. A Bruxelles, on ne put lui fournir d'autres lettres de créance. Celles de l'archevêque et de l'évêque de Gand n'étaient pas prêtes. De cette lettre commune des évêques, dont on avait rêvé autrefois, il ne fut plus question. Les évêchés de Bois-le-Duc, de Ruremonde et d'Ypres sont vacants ; l'évêque d'Anvers a publié la bulle ; Nicolas Haudion de Bruges semble avoir perdu son zèle augustinien ⁷⁴⁾, car nos documents ne font plus jamais mention de lui. Les évêques seront remplacés par les abbés de Prémontré. Mais leurs lettres non plus ne sont pas prêtes. On attend encore des lettres du P. Pierre Marchant, du Comte de Fuensaldaña ⁷⁵⁾ et d'autres amis, mais elles ne sont pas arrivées quand Recht doit partir pour Ostende où l'attend le bateau. Il n'a pas même de compagnon de voyage. On le lui fournira au dernier instant.

Le jour de la Pentecôte, 23 mai 1649, se trouvant à Beveren, un jeune prêtre gantois, qui a fait une partie de ses études à Louvain, Ignace Gillemans, reçoit une lettre de François Van Vianen, le priant de venir à l'instant à Bruxelles. Sans rien soupçonner, il y arrive le soir. On lui demande de partir le lendemain matin pour Ostende et d'accompagner Recht en Espagne. Dans l'espoir de pouvoir lui remettre les documents en retard, on le retient néanmoins jusqu'au jeudi 27 mai, jour où on le fait partir les mains vides. Le soir il s'arrête à Gand. Le chanoine Jean Ooms, dévoué à la cause, l'oblige à repartir le lendemain matin. Quand, le soir, il atteint Ostende, son nouveau maître s'est déjà installé sur le bateau, qui met la voile à trois heures du matin ⁷⁶⁾.

La Providence semble protéger la députation. Un vent propice amène le bateau en cinq jours dans le port de Saint-Sébastien. Sous un voile de nuages, sans souffrir des chaleurs, les députés traversent la Vieille et la Nouvelle Castille, et au bout de huit jours, le 14 juin, ils arrivent à Madrid, où tout à coup la chaleur

⁷³⁾ Calenus écrira le 28 août 1649 à Recht : « Multum nos recrearunt litterae Eximiae Dominationis Vestrae... renuntiantes bonam spem in negotio veritatis, quam pene perdiderat E. D. V. cum hinc recederet » ; OBC, 993.

⁷⁴⁾ Il mourut d'ailleurs le 24 septembre de cette même année 1649.

⁷⁵⁾ Alphonse Pérez de Vivero, comte de Fuensaldaña, capitaine général sous Léopold-Guillaume, arrivé aux Pays-Bas le 8 mars 1648.

⁷⁶⁾ Sur ces détails et sur les suivants, concernant le voyage, voir les deux lettres de Gillemans à Matthieu Van Vianen et Jan Ooms, du 20 juillet, OBC, 993.

de l'été les accable. Dans ses lettres, Gillemans donne force détails sur le voyage. Bientôt il communique aussi ses premières impressions sur Madrid, ville très peuplée, très bruyante, mais également fort sale ⁷⁷).

Cependant, les heureux augures ne sont pas durables. Aussitôt les députés se trouvent en face de difficultés. « Ici finit le rêve », écrit Gillemans à la fin de son rapport sur le voyage. Tout d'abord Madrid est menacée de la peste. A Séville il y a eu, en quelques jours, 15.000 victimes. Depuis six semaines, chaque nuit, de 10 heures jusqu'à deux ou trois heures, des processions expiatoires parcourent les rues de Madrid. Les gens s'y livrent spontanément à des actes de pénitence dont Gillemans ne connaît pas d'exemples.

Ensuite il y a la question financière. Les quelques florins apportés des Pays-Bas se volatilisent vite. Pour un florin, ils reçoivent 5 *reales* ; mais la vie est chère en Espagne. Ils le constatent quand ils s'achètent de nouveaux vêtements qui leur coûtent 350 florins. Faire coudre une culotte ou un simple col coûte 12 gros sous ; faire repasser un col, deux gros sous. Pour tout, nos députés constatent avec peine qu'ils doivent dépenser le double, le triple, quelque fois même le quadruple des prix courants en Belgique ⁷⁸).

La question la plus difficile est celle du logement. D'abord, ils ont loué une chambre meublée à 180 reales, c'est-à-dire 36 florins par mois ; mais eux-mêmes doivent pourvoir à leur nourriture. C'est un régime intenable ; comme ils ne savent pas faire un choix parmi les produits espagnols, ils vivent mal, bien qu'ils dépensent 4 florins par jour. Puis ils se trouvent si isolés dans cette chambre. Grâce à une recommandation d'un curé d'Ostende ils dénichent un archer royal flamand, Antoine Compostelle, qui les aide à louer un appartement dans une maison voisine de la sienne. Après avoir meublé leurs chambres, nos députés y vivent avec 62 reales, c'est-à-dire

⁷⁷) Sur Madrid, la cour et la famille royale à cette époque, J. DELEITO Y PIÑUELA publia quelques livres très évocatifs : *Sólo Madrid es corte*, Madrid, 1942 ; *El rey se divierte*, Madrid, 1945 ; *También se divierte el pueblo*, Madrid, 1944.

⁷⁸) Je profite de l'occasion pour faire remarquer que dans les documents à la base de cette étude le mot *Belgique* est très souvent employé et que géographiquement il désigne ce qu'il désigne aujourd'hui, le territoire entre la Hollande et la France. C'est dans ce sens que je l'emploie ici et ailleurs. Il est bien certain que déjà à cette époque, dans le langage ordinaire, on employait peu le terme officiel : Pays-Bas, parce que, ayant besoin du correctif, *catholique*, il était encombrant.

12 florins, 10 gros sous par mois. Ils prennent leur nourriture chez l'archer. Bière comprise, ils dépensent maintenant 200 reales par mois. C'est tenable.

Ils croient encore faire des économies en se procurant une voiture personnelle, qu'ils revendront en partant. Mais leur argent n'y suffit pas. La lettre de change qui leur parvient de Belgique est très modique et leur cause des ennuis. Ils l'ont présenté chez Bellerus, mais en causant avec celui-ci, ils ont cru constater qu'il est en relation avec les jésuites. Ainsi ils n'ont pas osé lui présenter une lettre de change qui donne trop de détails sur le porteur. Leur présence à Madrid doit provisoirement rester inconnue.

Ainsi nos députés renoncent en attendant aux voitures, même publiques. Par pauvreté, quand ils sortent, ils vont à pied. Mais ils sortent très peu. Car ils ont d'autres ennuis. Les documents nécessaires, qu'ils n'ont pu apporter de Belgique, où ils n'étaient pas prêts, ne leur parviennent pas ⁷⁹).

Que se passe-t-il donc en Belgique ? Certes, ce n'est pas la bonne volonté qui y manque. Calenus, Froidmont, François Van Vianen restent en correspondance avec les députés, se réjouissent de leur heureux voyage, promettent toute aide et toute protection, mais bientôt ils se voient obligés de faire des excuses, de donner des encouragements assez futiles. C'est qu'eux-mêmes ne parviennent pas à obtenir les documents en question. Peu après le départ des députés, François Van Vianen leur écrit hardiment, comme s'il en était déjà en possession, que dans quelques jours il enverra les « *reliqua necessaria* », « surtout, ajoute-t-il, si nous avons appris votre arrivée à Madrid ». En attendant il envoie déjà les *Rationes* de l'archevêque qui, à l'insu de celui-ci, ont été imprimées ⁸⁰). A son tour, le 26 juin, Calenus promet avec la même désinvolture, qu'après l'arrivée du prochain courrier, qui apportera sans doute les premières nouvelles, « *statim submittantur vobis et instrumenta necessaria et litterae commendatitiae ad praelatos et principes qui apud Suam Maiestatem valent* ». Mais, un mois plus tard, le 23 juillet, François Van Vianen doit avouer : « Avec ce courrier nous ne pouvons pas encore envoyer les pièces nécessaires. Mais pour le prochain tout sera prêt, car il ne manque plus

⁷⁹) Lettres de Gillemans, en date du 10 août et du 13 octobre 1649, OBC, 993.

⁸⁰) Cette lettre et celles qui seront citées ultérieurement se trouvent dans OCB, 993.

grand'chose ». Il spécifie que la lettre de l'archevêque a été rédigée par M. Mortel ⁸¹), que les abbés de Prémontré ont donné des lettres de créance et que la faculté de théologie en a fourni des nouvelles. En fin de compte, Vianen ne peut envoyer que des lettres de recommandation que le P. Marchant lui a fait parvenir, au moment où sa lettre était déjà postée.

Calenus est encore plus explicite dans sa lettre du 29 juillet : « je regrette de tout mon cœur, écrit-il, de ne pas pouvoir vous envoyer par ce courrier les lettres de l'archevêque et de son ami « indivisible », l'évêque de Gand. J'ai lutté comme il faut et fait tout ce que j'ai pu, pour vous expédier le tout avec ce courrier ; j'ai bien réussi à obtenir la rédaction des lettres de l'archevêque au roi, mais on a cru bon de faire traduire d'abord en espagnol toutes les pièces, de même que la lettre que signera l'évêque de Gand. J'espère que cela sera fait dans quelques jours et qu'avec le prochain courrier on pourra vous faire parvenir le tout, et y joindre les lettres des abbés de Prémontré, celles du comte de Fuensaldaña et d'autres amis ».

Mais le 22 août encore, Libert Froidmont se voit obligé de commencer sa lettre à Recht par ces mots qui en disent long :

« Nous regrettons beaucoup, que les lettres que vous attendez d'ici, soient toujours en retard. Mais que voulez-vous que nous y fassions ? Nous avons à faire avec des hommes que la nature ou le sort ont rendu lents et paresseux ».

Cependant la véritable cause du retard n'était pas là, paraît-il. L'archevêque confiant à l'excès dans les bons sentiments du comte de Fuensaldaña et comptant trop sur quelque recommandation de sa part, lui avait confié ses papiers pour les traduire en espagnol et pour y ajouter une recommandation personnelle. Or, ce haut officier est avant tout un courtisan, qui se gardera bien de se com-

⁸¹) Il s'agit sans doute du licencié de ce nom, attaché à l'archevêché, auteur de deux apologies de Boonen. Son nom revient dans la *Correspondance de la Cour d'Espagne* (t. IV, 400) sous la forme erronée de *Martel*. Est-ce le même personnage que ce D. M. Mortel, STDF, prévôt de Courtrai, prébendier de Bruges, dont quelques lettres au Card. Cybo se trouvent à l'Archivio di Stato in Massa, fonds Cybo, t. 74 et t. 77. Dans des lettres du 17 juin 1653 (Estado 2081; cf. *Correspondance*, IV, 399-400) François de Valcarcel dit de Mortel qu'il est licencié et neveu de Calenus; F. V. GOETHALS (*Lectures relatives à l'histoire*, I, Bruxelles, 1837, 133) le nomme avocat.

promettre, soit à la cour, soit à l'égard des jésuites. De Madrid on avertit l'archevêque : Fuensaldaña n'écrira jamais les lettres promises. S'il devait le faire, il les révoquerait ensuite ⁸²⁾.

En effet, il ne semble pas s'être exécuté. En tout cas, les lettres de l'archevêque et les autres documents si nécessaires à Madrid se faisaient attendre de mois en mois. Les mandataires travaillent de leur mieux à consoler les députés et à soutenir leur courage.

Dans une lettre du 29 juillet, Calenus croit qu'en attendant la documentation, Recht pourra renseigner les amis espagnols et prendre les dispositions en vue d'une audience favorable du roi. Dans sa lettre du 22 août Froidmont recommande à Recht de voir dans ces retards une disposition de la Providence : il doit profiter de ces loisirs forcés pour entrer en contact avec les personnages que Dieu veut faire servir à sa cause, peut-être aussi pour rendre visite aux universités voisines et pour semer la vérité méconnue. « Quoi qu'il en soit, poursuit-il, soyez courageux, remettez tout à la sagesse de la Providence divine, et remerciez-la de vous avoir choisi pour son instrument dans une affaire qui n'a pas sa pareille dans l'Eglise actuelle ». Pour finir il donne encore un conseil amical aux deux députés : prenez soin de vos santés. L'Eglise de Dieu aura encore besoin de vous pour ses affaires à venir.

Pour leur réconfort, on communique encore aux députés les dernières bonnes nouvelles. En France les amis de la vérité sont pleins de zèle. Aux Pays-Bas les évêques reprennent courage ; à Douai, après la mort de Sylvius et de Colveniers, qui avaient causé la défection antérieure, les docteurs sont constants dans la vérité. A Louvain on examine l'ouvrage du jésuite espagnol Ripalda. On s'étonne de sa mauvaise foi et bientôt tout le monde pourra s'en étonner ⁸³⁾. Les députés reçoivent même en lecture les lettres que l'abbé Saint-Cyran le jeune, M. de Barcos, adresse à Calenus.

⁸²⁾ Gillemans à Fr. Van Vianen, 13 octobre 1649; OBC, 993. L'auteur ajoute que le P. Pierre Bivero, jésuite (autrefois prédicateur de l'archiduchesse Isabelle, et un des premiers adversaires des jansénistes) se glorifie des liens de parenté qui le lient au comte.

⁸³⁾ Die 16 Maii 1649 « convocata est Facultas sub iuramento ad dispiciendum, quid facto opus circa examen novi operis Ioannis de Ripalda, iesuitae, in quo aliqui EE. Dominorum dicebant multas falsitates et corruptiones textuum SS. Patrum contineri ? Itaque unicuique sua pars legenda et annotanda assignari placuit. Et ex omnium EE. Dominorum animadversionibus concinnatus est libellus quem

Surtout ils lisent dans toutes les missives de leurs mandataires qu'on prend soin de leur procurer l'argent nécessaire. « Car nous ne voulons pas que quelque chose vous fasse défaut ». Au besoin, les députés n'ont qu'à s'adresser à quelque négociant et faire des emprunts. A Louvain on versera immédiatement les sommes ⁸⁴).

Mais entre-temps, à Madrid, leur régime a rendu nos députés extrêmement nerveux. La preuve en est la lettre de Gillemans à François Van Vianen en date du 13 octobre. Il faut en citer quelques passages.

« Nous avons reçu votre lettre du 27 septembre, qui nous est très agréable ; cependant elle ne nous donne pas satisfaction. Nous avons également reçu la lettre de change incluse, mais une fois de plus elle est *a uso*, c'est-à-dire que pour l'instant elle nous vaut autant que rien, car une fois de plus nous devons attendre un mois entier avant de pouvoir toucher quelque chose. Je me suis adressé à un négociant, lui offrant de payer un intérêt convenable, s'il voulait dès maintenant nous verser la somme, mais je n'ai rien pu obtenir. Et ainsi nous sommes réduits, une fois de plus, à la besace ; cela dure déjà depuis le milieu de septembre et il ne nous reste quasiment autre chose à faire que de prendre le bâton et le manteau de cuir et de faire le pèlerinage de Compostelle. J'ai été obligé de m'adresser comme un mendiant à des amis particuliers et d'emprunter de l'un 50, de l'autre 20 florins ; mais la somme étant petite, elle n'a pas duré longtemps. Finalement je me suis adressé à Bellerus et celui-ci semblait même faire montre de bons sentiments ; mais je n'ai pu obtenir de lui qu'environ 100 florins, lesquels d'ailleurs je n'ai pu avoir qu'en plusieurs tranches et à la suite de prières et instances plusieurs fois répétées, quelquefois en vain. Je vous le demande, cela est-il décent, je ne dis pas pour nous, mais pour nos mandataires ? ».

Après avoir épuisé l'argument financier, Gillemans conclut : « Iterum atque iterum Eximiam Dominationem Vestram rogo et obtestor, in tantis necessitatibus (quae incredibiles fuerunt) nos amplius non deserat ; pudet me enim illas propalare ». Passant à un autre point, il poursuit :

Vulpem captam appellare placuit » ; FUL, 388, 242v. Calenus à Recht, 26 juin 1649 : « Nostri Lovanienses examinant opus Ripaldae, hispani, egregii impostoris. Spero mundus cito videbit eius nequitiam et imposturas. Ego obstupesco tantam nequitiam ; et quando mundus eam videbit, obstupescet et indignabitur contra tam infames homines » ; OBC, 993. La *Vulpes capta*, parue en 1650, fut mise à l'index en 1653 ; REUSCH, II, 464.

⁸⁴) OBC, 993 ; lettres du 26 juin et du 29 juillet.

« Mais tout cela est de médiocre importance. Très volontiers nous supporterons les plus graves incommodités, pourvu que l'affaire principale n'en souffre pas. Cependant il est incroyable combien elle en souffre. Car depuis déjà quatre mois nous menons ici une vie oisive et quasi inutile. Nous sommes si loin de profiter de ces loisirs pour semer les semences de la vérité cachée, comme nous le demande Froidmont, qu'à peine nous osons sortir de la maison. Tous ceux auxquels nous allons rendre visite commencent par nous demander si tous les préparatifs sont faits, ensuite on s'étonne et on s'indigne de votre lenteur et torpeur ; d'autres admirent cette belle façon d'envoyer des députés sans leur mettre en main les documents nécessaires, sans même les leur faire parvenir au bout de plusieurs mois ; il ne manque pas de gens qui seraient tentés de trouver en tout cela des motifs pour supposer un désaccord parmi nos patrons et un manque de fondement à la cause, si nous n'étions là pour inventer mille raisons en vue d'excuser ces retards et de confirmer ces gens dans leur bonne opinion à votre égard et dans leur confiance. C'est aussi la raison pour laquelle nous ne nous rendons pas dans les universités voisines. Il pourrait bien arriver, en effet, par l'astuce de nos adversaires, que l'Inquisition nous causerait des difficultés sous prétexte que nous semons le trouble parmi le peuple. Car, ici les docteurs eux-mêmes n'osent pas parler entre eux de ces matières, si ce n'est en secret ».

Gillemans s'excuse d'écrire de cette façon. Ce n'est pas par impatience, dit-il, mais par zèle. « Je suis aussi poussé, poursuit-il, par les justes plaintes que j'entends journellement de M. Recht, qui perd presque courage en se voyant enfermé ici entre quatre murs. Vous ne sauriez croire quelle vie ennuyeuse et mélancolique que nous menons ici. Elle est absolument celle, — si du moins on ne regarde que le dehors, — des exilés et des prisonniers. Jusqu'à présent, en effet, par manque d'argent nous n'avons pas mis le pied hors de Madrid, soit pour visiter les endroits voisins, soit pour prendre une petite détente. Démunis des lettres, nous ne sortons pas de la maison. Nous ne pouvons pas même célébrer la messe ».

En effet, de peur d'être reconnus et chassés de Madrid avant d'avoir pu commencer leurs négociations à la cour, ils gardent autant que possible l'incognito et évitent de faire connaître qu'ils sont prêtres et viennent de Louvain.

Avec l'arrivée des documents la situation va changer.

Lucien CEYSSENS, O. F. M.

(A suivre).

Het College der Augustijnen te Leuven

De opvoeding van de jeugd in christelijk humanistische geest volgens het programma der katholieke Reformatie was in de XVIIe eeuw een der voornaamste werkzaamheden der Zuid-Nederlandse Augustijnen. Vooral in de eerste helft van die eeuw zijn zij met de Jezuïeten en Dominikanen op dit terrein bijzonder actief geweest en hebben door hun talrijke goed bezochte colleges bijgedragen tot het succes der Contra-Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden. De meeste historici hebben aan die belangrijke rol, welke de XVIIe eeuwse Augustijnen in de algemene vernieuwing van het onderwijs gespeeld hebben, weinig aandacht geschonken. H. Pirenne spreekt in zijn *Histoire de Belgique* slechts over de activiteit der Jezuïeten op het gebied van middelbaar onderwijs ¹⁾. A. Pasture is een der eerste historici, die ook voor de colleges der Augustijnen, naast die der Jezuïeten, een eervolle plaats inruimt en met reden ²⁾. Immers in de periode van 1601-1656 openden de Augustijnen in 21 steden een college voor de studie der Grieks-Latijnse humaniora en moesten in talrijke andere plaatsen het aanbod voor de stichting van een college weigeren wegens gebrek aan voldoende leerkrachten. Het eerste college kwam in 1601 tot stand te Brussel op initiatief van de provinciaal P. Joannes Cools en van de prior P. Thomas Gratianus ³⁾. Onder het prioraat van P. Nicolaus Crusenius werd in 1615 begonnen met de bouw van een groot nieuw

¹⁾ Zie t. IV, Bruxelles, 1927, blz. 368 vlg.

²⁾ *La restauration religieuse aux Pays-Bas Catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)*, Louvain, 1925, blz. 305-306.

³⁾ Th. GRATIANUS en J. RIVUS, *De ordine S. Augustini in Belgio*, fol. 34. Kon. Bibl. Brussel, hs. 5082, beschreven door J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, t. VI, Bruxelles, 1906, blz. 53, n° 3643.

college aan de Zenne volgens de plannen van Jacobus Francaert, architect der aartshertogen, die in 1620 ook de nieuwe kloosterkerk bouwde ⁴⁾. Het tweede college werd op 30 September 1608 te Antwerpen gesticht door de provinciaal P. Cornelius Lancilottus uit Mechelen en zijn broer P. Henricus Lancilottus, prior van het klooster, in samenwerking met kanunnik Aubertus Miraeus, schoolmaster van de stad ⁵⁾. De leiding van dit college werd toevertrouwd aan de bekende latinist P. Nicasius Baxius, die een groot aantal schoolboeken schreef, welke klassiek werden in de Augustijnen-colleges ⁶⁾. Het derde college opende de prior P. Joannes Cools op 27 April 1609 te Gent ⁷⁾. Nadien volgden de nieuwe stichtingen snel achtereenvolgend in de steden van Leuven (12 Maart 1612), Herentals (6 Oct. 1613), Hasselt (1614), Diest (4 Juni 1614), Bouvignes bij Dinant (14 April 1614 ?), Hoei (8 November 1615), Tienen (1 Oct. 1617), Brugge (24 Aug. 1622), Rijsel (7 Sept. 1622), Edingen (21 Sept. 1622), Ieper (24 Juni 1624), Dendermonde (1 Mei 1627), La Bassée (14 April 1627), Hazebroek (7 Maart 1630), Bouillon (1635 ?), Roeselare (1641), Bree (1 Jan. 1652) en Valenciennes (30 Aug. 1656) ⁸⁾. Deze colleges werden door duizenden studenten bezocht. Volgens een verslag van de provinciaal P. Georgius Maigretius op het generaal kapittel te Rome werd er reeds in 1625 door 153 professoren onder de leiding van 13 prefecten en 7 regenten aan 2443 studenten in 13 colleges onderwijs gegeven. Het college van Leuven telde toen 398 studenten, Brussel 359, Hoei 247, Tienen 225, Diest 198, Antwerpen 190, Gent 175, Hasselt 165, Brugge 164, Rijsel 125, Edingen 72, Ieper 64 en Herentals 61 studenten ⁹⁾. Volgens hetzelfde verslag telde de

⁴⁾ N. DE TOMBEUR, *Provinciae Belgicae seu Coloniensis seu Inferioris Alemanniae Ord. Erem. S. P. Augustini descriptio*, t. IV, blz. 109 vlg. Archief PP. Augustijnen Gent, hs. 4, fonds Provincialia. Vgl. J. H. PLANTENGA, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant*, La Haye, 1926, blz. 65-67.

⁵⁾ Fr. BELLOT, *Diarium Augustinianum in quo describitur ingressus et progressus Ordinis FF. Eremitarum in Urbe Antverpiensi ab anno 1607*. Hs. Archief Aartsbisdom Mechelen.

⁶⁾ J. REUSENS, in *Biographie Nationale*, t. II, Bruxelles, 1868, col. 22-25.

⁷⁾ A. KEELHOFF, *Geschiedenis van het klooster der eerw. Paters Eremiten Augustijnen te Gent*, Gent, 1864, blz. 122.

⁸⁾ N. DE TOMBEUR, *Provincia Belgica FF. Eremitarum S. P. N. Augustini, Lovanii, 1727*, blz. 91. De juiste stichtingsdatum van sommige colleges staat niet met zekerheid vast en verschilt een weinig van bron tot bron. Vgl. A. KEELHOFF, *a. w.*, blz. 123.

⁹⁾ *Augustino-Pyctacium Provinciae Flandriae sive Inferae Germaniae Ord.*

« Provincia Flandriae sive Inferae Germaniae », welke in de XVIe eeuw door de godsdiensttroebelen en de oorlogsrampen zware verliezen geleden had, zodat het aantal geprofeste religieuzen geslonken was tot 62, in 1625 reeds meer dan 600 leden, waaronder 12 doctoren, 4 licentiaten en 17 baccalaurei in de theologie. Die snelle groei dankten de Augustijnen vooral aan de vele studenten uit hun colleges, die na de humaniora-studies in de Orde traden ¹⁰⁾.

Over de stichting en geschiedenis van het weinig bekende maar belangrijke college der Augustijnen in de universiteitsstad Leuven delen wij hier enige gegevens mede, welke vooral ontleend zijn aan de *Annales Conventus Lovaniensis Ordinis FF. Eremitarum*

FF. Erem. S. Augustini pro Comitibus generalibus in festo Pentecostes Romae celebrandis anno 1625, Bruxellis, apud Hubertum Antonii, 1625. Dit drukwerkje bleef onvindbaar. De tekst is evenwel gekopieerd in de handschriften van de prior van het klooster van Mechelen, P. LAMBERTUS A S. JOANNE, *Chronicon Conventus Mechliniensis Ordinis Eremitarum S. Augustini (1252-1658)*, blz. 209-212, en van P. Nicolaus DE TOMBEUR, a. w., t. II, blz. 251-259 (Archief PP. Augustijnen, Gent).

¹⁰⁾ Voornaamste bibliographie over de Augustijnencolleges, naast de reeds geciteerde werken: A. KEELHOFF, *Histoire de l'ancien couvent des Ermites de S. Augustin à Bruges*, 1869, blz. 64-89; B. LEPERS, *Leges collegii Angiensis. Règlement du collège d'Enghien en 1788*, in *Annales du cercle archéol. d'Enghien*, t. I, 1880, blz. 105-110; Pr. CLAEYS, *Histoire du théâtre à Gand*, t. I, Gand, 1892, blz. 20-40 (*Histoire du théâtre des Jésuites et des Augustins*); A. HENRI, *Notice sur le couvent et le collège des pères Augustins à Bouvignes*, in *Annales du cercle archéol. de Namur*, t. XXIV, 1901, blz. 153-186; A. C. DE SCHREVEL, *Histoire du petit Séminaire de Roulers*, t. I, Roulers, 1906, blz. 18 vlg.; L. LEFEBUE, *Le théâtre des Jésuites et des Augustins à Lille*, Nancy, 1907; R. DUBOIS, *Les rues de Huy*, Huy, 1910, blz. 30-38; C. DE BAERE, *Geschiedenis van het onderwijs te Hasselt*, dl. I, Hasselt, 1913, blz. 61 vlg.; J. PAQUAY, *De oude humaniora in Limburg*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, XVI, 1925, blz. 225-233; J. GESSLER, *Règlement du Collège des Augustins à Hasselt et Tongres, au XVIIe siècle*, in *Bulletin bibl. et pédag. du Musée belge*, XXXIII, 1929, blz. 175-183; Fl. PRIMIS, *Het Vlaamsch tooneel der Antwerpsche Augustijnen*, in *Versl. en Meded. van de K. VI. Academie voor taal- en letterkunde*, 1936, blz. 237-249; J. MIJS, *Het onderwijs onder de eerw. Paters Augustijnen*, in *Diestersche Kunstkring*, IX, 1937-38, blz. 59-69; N. TEEUWEN, *De Augustijnen te Tienen*, Tienen, 1939, blz. 18-28; F. MAES en J. DREESEN, *De geschiedenis van Bree. Eerste Bijdrage*, Bree, 1946, blz. 131-141. Over het college van Binche, dat de Augustijnen van 1727-1796 bestuurden, kan men raadplegen: N. TEEUWEN, *Notes sur le collège de Binche*, in *Annales de la Société d'archéologie de Binche*, VII, 1940, blz. 63-68; G. MALHERBE, *L'Exercitatio scholastica, décrétée par Joseph II en 1778*, *ibid.*, blz. 69-81; P. C. MEURISSE, *Documents relatifs au collège de Binche*, *ibid.*, blz. 83-128.

S. P. Augustini, een onuitgegeven werk van de bekende Leuvense ordehistoricus P. Nicolaus de Tombeur (1657-1736), auteur van de *Provincia Belgica Ordinis FF. Eremitarum S. P. N. Augustini* (Leuven, 1727) en van andere historische werken ¹¹⁾. De documentatie van P. de Tombeur is wel niet volledig — er ontbreken alle gegevens over het schoolreglement en het studieprogram — maar heeft toch een bijzondere waarde, omdat de meeste archiefbronnen, welke hij kopieerde of raadpleegde, sinds de opheffing van het Leuvense Augustijnenklooster in 1796 verloren gingen o. m. door de brand van de Leuvense universiteitsbibliotheek in Mei 1940, toen een belangrijk gedeelte van het oude kloosterarchief vernietigd werd ¹²⁾.

Aan het Leuvense Augustijnenklooster, dat dagtekent uit de eerste helft van de XIIIe eeuw en gelegen was aan de Vismarkt, waren twee colleges verbonden, een voor de studie der theologie en een voor de studie der humaniora ¹³⁾. Het theologisch college, bekend onder de naam *Schola Augustiniana*, werd in 1447 met 40 studenten bij de nieuwe universiteit geïncorporeerd, evenals de kloosters der Leuvense Minderbroeders en Dominikanen ¹⁴⁾. Het was geen publieke school, maar een *studium generale* van de Keulse of Nederduitse Augustijnenprovincie. De Latijnse school, genoemd het Sint-Augustinuscollege, werd op 12 Maart 1612 geopend ter

¹¹⁾ Archief PP. Augustijnen Gent, fonds Leuven, n° 1, vol. II, blz. 742 vlg. Over deze auteur: J. WILS, in *Biographie nationale*, XXV, 1930-32, col. 422-424.

¹²⁾ L. LE CLERCQ, *Inventaire sommaire des archives de l'église collégiale de Saint-Pierre et des Augustins à Louvain*, Malines, 1940, blz. x (Overdruk uit *Annuaire du clergé de l'archidiocèse pour 1940*). In het provinciaal archief der Augustijnen te Gent zijn nog 67 oorkonden en 43 registers van het Leuvense kloosterarchief bewaard, waarvan de inventaris in een der volgende nummers van dit tijdschrift zal gepubliceerd worden. Andere stukken van genoemd archief berusten in het Rijksarchief te Brussel, vermeld door A. D'HOOP, *Inventaire des archives ecclésiastiques du Brabant*, t. IV, Bruxelles, 1929, blz. 275, n^{rs} 14907-14915; in het stadarchief van Leuven, beschreven door J. CUVELIER, *Inventaire des archives de la Ville de Louvain*, t. II, Louvain, 1930, blz. 63-64, n^{rs} 4195-4201; in het archief van Sint-Jacobskerk te Leuven, vermeld door J. WILS, *Le Sacrement de Miracle de Louvain*, Louvain, 1905, blz. 7.

¹³⁾ Zie over dit klooster: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Louvain, 1895, blz. 475-478; J. WILS, *Obituaire des Augustins de Louvain*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXX, 1903, blz. 348-442.

¹⁴⁾ E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, t. V, Louvain, 1889-1892, blz. 266-344 (Overdruk uit de *Analectes...*, XXII, 1890-1891, blz. 240-318, § 52. *Couvent ou collège des Augustins*).

vervanging van de oude Latijnse school in de pedagogie de Lelie ¹⁵⁾. Sinds de stichting der Alma Mater in 1425 werd te Leuven het onderwijs gegeven in de vier pedagogieën van de faculteit der Artes, genoemd de Valk, de Lelie, het Kasteel en het Varken ¹⁶⁾. Tegen het midden van de XVIe eeuw was dit onderwijs beneden het gewenste peil. Daarom stichtte de Gentse humanist Franciscus de Nova Terra (van de Nieulande) in 1559 met de goedkeuring van de Academische Raad in zijn woning van de *Langhenbruel* (Brouwersstraat) een college, dat naar zijn geboorteplaats het Gentse college (collegium Gandavense) genoemd werd of ook het college de Vaulx (collegium Vaulxianum) naar Jean de Vaulx, een edelman uit Rijsel, overleden in 1587 te Leuven, die het college na de dood van de stichter met nieuwe inkomsten begiftigde ¹⁷⁾. Dit college nam na enige tijd de taak van de oude pedagogieën betreffende het middelbaar onderwijs grotendeels over, zodat in de XVIIe eeuw dit onderwijs slechts in de pedagogie van het Varken werd voortgezet. Na de belegering van de stad Leuven door de Fransen en Hollanders in 1635 maakte het college de Vaulx een ernstige crisis van inzinking door en werd in 1655 opgeheven, nadat de Oratorianen te vergeefs gepoogd hadden het college wederom tot bloei te brengen. Twee jaren later werd het, evenals de oude school in de pedagogie het Varken, vervangen door het college der H. Drievuldigheid, ook genoemd het Nieuw college, dat de Universiteit op de Oude Markt van Leuven liet bouwen ¹⁸⁾.

Toen P. Thomas Gratianus, provinciaal der Augustijnen, op 21 December 1611 zijn definitieve goedkeuring gaf aan het plan,

¹⁵⁾ *Annales*, t. II, blz. 744: « Collegium nostrum literarum humaniorum successit in locum Collegii Liliensis, quod teste Vernulaeo in *Academia Lovaniensi*, p. 129, olim fuerat humaniorum literarum schola, etiam ante Academiae erectionem. Rectores Collegii Liliensis desiderantes abrogare scholas humaniores ibidem teneri solitas, rogaverunt et induxerunt PP. Augustinianos ad has assumendas. Post superatas à quibusdam in oppositum difficultates obtenta est tum Civitatis, tum Universitatis approbatio sub certis conditionibus... ».

¹⁶⁾ L. VAN DER ESSEN, *L'Université de Louvain (1425-1940)*, Bruxelles, 1945, blz. 236 en 263.

¹⁷⁾ E. REUSENS, *Notice sur le Collège de Gand ou Collegium Vaulxianum*, in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, XXXIV, 1870, blz. 329-338.

¹⁸⁾ E. REUSENS, *Documents...*, t. V, blz. 1-94; G. H. VERBIST, *Le collège de la Sainte-Trinité à Louvain*, in *Mélanges d'histoire offerts à Léon van der Essen*, Bruxelles, 1947, blz. 725-734.

om te Leuven een Augustijnencollege te openen ter vervanging van de oude Latijnse school in de pedagogie de Lelie, kwam het college de Vault tegen dit plan in verzet. De stichting van een nieuw college voor Latijns onderwijs was evenwel in het belang der universiteit, welke toen tientallen colleges voor hoger onderwijs telde en slechts twee weinig bloeiende colleges voor middelbaar onderwijs. Door tussenkomst van enige invloedrijke Augustijnen, vooral van P. Henricus Lancilottus, prior te Antwerpen, en van P. Nicolaus Crusenius, werden alle moeilijkheden uit de weg geruimd en op 23 Februari 1612 kon de provinciaal P. Thomas Gratianus met Joannes Peelmans, rector der universiteit, een overeenkomst sluiten, waardoor de Augustijnen onder zekere voorwaarden de toelating bekwamen, om te Leuven een college te openen, verbonden aan hun klooster en tevens aan de Alma Mater ¹⁹⁾. In deze overeenkomst werd rekening gehouden met de belangen van de universiteit, welke steeds waakte over haar monopolie van het hoger onderwijs. Daarom kwam het nieuwe college onder het gezag van de rector der universiteit en tevens van de faculteit der Artes in zover het de studiën van die faculteit aanbelangde, en mochten de Augustijnen in hun college geen filosofie doceren. Vanaf Pasen tot de feestdag van Sint Bavo (1 Oct.) mochten zij evenwel de dialectica of grondbeginselen der logica onderwijzen zonder dictaten. Ook de immatriculatie was voor de professoren en studenten van het college verplichtend. De rector bemoeide zich evenwel niet met de leiding van het college en liet zijn gezag slechts gelden, als er bij hem klachten kwamen. In dezelfde overeenkomst werd ook rekening gehouden met het college de Vault. Het leergeld werd gelijkgesteld en de studenten, die reeds ingeschreven waren in het college de Vault, mochten zonder goedkeuring van de regent niet in het college der Augustijnen aanvaard worden. Ook de faculteit der Artes stelde enige voorwaarden. De Augustijnen moesten aan hun studenten na de humaniorastudies de volledige vrijheid laten in de keuze van de vier pedagogieën van de faculteit der Artes en nooit de ene pedagogie boven de andere aanbevelen ²⁰⁾.

Het nieuwe college werd, nadat ook de goedkeuring van de stad bekomen was en met kanunnik Raphaël Gemma, scholaster van Leuven, overeengekomen was om geen studenten te aanvaar-

¹⁹⁾ *Annales*, t. II, blz. 742-743.

²⁰⁾ Bijlage I.

den, die nog het lager onderwijs moesten volgen, op 12 Maart 1612, feestdag van Sint Gregorius, door de provinciaal geopend met P. Matthias Pauli uit Hasselt als eerste prefect ²¹⁾.

Het college was achter het Augustijnenklooster in de *Koeye-strae*te (Vaartstraat) bij de Steenpoort gelegen. Het was geen nieuw gebouw. Men had zes of zeven huizen, welke het eigendom van het klooster waren, in klaslokalen doen veranderen ²²⁾. Pas in 1680 begon men in dezelfde straat achter de kloosterkerk met de bouw van een nieuw college.

Het college kwam spoedig tot bloei en telde in 1625 reeds 398 studenten. In een brief van 26 April 1612 schreef de provinciaal aan de rector der universiteit, dat hij niet zou dulden, dat het college zou verontrust worden door het college de Vaulx ²³⁾ en in een andere brief beval hij zijn school aan in de bescherming van kannik Aubertus Miraeus, de bekende promotor van het Latijns onderwijs ²⁴⁾. De betrekkingen met de universiteit waren hartelijk. In een verklaring van 16 September 1625 getuigt Guilielmus ab Angelis, rector der universiteit, dat de stichtingsvoorwaarden van het college door de Augustijnen nauwkeurig werden nagekomen en hem hierover geen klachten bekend waren ²⁵⁾. Hetzelfde getuigde ook zijn opvolger Guilielmus van de Velde ²⁶⁾. Ook de faculteit der Artes, welke steeds belang bleef stellen in het Latijns onderwijs, was tevreden, zoals blijkt uit een schrijven van 17 September 1625, waarin de deken der faculteit verklaarde, dat de Augustijnen « in hac universitate utiliter et cum fructu docere humaniores disciplinas » ²⁷⁾.

Het college telde oorspronkelijk vijf klassen, waarvan de benaming nogal varieerde : rhetorica of eloquentia ; poësis of classis humanitatis ; syntaxis of prima classis grammaticae ; grammatica of etymologia of secunda classis grammaticae ; figurae of tertia classis grammaticae. Deze laagste klas werd al spoedig verdeeld in figura

²¹⁾ *Annales*, t. II, blz. 750. Zie ook Bijlage I.

²²⁾ *Annales*, t. II, blz. 751: « Fabrica Collegii non tunc fuit noviter extracta; sed incorporatae sunt domus sex aut septem, quas habebamus iuxta portam lapideam ».

²³⁾ *Annales*, t. II, blz. 743.

²⁴⁾ *Annales*, t. II, blz. 750.

²⁵⁾ Bijlage I.

²⁶⁾ Bijlage I.

²⁷⁾ *Annales*, t. II, blz. 752.

maior en figura minor of rudimenta. Voor elke klas was er een afzonderlijke leraar, die meestal na ieder schooljaar met zijn studenten van klas veranderde, behalve in de hoogste klassen. Tegen dit systeem kwamen later bezwaren. In 1685 schreef P. Henricus Canisius, prior van het klooster, aan de provinciaal P. Lambertus Ledrou, dat de ouders der studenten de voortdurende verandering der leraars geenszins wensten en hij keurde het gebruikelijke systeem ten zeerste af ²⁸⁾. Wegens het gering aantal studenten en de slechte tijd — het college telde in 1685 slechts 154 studenten — bracht hij de twee laagste klassen (klein en groot figuur) onder één leraar. Het was een nieuwigheid, welke ook in het college der H. Drievuldigheid was doorgevoerd ²⁹⁾. Doorgaans waren zeven leraars aan het college verbonden met inbegrip van de prefect, die met de regent en de subregent de algemene leiding van het college had en meestal in de rhetorica de dialectica onderwees en de toneelstukken schreef, welke in de maand September bij de jaarlijkse prijsuitdelingen door de studenten opgevoerd werden. De namen der Paters, die in de jaren 1649-1656 doceerden, zijn in het resolutieboek van het klooster opgetekend. Zo was in 1649 Basilius van de Wijngaerde prefect van het college, Christianus van der Plancken regent en leraar der rhetorica, Augustinus van Daele subregent en leraar der poësis, Guilielmus de Ceuster leraar der syntaxis, Antonius Daye der grammatica, Arnoldus Delien der groot figuur en Damasus Liebaert der klein figuur ³⁰⁾. De leraars werden bij het begin van het nieuwe schooljaar op de feestdag van Sint Remigius (1 October) door de provinciaal of door de prior van het klooster aangesteld. De provinciaal of de provinciale visitatoren

²⁸⁾ Archief PP. Augustijnen Gent: *Liber resolutionum conventus Lovaniensis Ordinis FF. Eremitarum S. Augustini*, t. II (1664-1796), blz. 67: « ... neutiquam sit consultum, ut magistri aliarum classium è suis ad altiores ascendant, propter obloquia plurimorum in Civitate parentum, qui (sicut P. Praefectus se audisse testatur et alii asserunt) tam frequentem magistrorum mutationem graviter arguunt suosque ideo filios abstrahunt ». Brief van 7 Jan. 1685.

²⁹⁾ *Liber resolutionum*, t. II, blz. 69: « 1689, die 14 Martii, post longam consultationem praecedenti et praesenti anno habitam de utraque figura sub uno praeceptore jungenda ob paucitatem juvenum et egestatem temporum tandem (postquam illud ipsum jam pridem in novo Saecularium Collegio cum de consensu Facultatis Artium esset factum) etiam à nobis de consensu nuperi Definitorii et mandato Eximii P. M. Provincialis executioni datum est ».

³⁰⁾ *Liber resolutionum*, t. I (1631-1662), blz. 139. Zie ook blz. 149, 163, 175, 186, 200 en 205.

wezen de leraars in de visitaties van het klooster op hun plicht, om niet alleen de onderwijzers van hun studenten te zijn, maar ook hun opvoeders, die de jongens godsdienstzin, vroomheid en goede manieren moesten leren ³¹⁾).

In het college werd steeds een volledige cursus der humaniora gegeven vanaf de rudimenta tot en met de dialectica met Latijn en Grieks als voornaamste vakken ³²⁾. Het onderricht in het Latijn was het hoofddoel van de school. Hiervoor gebruikte men in het college van Leuven, zoals in de andere Augustijnencolleges, steeds de vijf delen van de *Grammatica Latina* (Rudimenta, Etymologia, Syntaxis, Prosodia en Supplementa) van de bekende Nederlandse humanist Simon Verepaeus, en in de laagste klassen bovendien zijn *Progymnasmata* ³³⁾. De *Rhetorica* van Cornelius Valerius volgens de bewerking van P. Nicasius Baxius, diende in de rhetorica als klasboek ³⁴⁾. P. Nicasius Baxius schreef een groot aantal schoolboeken, welke in de Augustijnencolleges een ruime verspreiding

³¹⁾ Archief PP. Augustijnen Gent: *Liber Capitulorum et visitationum...*, t. I (1589-1647), blz. 118: « Scholarum magistros hortamur, ut suos discipulos ad pietatem excitent » (visitatie van 6 Juni 1614); blz. 135: « Monetur Pater Praefectus cum suis magistris ut omnes suos discipulos non solum in bonis litteris, sed etiam in omni pietate et modestia instruant, e quibus honestiores et modestiores mittantur ut sacris inserviant » (visitatie van 23 Juli 1621); blz. 140: « Ven. Patri Praefecto stricte iniungitur, ut singularem curam scholarum suarum habeat, tam lectores quam eorum discipulos in officio contineat; Domini Scholastici civitatis demerendi rationem prudenter ineat, concordata inter illum universitatemque et nos facta inviolabiliter observet, tam illum quam Praesidem Collegii Trilingui et alios quosque primarios viros ad comoedias et actiones publicas invitare non omittat, regulasque scholarum ad viridem observantiam adducat » (visitatie van 13 Oct. 1622); blz. 171: « Magistri scholarum maxime advigilent quatenus pietatem et morum honestatem bonis litteris adiungant, et ita discipulos suos instituant ut in ecclesia in servitio altaris, et omnibus aliis locis advertatur, nihil deesse, quod a religiosis viris in juventute informanda possit desiderari » (visitatie van 24 Mei 1627).

³²⁾ G. H. VERBIST, *op. cit.*, blz. 727, schrijft onjuist: « mais ce collège (college der Augustijnen) n'eut jamais un cours complet ». Vgl. E. REUSENS, *Documents*, t. V, blz. 2.

³³⁾ Zie over Simon Verepaeus: Dr. M. A. NAUWELAERTS, *Bijdrage tot de bibliographie van Simon Verepaeus*, in *De Gulden Passer*, XXV, 1947, blz. 52-90.

³⁴⁾ *Rhetorica Cornelii Valerii Ultrajectini, versibus & exemplis aucta per P. F. Nicasium Baxium Augustinianum*. Antverpiae, Hieronymus Verdussen, 1614. Herdrukken: Gandae, J. Dooms, 1632; Antverpiae, Verdussen, 1658, 1699, 1717, 1726; Insulis, vidua Livini Danel, 1733, 1741; Bruxellis, Ph. J. Lemmens, 1754.

vonden. Zijn *Amplificandi formulae oratoriae et figurae aliquot rhetoricae*, een bloemlezing uit Cicero, werd tot in het begin der XIXe eeuw te Antwerpen herdrukt, meestal samen met de door hem herziene *Elegantiae centum et undesexaginta regulae* van Joannes Buchlerus ³⁵⁾. Ook zijn handboek voor de phraseologie, samengesteld in dictionnairevorm uit Aldus Manutius en andere schrijvers, werd talrijke malen herdrukt ³⁶⁾. Voor het onderwijs in het Grieks gebruikte men te Leuven en elders de *Institutiones in linguam graecam*, de bekende spraakkunst van de Diestenaar Nicolaus Clenardus ³⁷⁾. Voor het godsdienstondericht werd in alle klassen de catechismus van de H. Petrus Canisius gebruikt. Voor het onderwijs in de dialectica diende het handboek van de Gentse Augustijn P. Michael Paludanus ³⁸⁾. Het studieprogram was in alle Augustijnencolleges uniform. Een commissie duidde regelmatig de auteurs aan, die in de colleges moesten uitgelegd worden. Hiervoor werden in 1634 twee oud-prefecten van het Leuvens college benoemd, nl. de oud-provinciaal P. Cornelius Curtius en de prior van Antwerpen P. Joannes Augustinus Bacherius ³⁹⁾. In 1641 kregen P. Joannes Mantelius, de geschiedschrijver van het graafschap Loon, en de toneelschrijver P. Michaël Hoyerus, prefect te Antwerpen, dezelfde opdracht ⁴⁰⁾. Volgens een auteurslijst van 1643-1645 stonden, naast

³⁵⁾ *Amplificandi formulae oratoriae et figurae aliquot rhetoricae, ex M. T. Cicerone concinatae opera P. F. Nicasii Baxii Augustiniani*. Antverpiae, Hieronymus Verdussen, 1614; Antverpiae, Henricus Aertssens, 1640; Antverpiae, Arnoldus a Brakel, 1653; Antverpiae, Verdussen, 1666, 1685, 1750, 1759; Antverpiae, Franciscus van Gaesbeeck, z. j.; Antverpiae, J. N. Vinck et Filius, 1816. Hetzelfde werk onder de titel *Medulla eloquentiae*. Coloniae, Kalcovius, 1661; Kilionii, Joach. Reumannus, 1685.

³⁶⁾ *Thesaurus elegantiarum seu Latinae phrases ex Aldu Manutio aliisque optimis phrasiologis electae. Cum indicibus Latino synonymo, Gallico et Teutonico*. Antverpiae, Verdussen, 1614, 1617, 1628, 1634, 1642, enz.

³⁷⁾ F. NÈVE, *Biographie nationale*, t. IV, Bruxelles, 1873, col. 163-172; H. DE VOCHT e. a., *Nicolaus Clenardus*, Antwerpen, 1942. Zie ook: *Nicolai Clenardi Institutionum linguae graecae liber primus. Faciliori methodo digestae sunt annotationes... opera P. F. Nicasii Baxii Augustiniani... pro schola Syntaxeos*. Antverpiae, H. Verdussen, 1642.

³⁸⁾ *Dialectica Isagoge sive instructio continens summatim Logices capita. In gratiam tironum ad Philosophiam aspirantium conscripta a F. Michael Paludano Gandavensi Ord. Erem. S. Augustini... In usum studiosae juventutis Augustiniana*. Antverpiae, Verdussen, 1621, 1628, 1636, 1663.

³⁹⁾ *Liber Capitulum...*, t. I, blz. 227.

⁴⁰⁾ *Liber Capitulum...*, t. I, blz. 280.

de gewone handboeken, op het program de klassieke werken van Cicero, Vergilius, Ovidius, Florus, Curtius, Seneca, Horatius, Caesar, Cato en Terentius. Verder de *Dysticha* van Michaël Verini, de *Colloquia* van Antonius Sylvius, het *Libellus de civilitate morum puerillium* van Desiderius Erasmus, alsook de Griekse schrijvers Homeros, Theognis, Isokrates en de Griekse tekst van *De orando Deum* van Chrysostomus, de Griekse Evangelieën op de Zondagen van het jaar, en de *Catechismus graecus* ⁴¹⁾. Uit dit program blijkt wel, dat in deze nabloei-tijd van het humanisme de traditie van de oude Latijnse scholen werd voortgezet.

De meeste schoolboeken van de Augustijnencolleges werden te Antwerpen bij de Verdussen's gedrukt. De klasboeken van het college te Leuven werden vanaf de stichting bezorgd door de Leuvense drukker Gerardus Rivius, vader van de bekende Augustijn P. Joannes Rivius en van de Norbertijn van Tongerlo P. Joseph Rivius, auteurs van meerdere interessante werken ⁴²⁾. Na de dood van Gerardus Rivius in 1634 kreeg de Leuvense drukker en boekhandelaar Petrus Pangartius het privilege van de levering der schoolboeken ⁴³⁾.

Aan het college der Augustijnen te Leuven, evenals aan de meeste andere Augustijnencolleges, was ook een internaat of con-

⁴¹⁾ Univ. Bibl. Gent, n^o G 15228¹³: *Cursus triennalis auctorum exponendorum apud PP. Augustinianos. Handschrift*, 1 blad in-folio. Publicatie van dit waardevol document voor de kennis van het Augustijns onderwijs volgt in een der volgende nummers van dit tijdschrift.

⁴²⁾ H. VAN DER LINDEN, in *Biographie nationale*, t. XIX, 1907, col. 383-386. Op het titelblad van een exemplaar van het werk van J. RIVIVS, *Vitae Divi Aurelii Augustini... libri quatuor* (Antwerpen, Hier. Verdussen, 1646), bewaard in de bibl. van het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen, staat geschreven: *Ex dono fratris sui Joannis Rivii, utitur Joseph. Rivius Past. in Druenen 1648*. P. Joannes Rivius is ook de auteur van het *Diarium obsidionis Lovaniensis, ab exercitu Gallico et Batavico, auspiciis Frederici Henrici Principis Auriaci...*, Lovanii, apud Petrum Pangartium & Erycium Rivium, anno 1635.

⁴³⁾ *Liber resolutionum*, t. I, blz. 33: «Eodem anno (1634) 10 April. mortuo Gerardo Rivio, parente meo, qui commissionem habebat iam inde ab initio Collegij nostri litterarij faciendi provisionem librorum auctorumque qui in eo exponuntur et praeleguntur, eosque vendendi; rogati sunt Patres utrum placeret eis eandem commissionem nunc tradere Petro Pangartio commoranti e regione Collegij Leodiensis huius Oppidi et Academiae Bibliopolae et Typographo? Responderunt placet, eique de facto tradiderunt». Getekend door: F. Joannes Rivius Vicarius, F. Ambrosius Bochius, F. Petrus Damasus de Coninck en F. Joannes Terbeke.

vict verbonden voor studenten, die buiten de stad woonden. Te Leuven werd het kostgeld der internen in 1622 vastgesteld op 72 Brabantse guldens. De externen betaalden jaarlijks in vier termijnen vier guldens aan leergeld. Arme studenten kregen gratis onderwijs ⁴⁴⁾.

In November 1622 aanvaardden de Leuvense Augustijnen op verzoek van kanunnik Raphaël Gemma, scholaster van de stad, ook de parochieschool van Sint-Pieter, nadat de Jezuïeten, die geen lager onderwijs gaven, het aanbod van deze school geweigerd hadden. De rector P. Guilielmus Bauters wilde toen wel in samenwerking met de scholaster te Leuven een Jezuïetencollege openen, maar dit plan mislukte volkomen, niet zozeer door de tegenstand der Augustijnen, maar vooral door de weigerende houding van de universiteit en van de faculteit der Artes, waarmede de Jezuïeten vaak overhoop lagen wegens hun herhaalde pogingen om te Leuven vaste voet te krijgen in het universitair onderwijs ⁴⁵⁾. In de school van Sint-Pieter leerden de Augustijnen o. m. de lekebroeder Joannes van Ham, aan de kleine jongens lezen en schrijven tot in het jaar 1631, toen de prior van het klooster deze jongens opnam in de klein figuur van het college. Dit was tegen de overeenkomst op 27 Februari 1612 bij de stichting van het college aangegaan met de scholaster van Sint-Pieters, die het toezicht had over de lagere scholen van de stad. Om de vrede met de scholaster te bewaren en het gesloten akkoord na te komen, besloten de Augustijnen op 8 April 1632 alle jongens, die nog niet voldoende onderricht waren in het lezen en schrijven, uit hun college te verwijderen ⁴⁶⁾. Dit besluit werd ook uitgevoerd, maar toch werd P. Joannes Rivius, vicarius-prior van het klooster, op 16 Maart en 9 April 1633 door Christianus Beuzerus, rector der universiteit, ontboden, omdat de vice-scholaster Martinus Caverenne klachten had ingediend tegen de Augustijnen over de aanvaarding van « abecedarii » in het college

⁴⁴⁾ *Annales*, t. II, blz. 764, 768; *Liber Capitulorum*, t. I, blz. 142.

⁴⁵⁾ *Annales*, t. II, blz. 751-752. In een brief van 25 Oct. 1622 schreef Jacobus Jansonius, deken van Sint-Pieter te Leuven, aan de provinciaal Georgius Maigretius: « ... se ob rationes, quarum virtute Societas Jesu Lovanii repulsa est et exclusa a professione Philosophiae, et illa autoritate professionis Theologicae, quam praetendebat, iudicare eandem a professione literarum, quam nunc praetendit, arcendam esse » (*Annales*, t. II, blz. 752). Vgl. A. PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*, t. II, Bruxelles, 1928, blz. 281-282.

⁴⁶⁾ *Liber resolutionum*, t. I, blz. 11.

tot groot nadeel van de lagere scholen in de stad ⁴⁷⁾. De beschuldiging bleek niet gefundeerd, maar de twist duurde voort, want in die tijd hield men van vechten. De prior P. Guilielmus Denijs aanvaardde de kleine jongens volgens een besluit van 19 Augustus 1634 wederom in het college ⁴⁸⁾. Aan de scholaster werd het recht van visitatie in de school ontzegd en toen de prefect P. Basilius de Wijngaerde toch op 12 Augustus 1637 aan de scholaster Van der Hulst toegang had verleend in het college, werd hem dit kwalijk genomen door zijn medebroeders, die in een voor de notaris H. Van de Nouweland verleden akte protesteerden en verklaarden, dat « sij den voors. heere scholaster niet en erkennen voor haer hooft, dat ten uitersten ende des noot sijnde den eerw. heere Rector Magnus deser Universiteyt volghens d'acte daeraf sijnde in date xxij Febr. 1612 » ⁴⁹⁾. Wegens de voortdurende protesten van de scholaster werd de « classis trivialis » afgeschaft en vanaf 1 Oct. 1649 vervangen door de klein figuur ⁵⁰⁾. In 1673 begon echter de lekebroeder Paulus Steyn opnieuw met het geven van lager onderwijs in het college ⁵¹⁾ en wederom protesteerde de scholaster van Sint-Pieter. Tenslotte sloten de prior P. Joannes Smidts en de prefect P. Joannes de Leenheer op 21 Februari 1676 met de scholaster G. Albarado i Bracamonti een definitieve overeenkomst, waardoor de Augustijnen onder zekere voorwaarden de toelating bekwamen, om in hun college jongens te aanvaarden, die nog moesten onderrecht worden in het lezen en schrijven ⁵¹⁾.

⁴⁷⁾ *Ibid.*, blz. 21-22.

⁴⁸⁾ *Ibid.*, blz. 36.

⁴⁹⁾ *Ibid.*, blz. 72-73.

⁵⁰⁾ *Ibid.*, blz. 140: « Eodem anno (1649) ad 1^{am} Oct. reerecta hic rursum est classis minoris figurae, eo quod iussu et molestiis D. Scholastici coacti fuerimus extinguere classem trivialem linguae vernaculae eique primus magister directus est P. Damasus Libaert ».

⁵¹⁾ *Liber resolutionum*, t. II, blz. 42-43: « ... Ego do licentiam qualitate Scholastici, tamquam superior principalis et superintendens omnium Scholarum, PP. Augustinianis docendi legere et scribere juventutem, tamen ea conditione, ut articulos infra scriptos observabunt et adimplebunt.

In primis docebunt pauperes gratis.

Secundo non allicient directe vel indirecte juventutem.

Tertio obligabuntur admittere visitationes dicti Scholastici in praefata schola, uti de praxi in aliis scholis toties quoties ipsi placuerit.

Quarto semel in anno, videlicet in festo S. Gregorii, comparebit praedictus Ludimagister cum suis in Ecclesia capitulari S. Petri Lovanii sub sacro in honorem

Onder de prefecten en professoren van het college waren talrijke goede latinisten, die talrijke werken hebben nagelaten, o. m. P. Cornelius Curtius, prefect in 1614-1616, een zeer vruchtbaar schrijver ⁵²⁾, P. Melchior Daelhemius uit Hasselt, prefect in 1617-1623, dichter en toneelschrijver ⁵³⁾, P. Basilius de Wijngaerde, een bekwame dichter, die het college van 1623 tot 1653 met enige onderbrekingen bestuurd ⁵⁴⁾, zijn opvolger P. Henricus Canisius (1653-1661), die de mariale studentensodaliteit tot bloei bracht en grote sommen uitgaf voor de verbetering van het college o. m. voor de bouw van een nieuw theater ⁵⁵⁾, P. Albertus le Roy uit Antwerpen, professor der rhetorica en prefect in 1661-1664, bekend om zijn commentaar op de *Sermones familiares* van zijn stadgenoot Petrus Scholirius ⁵⁶⁾, tenslotte de prefecten P. Joannes de Leenheer (1675-1676) en Martinus de Busschere (1679-1680), auteurs van dichtwerken ⁵⁷⁾. Onder de professoren verdienen een bijzondere vermelding P. Joannes Augustinus de Backer, aan wie Erycius Puteanus in 1631 een leerstoel aanbood in het college Busleiden en wiens *Flavissae poeticae* herhaalde malen uitgegeven werd ⁵⁸⁾. P. Theodorus

istius Sancti celebrando usque ad finem, et ibit cum suis ad offertorium, uti huc usque practicatum fuit, alias poena in ordinatione statuta inter Dominos de Magistratu et praefatum Scholasticum facta, subitura.

Quinto in recognitionem dabunt D. Scholastico pro visitationibus, et in recognitionem in festo S. Gregorii sex florenos, ac docebunt juventutem, non solummodo legere et scribere, sed pietatem et reverentiam, concordiam et misericordiam, et omnia quae nostra S. Mater Ecclesia mandat. Anno 1676, die 21 Febr. ».

⁵²⁾ A. VANDER MEERSCH, in *Biographie nationale*, t. IV, 1872, col. 908-910.

⁵³⁾ J. TONISSEN, *ibid.*, col. 632.

⁵⁴⁾ J. WILS, *Obituaire*, blz. 359. Een posthuum werkje verscheen in 1674 bij gelegenheid van het derde eeuwfeest van het H. Sacrament van Mirakel: *Historia et Miracula ejusdem Miraculosae Hostiae versibus posthumis exornata a R. P. Basilio de Wyngaerde Lovaniensis Ordinis Erem. S. P. Augustini, poeta celeberrimo, & per annos 30 Gymnasii praefecto vigilantissimo*, gebonden bij: *Historia et Miracula Hostiae anno M.CCC.LXXIV. Middelburgi in Zelandia in carnem conversae, inde Coloniam et Lovanium translatae apud P.P. Augustinianos honorificentissimè asservatae et modo in tri-saeculari Jubilaeo solemnè totius S. P. Q. L. applausu exaltatae*. Lovanii, typis Adriani de Witte, sub signo Pavonis, M.DC.LXXIV. In-12°, (8)-18-32 blz.

⁵⁵⁾ *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, Leiden, t. V, 1921, blz. 90; *Annales*, t. II, blz. 771-774.

⁵⁶⁾ *Petri Scholirii equitis et senatoris Antverpiensis sermonum familiarium libri III...*, Hermopoli, typis Basilicis, anno 1683. In-4°.

⁵⁷⁾ J. F. OSSINGER, *Bibliotheca Augustiniana*, Ingolstadii, 1768, blz. 508 en 170.

⁵⁸⁾ *Flavissae poeticae sive electorum poeticorum thesaurus sacro-profanus notis*

Wallaeus, bekend redenaar, professor der rhetorica, die meerdere werken uitgaf o. a. *Orationes de quatuor Novissimis* (Leuven, 1631), waarin men ook Latijnse opdrachtsgedichten vindt van zijn studenten in de rhetorica Joannes de Greve uit Leuven, Aegidius Honius, Gerardus ab Herdegom uit Mechelen, Gaspar Begenier uit Leuven, Adrianus Lochtman uit Leuven en Laurentius Cloet uit Leuven⁵⁹), tenslotte P. Emmanuel Rodriguez, auteur van de tragedie *Rodericus fatalis*, opgedragen aan de abt van Vlierbeek Petrus Scribsius, en van andere toneelwerken⁶⁰). Onder de oudstudenten verdienen vermelding Joannes Macquaert, die in 1669 primus der universiteit werd, en Christianus van Langendonck, professor van het college Busleiden.

Op initiatief van de provinciaal P. Christianus Lupus begon men in 1680 met de bouw van een nieuw college op een plein achter de kloosterkerk in de Vaartstraat. Hiervan werd op 3 April 1680 door M. La Moillerie namens de magistraat van de stad de eerste steen gelegd⁶¹). P. Christianus Lupus, professor aan de Alma

& observationibus amoenis publico studiorum bono illustratus. Opera F. I. A. B. Augustiniani. Antverpiae, Henricus Aertssens, 1635. Herdrukken: Antverpiae, H. Aertssens, 1643, 1649, 1657; Amstelodami, Henricus Boom, 1663; Antverpiae, Renerus Slegers, 1669.

Zie over deze auteur: J. WILS, *Obituaire*, blz. 420; *Biographie nationale*, t. IV, col. 740-741.

⁵⁹) *Orationes de quatuor Novissimis... a R. P. F. Theodoro Wallaeo, Insulensi, Augustiniano, & Eloquentiae Professore in Collegio S. Augustini... In gratiam studiosae Juventutis*. Lovanii, typis Phil. Dormalii, 1631. In-8°, (16)-144-(16) blz.

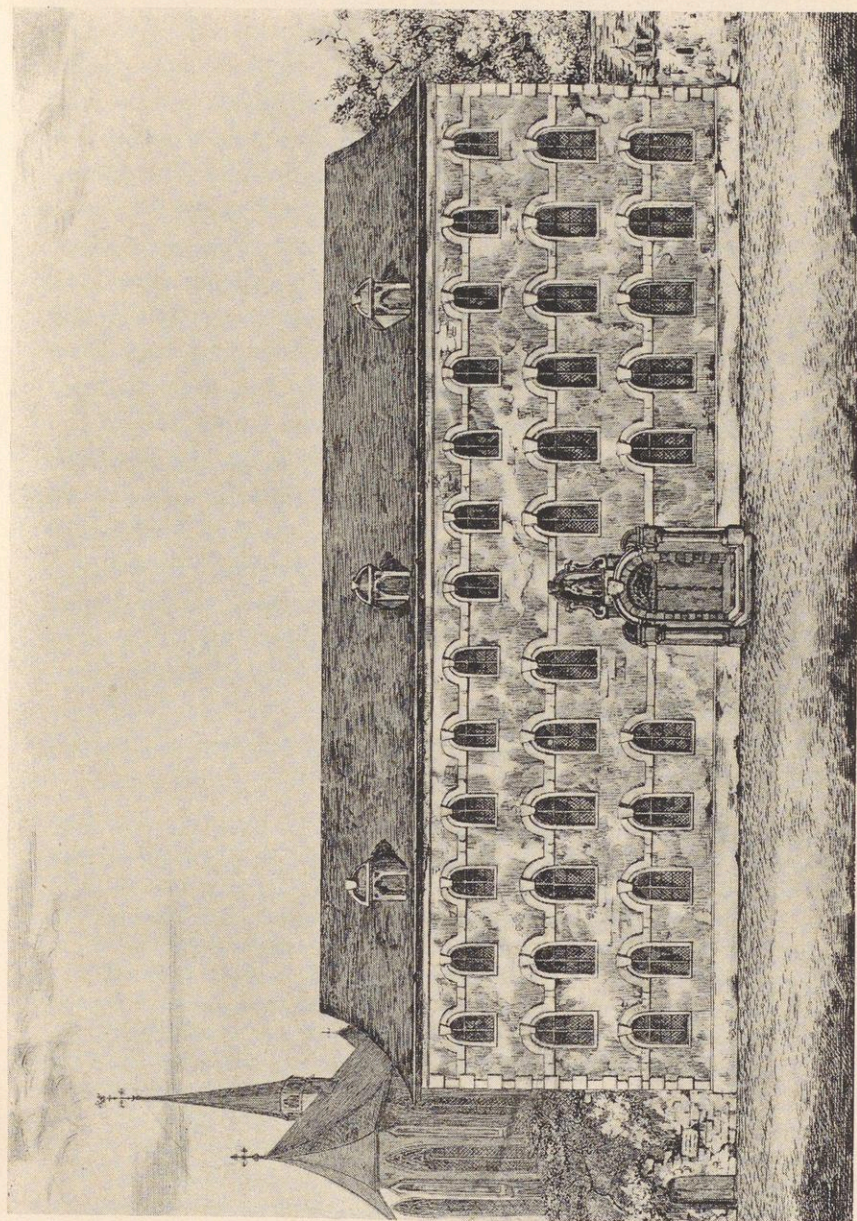
Divinum Iustitiae theatrum sive Maria Othonis III. Imp. uxor. Tragoedia. Authore R. P. Theodoro Wallaeo Augustiniano, Insulensi, Eloquentiae Prof. Lovanii. Lovanii, typis Phil. Dormalii, 1631. In-8°, (18)-59-(5) blz. Opgedragen aan Franciscus de Robles, kanselier der Alma Mater.

Oratio de Divo Thoma Aquinate Doctore Angelico... et Oratio de frequenti memoria passionis Christi... Lovanii, Ph. Dormalius, 1631. In-8°, (16)-109-(3) blz.

Orator Marianus R. P. F. Theodori Wallaei, Insulensis Augustiniani, et Eloquentiae Prof. in Collegio S. P. Augustini. Cum Panegyrico in laudem Ordinis Teutonici de triumphis Marianis per Equites Teutonicos Mariae militis dictos reportatis. Lovanii, apud viduam Philippi Dormali, 1636. In-8°, (6)-351-(1) blz. Dit boekje, uitgegeven door P. Matthaeus Wallaeus, broer van de auteur, is opgedragen aan ridder Wernerus Spies de Bullesheim, commendator van Pitzenburg te Mechelen.

⁶⁰) *Rodericus fatalis tragoedia. Auctore P. R. Emmanuele Rodriguez Ordinis Erem. S. Augustini*. Lovanii, typis Cornelii Coenestenii, 1631. In-8°, 48 blz.

⁶¹) Volgens E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et le présent*, Louvain,

Sint-Augustinuscollege der Augustijnen in de Vaartstraat te Leuven (1680).

Mater en promotor van de nieuwe bouw, die zelf een groot deel van de onkosten betaalde, overleed 10 Juli 1681, voordat het begonnen werk voltooid was. Hierdoor geraakte het klooster in moeilijkheden, om de nieuwe bouw verder te financieren, en kon het college pas in 1688 in gebruik genomen worden. De onkosten kwamen op 20.725 Brabantse guldens zonder de bomen, welke in de kloosterbossen van Bertem en Winksele gekapt werden, en het werk van de lekebroeders ⁶²⁾. Onder hen waren bekwame vaklieden, o. m. Henricus Verwillige, die de overhellende kerktoeren van de Norbertijnenabdij van Grimbergen rechtzette ⁶³⁾ en Joannes Vrijeels uit Dendermonde, de architect van het stadhuis van Oostende en van de kerk van Zele, die in 1683 uit Brussel naar Leuven geroepen werd voor de bouw van een kelder onder de kloosterrefter en vermoedelijk ook aan de bouw van het college werkte ⁶⁴⁾.

Bij de eerste steenlegging van het nieuwe college op 3 April 1680 voerden de studenten voor de magistraat en de inwoners van de stad een toneelstuk op, waarvan het gedrukt program bewaard is. De titel luidt :

Senatui/Populoque Lovaniensi/primum/Novi Gymnasii/lapidem /apud Patres Augustinianos/jacenti/drama extemporaneum,/à/literaria juventute/ibidem habitum/die <3> Aprilis Anno 1680./Lovanii,/Typis Martini Hullegaerde, Anno 1680/ ⁶⁵⁾.

Ieder jaar bij gelegenheid van de prijsuitdelingen in de maand September voerden de studenten een toneelstuk op. Van het reper-

1895, blz. 476, werd de eerste steen gelegd door Winandus de Lamargelle, abt van Sint-Gertrudis te Leuven, maar deze was reeds op 1 Juli 1664 overleden (Vgl. op. cit., blz. 412, en P. Chr. LUPUS, *Encomion funere dictum D. Winando de Lamargelle, S. Gertrudis coenobii praelato*, Lovanii, 1665).

N. DE TOMBEUR, *Annales*, t. II, blz. 756 vernoemt M. La Moillerie.

De afbeelding van dit college is ontleend aan E. VAN EVEN, *Louvain monumental*, Louvain, 1880, blz. 251.

⁶²⁾ *Annales*, t. II, blz. 756-757. P. Christianus Lupus bracht de som van 5610 guldens bijeen voor deze bouw, weldoeners gaven 3218 guldens, de rest werd door het klooster bijgelegd.

⁶³⁾ J. WILS, *Obituaire*, blz. 357.

⁶⁴⁾ *Liber resolutionum*, t. II, blz. 61: « Anno 1683, 22 Sept. primus lapis est a P. M. Priore in nova cavea positus, ad quam recte ac debite construendam Fr. Joannes Teneramundanus in hac arte peritus est Bruxellis advocatus ». Vgl. J. DE KEYZER, *De Sint-Ludgeruskerk en de kapel van O. L. V. van VII Weeën te Zele*, Antwerpen, 1943, blz. 26-28.

⁶⁵⁾ 150×90 mm., 18 ongen. blz. Ex. Un. Bibl. Gent, n^r BL 1613¹³.

torium is, buiten de titels van enige stukken, weinig bewaard. Het oudste toneelstuk, waarvan wij een gedrukt program vonden, is getiteld :

Guilielmus/eerst hertoghe van/Aquitaniën,/grave van Poictou,/en naermaels Eremijt van/S. Augustijns Orden./Speel-wijs verthoont /door de studenten van/S. Augustijns Collegie binnen Loven./Tot Loven,/By Bernardijn Maes in 't groen Cruys/Anno M.DC.XXXVI./⁶⁶⁾.

Hierin werd het leven van de H. Guilielmus van Aquitanië uitgebeeld in vier « verthoogen », afgewisseld door koorzang. Het stuk is opgedragen aan de mecenas Joannes Sylvius, die de prijzen voor de studenten betaalde ⁶⁷⁾.

In de *Annales* van P. de Tombeur en in de resolutieboeken van het klooster zijn de namen van talrijke mecenasen, die de prijzen schonken, opgetekend, alsook de titels van enige toneelstukken, welke na 1648 opgevoerd werden ⁶⁸⁾. De voornaamste wel-doeners waren de abten van de grote Brabantse abdijen, o. a. van Park, Sint-Gertrudis, Vlierbeek en Villers, de universiteit, de magistraat van Leuven, de faculteit der Artes en edellieden van Leuven en omgeving.

De studenten namen ook deel aan de jaarlijkse processies en de plechtigheden ter ere van het H. Sacrament van Mirakel, dat in de Augustijnenkerk bewaard werd. In 1674 bij gelegenheid van het derde eeuwfeest gaven zij op de Markt van Leuven een ver-toning ⁶⁹⁾ en in 1724 luisterden zij de viering van de 350^e verjaardag op door een schitterende cavalcade ⁷⁰⁾. Latijnse gedichten, gewijd

⁶⁶⁾ In-4°, 8 ongen. blz. Ex. Stadsbibl. Antwerpen, n^o C 117.994.

⁶⁷⁾ De opdracht luidt: Nobili amplissimoque viro D. Joanni Sylvio I. C. Equiti aurato, urbi Lovaniensi a Consiliis, ordinum Brabantiae delegato ordinario, maece-nati optimum, ondertekend: Devotum Gymnasium S. Augustini Lovanii.

⁶⁸⁾ Zie Bijlage III.

⁶⁹⁾ *Zegenpraël der onwinbare Kercke gegrondest op den onbrekelycken pilaer der diep-verholentheyte van het waerachtigh lichaem, ende het waerachtigh Bloedt van Godtmensch geworden: berustende in schijn van broodt ende wijn. Op de dry-hondert-jarige feeste van het H. Sacrament van Miraecckel bij de Eerw. PP. Augustijnen binnen de stadt Loven. Loven, Adriaen de Witte, 1674. In-4°. Vgl. J. WILS, *Le Sacrement de Miracle de Louvain*, Louvain, 1905, blz. 24.*

⁷⁰⁾ *Vijftighjaerigen jubile-triomphe over de alderheyligste mirakuleuze siene-lijck Vleesch ende Bloedt vergoten Hostie met jubilerende processie aenbewesen door verscheide Cavalcades der studenten van het collegie der Eerw. PP. Augustynen binnen Loven den 27 Augusti 1724. Loven, G. Stryckwant, 1724. In-4°. Zie J. WILS, a. w., blz. 25.*

aan de negenjarige oorlog en de vrede van Rijswijk, werden door de studenten der poësis en rhetorica in 1698 op de solemniteit van het H. Sacrament van Mirakel voorgedragen ⁷¹⁾. De gedichten zijn ondertekend door de studenten der rhetorica: L. F. Havens uit Leuven, J. G. Sinnich uit Turnhout, Ch. Variot uit Jauche, Thomas Suppli uit Leuven, G. Kints uit Cassilis (Ierland), Fr. Nottingham uit Dublin, Hubertus Beckers uit Diest, Willibr. Claessens uit Herk, J. J. Misson uit Namen, Pierre Du Bois uit Ham-sur-Heure en N. Fr. Van Opphem uit Brussel, en verder door de studenten der poësis: Fr. de Vroey uit Leuven, Engelb. Bernaerdt uit Brussel, Fr. Ant. Usselinckx uit Brussel, Carolus Jos. de Montigny uit Namen, Car. Ign. de Bethune uit Nil-Saint-Martin, G. Fr. Van Kieldoncq uit Antwerpen, Jos. Hugo uit Antwerpen, Fr. Lonneux uit Luik en J. B. Smedts uit Leuven. Uit dit lijstje blijkt wel, dat de meeste studenten der hoogste klassen internen waren.

De eerste helft der XVIIe eeuw was de beste tijd voor het college. Het aantal studenten schommelde tussen de 300 en 400. Na 1650 verminderde het aantal van jaar tot jaar, vooral door de oprichting van het nieuwe college der H. Drievuldigheid in 1657, dat de speciale bescherming van de universiteit genoot. In een brief van 21 Mei 1657 aan de provinciaal P. Petrus Damasus de Coninck schreef de rector der universiteit Franciscus van Viane weliswaar, dat hij door de stichting van het nieuwe college geenszins de opheffing van het college der Augustijnen wenste, maar enkel wilde « ut vestrum ad alterius aemulationem vigeat, et florescat, quod non tantum bono Ordinis vestri, quod ei cordi est, sed et proprio, et ipsius Civitatis expedit » ⁷²⁾, toch zou later een schoolstrijd de voornaamste oorzaak worden van de ondergang van het Augustijnencollege in 1743.

In de eerste tientallen jaren, nadat het minerval in beide colleges gelijkgesteld was, ging het goed, tenminste er zijn uit de

⁷¹⁾ *Historia ultimi Belli sive praecipui ejusdem actus, emblematicae repraesentati a Rhetoribus Gymasii Patris Augustini Lovanii. In Solemnitate SS. Sacramenti Miraculosi anno 1698, die 8 Junii. Lovanii, typis Henrici van Overbeke, anno 1698. In-folio, 40 blz.*

Pax Europae inter Christianos Principes anno M.DC.LXXXVII. in Castro Ryswyckano feliciter conclusa, emblematicae exhibita à Poetis Gymnasii Magni Patris Augustini Lovanii. In Solemnitate Sacramenti Miraculosi anno 1698, die 8 Junii. Lovanii, typis Henrici van Overbeke, anno 1698. In-folio, 40 blz. Ex. Kon. Bibl. Brussel.

⁷²⁾ *Annales*, t. II, blz. 755.

archieffbronnen geen moeilijkheden bekend, maar na 1680, toen de Augustijnen in de Vaartstraat hun groot nieuw college gebouwd hadden, begonnen de moeilijkheden. In het college der H. Drievuldigheid werd het onderwijs in de dialectiek niet meer gegeven volgens gedrukte handboeken, maar begon men dictaten te gebruiken. Nu meenden de Augustijnen, die volgens de overeenkomst van 1612 met de rector der universiteit geen dictaten mochten gebruiken, dat zij het voorbeeld van het Drievuldighedscollege mochten navolgen. Dit werd hun door de rector verboden en toen zij bovendien op 31 Juli 1684 in hun college gedrukte theses lieten verdedigen, dreigde de rector met een boete van 200 guldens ⁷³⁾. De Augustijnen wilden voor hun college dezelfde rechten hebben als het college der H. Drievuldigheid had, en trokken zich van de dreigementen niets aan. Het gevolg was, dat de faculteit der Artes alle studiebeurzen uitsluitend voor de studenten van het college der H. Drievuldigheid wilde doen voorbehouden en ook de toekenning van een studiebeurs weigerde aan alle oud-studenten van het college der Augustijnen, die daar de dialectica gevolgd hadden. In 1685 werd P. Guilielmus Wijnants door het klooster afgevaardigd, om in Brussel gelijke rechten voor de toewijzing der studiebeurzen te bekomen ⁷⁴⁾. Het resultaat is ons niet bekend, maar deze moeilijkheden deden het aantal studenten fel dalen. In 1658 telde het college 261 studenten, in 1667 nog 218, maar nadien werd het getal 200 niet meer bereikt, behalve in het jaar 1674, toen het aantal van 171 steeg tot 206 wegens de heropricting van de « classis trivialis » voor de « abecedarii ». Toch daalde nadien wederom het aantal studenten en bleef tot 1700 tussen de 100 en 200 schommelen, maar na 1700 werd het getal 100 niet meer bereikt en daalde in het begin van die eeuw tot enige tientallen jongens.

In 1700 veroorzaakte de immatriculatie der studenten een nieuwe moeilijkheid. Volgens de overeenkomst van 1612 was die verplichtend, maar werd reeds lang verwaarloosd, zodat de Augustijnen meenden hiervan ontslagen te zijn door verworven recht. Toen Petrus Nelis, rector der universiteit, in 1700 onverwachts de imma-

⁷³⁾ *Annales*, t. II, blz. 757-758.

⁷⁴⁾ *Liber resolutionum*, t. II, blz. ...: « Anno 1685, die 6. Januarii P. Magister et reliqui Patres Deputati commiserunt R. P. Guilielmo Wijnants plenam potestatem agendi Bruxellis cum DD. Consiliariis aliisque Patronis, ad procurandum aliquod decretum, quo constaret, quod studiosi humanistae studentes ac gaudentes bursis, possent eis frui aequae in Collegio nostro quam in Novo ».

triculatie der studenten van de drie hoogste klassen eiste onder straf van 20 guldens boete voor elke niet ingeschreven student, weigerde de prior P. Antonius de Fraye. De twist verwekte opschudding onder de studenten en zelfs in de stad, totdat eindelijk de zaak werd bijgelegd, toen de Augustijnen door bemiddeling van hun medebroeder P. Bernardus Desirant, professor aan het college Busleiden, van de koning een gunstig rescript bekomen hadden ⁷⁵⁾.

P. Franciscus Clou, prefect in 1712-1733, die met het klooster een nieuwe regeling trof betreffende het financieel beheer van het college, dat hij volledig op zich nam, wist wat nieuw leven in de vervallen school te brengen, vooral in de hoogste klassen ⁷⁶⁾. Hierdoor steeg het aantal studenten in 1720 tot tegen de 100 en moest men voor de talrijke internen 23 nieuwe kamers maken ⁷⁷⁾. Dit herstel was van korte duur. In 1741 werden de schoolgebouwen opgeëist voor de inkwartiering van soldaten, en na de vrijgeving in 1743 besloten de Augustijnen het college niet meer te openen, om verder de vrede te bewaren met de universiteit en met het college der H. Drievuldigheid, dat verder alleen het humaniora-onderwijs te Leuven bleef voortzetten tot aan de Franse Revolutie, toen ook dit college werd opgeheven, totdat de Paters Jozefieten het in 1843 herstelden en het thans nog besturen. De gebouwen van het Augustijnencollege in de Vaartstraat dienden na de sluiting van de school als magazijn en graanzolder van het klooster en werden na de Franse Revolutie, toen alle andere gebouwen van het opgeheven Leuvense Augustijnenklooster met de oude kerk werden afgebroken, veranderd in woonhuizen ⁷⁸⁾.

⁷⁵⁾ *Liber resolutionum*, t. II, blz. 117-118. Uitvoerig verslag over deze twist, geschreven door de prior Antonius de Fraye.

⁷⁶⁾ *Liber resolutionum*, t. II, blz. 139.

⁷⁷⁾ *Ibid.*, blz. 153: « 1721. Ob frequentiam studiosorum maxime Dialecticorum, quorum anno praecedente 1720 numerus facile nonagenarius fuit, consenserunt Patres (habito prius architecti vulgo ingenieur judicio) ut extruerentur nova cubicula divisio dormitoriis 1° et 2° collegii, sicque facile lucrati sumus 23 cubicula... ».

⁷⁸⁾ Thans nummers 31-37 van de Vaartstraat, bewoond door Z. E. H. Deken van Leuven, Boon-Hecking e. a.

BIJLAGE I

Conditiones quibus Rector et Universitas Studii generalis Oppidi Lovaniensis consentit in erectionem Scholarum litterariorum in Oppido Lovaniensi per Fratres Augustinianos faciendam ⁷⁹⁾).

« Imprimis ut regentes, praeceptores et discipuli intitulentur seu in matriculam Universitatis inscribantur solita juramenta praestando, subjiçanturque Magnifico Rectori et Universitati, uti cetera Universitatis supposita, nec non Facultati Artium quoad studia eius Facultatis.

Secundo ut promittant dicti Fratres Augustiniani se continere intra professiones literarias, neque aspirare unquam ad docendam Philosophiam, deque eo dent actam superiorum suorum autoritate munitam. Licebit tamen eis à festo Paschae usque ad Bavonis sine dictatis Dialecticam explicare.

Tertio ut quoad didactra recipienda vel non, eorumque quantitatem conforment se Collegio de Vaultx, aliisque scholis literariis Paedagogiorum.

Quarto quod quicumque tempore inchoandarum per Augustinenses lectionum erunt inscripti Collegio de Vaultx non poterunt transire ad dictas scholas Augustinensium aut ab iisdem recipi, nisi de consensu Regentis dicti Collegii de Vaultx ne forte propter novitatem dictum Collegium destitui.

Quinto quod Fratres Augustinenses eorumque professores aut studiorum Regentes numquam alicui studioso unum Paedagogium prae caeteris per se vel per alios commendabunt directe aut indirecte, sed omnimodam libertatem eis eorumque parentibus relinquent eligendi Paedagogium quod eis visum fuerit deque eo in sua intitutione specialem promissionem facient, monebitque Dominus Prior alios Fratres non professores aut studiorum Regentes ut istud etiam observent ».

Paulo inferius erat scriptum quod sequitur :

« Praescriptae conditiones fuerunt et sunt tam per Magnificum Dominum Rectorem ⁸⁰⁾ et Universitatem, quam etiam per Reveren-

⁷⁹⁾ *Annales*, t. II, blz. 745-750.

⁸⁰⁾ Joannes Peelmans, praeses van het college de Winckele, was op 23 Febr. 1612, datum van deze overeenkomst, rector der universiteit. Vgl. E. REUSENS, *Documents*, t. I, blz. 275.

dum Dominum Provinciale Augustinensium ⁸¹⁾ acceptatae et observari promissae hac 23 mensis Februarii 1612.

In quorum fidem et testimonium respectiva sigilla sua subimprimi mandaverunt me Conrado Sylvio dictae Universitatis notario praesente ».

Et erat signatum certo quodam signo manuali, et sigillatum duobus sigillis in cera rubra, sub quorum sigillorum altero erat scriptum : « Fr. Thomas Gratianus humilis prior provincialis ». Et inferius ita erat scriptum :

« Infrascriptus bona fide declaro me nullas querelas aut difficultates circa praemissarum conditionum observationem scire, ideoque omnino mihi presuasum eas recte observari : Actum 16 Septembris 1625 ».

Et erat subsignatum « Guil. ab Angelis pro tempore Rector Universitatis Lovaniensis » et ad latus ibidem stabat : « Idem declaro G. Van de Velde nuper Universitatis Lovaniensis Rector » ⁸²⁾. Et infra : Concordat haec praesens copia cum suo originali, subsignato sigillatoque ut supra, praevia collatione cum eodem habita per me Henricum Leums notarium publicum per Concilium Brabantiae admissum Lovanii residentem hac 16 Septembris 1625. Subsignatum erat : H. Leums notarius.

Extat copia authentica in archivio ⁸³⁾.

Eodem anno (1612) die 27 Februarii Patres nostri declarationem fecerunt à D. Scholastico S. Petri approbatam huius tenoris :

« Quandoquidem certis cum conditionibus à Magnifico Domino Rectore ac Universitate studii generalis oblatis et à nobis Fratribus Ord. Eremitarum D. Augustini acceptatis, erectionem scholarum literariorum in oppido Lovaniensi iam aggredi moliamur ; ut omnibus ad quos praesens spectat negotium satisfiat, praesentium tenore, tibi Reverendo Domino Raphaeli Gemma Canonico D. Petri, et Scholastico huius oppidi Lovaniensis spondemus nullos nos ad scholas nostras recepturos nisi qui distincte legere et scribere

⁸¹⁾ P. Thomas Gratianus, gekozen in het kapittel van 1610 te Doornik. Zie: N. DE TOMBEUR, *Provincia Belgica*, blz. 251; E. REUSENS, in *Biographie nationale*, t. III, col. 244-246.

⁸²⁾ G. Van de Velde, praeses van het college Sint-Ivo, en Guilielmus ab Angelis of Van Engelen, praeses van het college Viglius, waren in 1625 rectoren der Alma Mater. Zie: E. REUSENS, *Documents*, t. I, blz. 277.

⁸³⁾ Deze authentieke kopie, evenals het originele dokument, is bij ons weten niet meer behouden.

noverint ; quod si parentum honorabilium importunitas ad id nos urgeat, id tamen non facturos absque expressa vestra licentia, et in recognitionem annue quoad vixeris tibi daturos tres florenos brabantinos. In quorum fidem haec sigillo nostro subsignavimus. Datum Lovanii in Conventu D. Augustini hac 27^a Februarii A^o 1612 ». Et infra erat scriptum : « Placet mihi infrascripto uti Scholastico Divi Petri Lovanii ut Patres Eremitarum Sancti Augustini in Lovanio praescriptis conditionibus aperiant scholam suam jam conceptam. Ita testor Raphael Gemma Canonicus, et Scholasticus Divi Petri Lovanii ».

BIJLAGE II. — PREFECTEN VAN HET COLLEGE ⁸⁴).

Matthias Pauli, 1612.
 Nicolaus Balenus, 1612-1614.
 Cornelius Curtius, 1614-1616.
 Thomas van der Gucht, 1616-1617.
 Hieronymus Pauli, 1617.
 Melchior Daelhemius, 1617-1623.
 Basilius van de Wijngaerde, 1629-1631.
 Joannes Augustinus Bacherius, 1631.
 Theodorus Wallaeus, 1631-1632.
 Joannes de Vorster, 1632-1634.
 Basilius van de Wijngaerde, 1634-1644.
 Franciscus Valck, 1644-1646.
 Basilius van de Wijngaerde, 1646-1653.
 Henricus Canisius, 1653-1661.
 Joannes Baptista Paludanus, 1661.
 Albertus le Roy, 1661-1664.
 Augustinus van Daele, 1664-1667.
 Joannes Huyssens, 1667-1669.
 Augustinus van Daele, 1669-1670.
 Jacobus Hugo, 1670-1671.
 Guilielmus Wijnants, 1671-1675.
 Joannes de Leenheer, 1675-1676.

⁸⁴) *Annales*, t. II, blz. 764 vlg. Biographische bijzonderheden over meerdere prefecten vindt men in het obituarium van het klooster, samengesteld door P. Nicolaus de Tombeur, en uitgegeven door J. WILS, *op. cit.*, naar het handschrift, dat nu berust in het stadsarchief van Leuven.

Joannes de Cuupere, 1676-1677.
Augustinus Beghin, 1677-1678.
Carolus van de Velde, 1678-1679.
Martinus de Busschere, 1679-1680.
Guilielmus Wijnants, 1680-1681.
Jacobus van Dongheberghe, 1681-1694.
Emmanuel Ballexo, 1694-1695.
Antonius de Fraeye, 1695.
Hieronymus Verdurmen, 1695-1697.
Franciscus Goethals, 1697-1699.
Carolus Barcelo, 1699-1700.
Joseph van Beveren, 1700-1702.
Nicolaus van den Rheydt, 1702-1703.
Nicolaus van de Poele, 1703-1705.
Donatus Ackerboom, 1705-1706.
Aurelius Piette, 1706-1707.
Andreas van der Veken, 1707-1709.
Balduinus de Housta, 1709.
Hieronymus Libens, 1709-1712.
Franciscus Clou, 1712-1733.
Joannes Gudens, 1733-1734.
Georgius Cartenstad, 1734-?
Joseph van der Veken, laatste prefect.

BIJLAGE III. — TONEELSTUKKEN EN MECENASSEN (1649-1718) ⁸⁵⁾.

1649. 7^a Sept. eiusdem anni exhibita est hic solemnitas actio de Caracalla et Geta per R. P. Basilium Wijngaert Collegii Praefectum, assumpto in maecenatem ampl. D. de Paepe Abbate Parcensi, qui et praemia tunc munifice dedit.

1650. 7^a Sept. eiusdem anni exhibita est in Collegio nostro a R. P. Basilio Wijngaert tragoedia de Arnolfo Egmondano comite Geldriae, post quam praemia iuventuti distributa sunt liberalitate Domini Joannis a Wissenkercke urbis huius praetoris.

1651. 5^a Sept. exhibita est in Collegio nostro a P. Basilio Wijngaert actio de origine Dedicationis Lovaniensis, maecenate illustr. D. Henrico Aertlieb barone Germano.

⁸⁵⁾ *Annales*, t. II, blz. 775 vlg.; *Liber resolutionum*, t. I en t. II, passim.

1652. 3^a Sept. exhibita est publica comoedia de S. Gallicano per P. Praefectum, post quam praemia distributa sunt iuventuti liberalitate Domini Van Eyck receptoris regii.

1653. 9^a Sept. exhibita fuit sollemnis comoedia per P. Praefectum et praemia iuventuti distributa ex liberalitate nobilis ac amplissimi Domini de Buck consulis urbis Lovaniensis.

1654. 9^a Sept. exhibita est tragicomoedia de Herode infelicissimo patre et paricidia trium filiorum suorum Alexandri, Aristobuli et Antipatris, per P. Henricum Canisium Scholarum nostrarum praefectum, insignibus praemiis iuventute animante adm. R. ac ampl. viro Domino Winando Lamargelle, nobilis abbatiae S. Gertrudis Praelato, Statuum Brabantiae deputato ordinario.

1655. 7^a Sept. exhibita fuit actio remigialis per R. P. Henricum Canisium Scholarum nostrarum Praefectum de Ladislao 12. Bohemorum rege, praemia donante ampl. viro D. Francisco de S. Victore, urbis Lovaniensis consule, cui sicut et reliquis spectatoribus eadem actio mire placuit.

1656. Maecenas D. Petrus Ignatius Verreycke baro de Bonlez (240 flor.).

1657. 4^a Sept. exhibita est cum honore comoedia in Collegio de Henrico 7° Angliae Rege, a R. P. Henrico Canisio, maecenate perill. Domino Petro Philippo de Chatelet Vicecomite de Bavay, cuius liberalitate distributa fuerunt praemia scilicet omnes libri inaurati (240 flor.).

1658. Maecenas D. Carolus de Houyne Praepositus D. Petri (240 flor.).

1659. Maecenas D. Jacobus Van de Ven Toparcha de Bets (240 flor.).

1660. Maecenas D. Joannes a Wissenkerckke Baro de Pellenbergh (240 flor.).

1161. Maecenas D. Ludovicus Carolus de Timpel Comes de Hautrappe (240 flor.).

1662. Maecenas D. Jacobus Rudolphus van Eyck questor regius (300 flor.).

1663. Amplissimus Magistratus Lovaniensis (200 flor.).

1664. Maecenas D. Jacobus de Rijck consul.

1665. Maecenas D. Maximilianus van Leefdael abbas S. Gertrudis.

1666. Maecenas D. Jacobus Hroznata Crils abbas Tongerloanus.

1667. Non est exhibita actio sollemnis ob bellum Gallicum.

1668. Itidem non est exhibita ob grassantem pestem.

1669. Maecenas D. Claudius Franciscus de la Viefville abbas S. Gertrudis.

1670. 12^a Sept. actio remigialis de S. Cruce feliciter exhibita, maecenate illustr. ac R. D. Edmondo Godefrido Barone de Bocholt.

1671. 6^a Sept. actio remigialis exhibita est de S. Eustachio, dicata adm. R. ac Eximio D. Gerardo van Werm S. T. D. et Professore.

1672 6^a Sept. actio remigialis exhibita de Hieremia Propheta et Sedecia Rege Judae, Maecenate R. ac ampliss. D. Liberto de Paepe, Abbate Parcensi. Dedit 63 imperiales.

1673. 6^a Sept. actio remigialis, inscripta Speculum Vanitatis etc., exhibita, sed in fine ob pluviam turbata. Postridie vero ultimus actus ante meridiem exhibitus, praemiaque distributa : dicata erudit. ac consult. D. Nicolao Du Bois, S. T. Professore regio. Dedit imperiales 43 et solvit omnes libros.

1674. 13^a Sept. actio remigialis, ratione dicti Jubilaei (derde eeuwfeest van het H. Sacrament van Mirakel) in foro huius Oppidi est exhibita, dicata D. Francisco Rijssels Decano S. Jacobi, Praesidi Collegii van Dale, Ultra libros dedit 17 $\frac{1}{2}$ imperiales.

1675. 30^a Augusti omissa est solita solemnis actio remigialis, uti et in Collegio SS. Trinitatis, idque ob iniqua nimium tempora. Est tamen in Schola nostra Theologica declamantiuncula quaedam de Conversione S. Augustini exhibita, ac dein praemia, id est libelli, iuxta cuiusque merita, distributa.

1676. Propter iniqua tempora actio solemnis exhibita non fuit : tamen ad animandam in studiis iuventutem die 9^a Septembris hora decima antemeridiana in Schola theologica habita fuit declamatio de Julio Cesare et Marco Tullio Cicerone redivivis, deinde distributa fuerunt praemia spectantibus quibusdam amicis conventus et praecipuorum juvenum parentibus.

1679. Maecenates DD. Clarissimi Facultatis Juridicae.

1681. Maecenates DD. Facultatis Artium.

1682. Maecenas Alma Universitas Lovaniensis.

1683. Actio remigialis fuit de S. Sebastiano. Maecenas ampl. D. Philippus van Tuycom abbas Parcensis.

1684. Actio a P. Praefecto propter miseriam temporis est omissa ; neque ulla vel minima (quod debuerat fieri) data sunt praemia.

1685. Maecenas D. Schoonhove (Verhoeve), qui cum ceu mae-

cenae publice honorare nollet, eo volente actio est oblata SS. Sacramento Miraculoso.

1687. Actio exhibita de perfidia Zenonis Imperatoris Constantinopolitani. Maecenas ampliss. D. Placidus Le Fort, abbas Vliet-bacensis.

1689. Actio de Mahometh secundo Turcarum Imperatore. Praemia dedit conventus Lovaniensis.

1690. Actio de triumpho Judith et Leopoldi Caesaris. Praemia dedit conventus Lovaniensis.

1692. Actio de Rhomsinite Rege Aegypti. Praemia dedit conventus Lovaniensis.

1696. Actio de Phenenna. Praemia dedit conventus Lovaniensis.

1699. In scenam datus Tartuffus Siculus humiliatus. Praemia dedit conventus Lovaniensis in imaginibus et aliquot libris.

1700. Exhibitum bivium adolescentiae in Augustino. Praemia dedit conventus Lovaniensis.

1701. Non est exhibita actio.

1702. Actio de perfidia Gothi in Sisiga et Philide sub Justiniano Imperatore. Maecenas D. Philippus Ludovicus baro de Schore.

1704. Actio de exaltatione S. Crucis sub Heraclio. Maecenas ipse P. Praefectus.

1705. Non est exhibita actio. Pro praemiis libri sumptibus partim Conventus, partim Praefectus.

1713. Maecenas ampl. Magistratus Lovaniensis. Dedit flor. 140.

1714. Maecenas perillust. D. Joannes Jacobus Van den Ven Vicecomes Lovaniensis. Praeter schema (45 flor.) dedit flor. 140.

1715. Maecenas ampliss. D. Paulus de Bruyn abbas Parchensis. Dedit florenos 200.

1716. Maecenas ampliss. Magistratus Lovaniensis. Dedit flor. 126.

1717. Maecenas D. Jacobus Haché abbas Villariensis. Praeter libros compactos dedit flor. 140.

1718. Maecenas praenobilis D. Nicolaus ab Eynatte urbis Lovaniensis Pensionarius. Dedit flor. 100.

Norbertus TEEUWEN, O. E. S. A.

Boekbesprekingen

Dr. Lucianus CEYSSENS, O. F. M., *Jansenistica. Studiën in verband met de Geschiedenis van het Jansenisme*. Deel I. Mechelen, St. Franciscus-drukkerij, 1950. In-8°, 408 blz.

Door zijn vele en waardevolle bijdragen in verschillende tijdschriften is Pater Ceyssens geen vreemde meer voor hen, die zich interesseren aan de jansenistische problemen der XVIIe eeuw.

Thans heeft hij een begin gemaakt met de uitgave in bundels van een reeks artikelen, die alle gewijd zijn aan de geschiedenis van het Jansenisme in Zuid-Nederland. Aanvankelijk schijnt de Schr. er wel aan gedacht te hebben om ook deze in tijdschriften te publiceren, maar omdat ze daarin « niet of niet tijdig konden worden opgenomen » heeft hij daarvan afgezien, en is hij overgegaan tot deze speciale vorm van publicatie. We mogen dit initiatief wel zeer gelukkig noemen, omdat het de bezwaren ontwijkt, die oprijzen, wanneer aan elkaar verwante artikelen over meerdere tijdschriften worden verspreid. Zó zijn ze beter te bereiken en het geheel wordt overzichtelijker.

De bundel bevat vijf opstellen, waarvan we er drie reeds vroeger hebben ontmoet, nl. II. *De Leuvense deputatie te Rome* (1677-1679) in *Historisch Tijdschrift* 1940-1941, III. *L'Ancienne Université de Louvain et la Déclaration du Clergé de France* in *Revue d'histoire ecclésiastique* 1940, en IV. *De rehabilitatie van Martinus Steyaert* in *Historisch Tijdschrift* 1938. De studiën I en V zijn nieuw.

De eerste studie draagt als titel *De allereerste ontwikkeling van de strijd tegen Jansenius* (blz. 7-165). Hier ontleedt de Schr. twee collecties onuitgegeven brieven, die door Jezuiten werden geschreven in de jaren 1640-1642. De eerste aanvallen op Jansenius gaan uit van het Leuvens Jezuitencollege, dat, onder leiding van het triumviraat Adrianus Crom, Joannes De Jonghe en Ignatius Der Kennis, de druk en de verspreiding van de *Augustinus* tracht te verhinderen. Als dit mislukt is, gaat men over tot de grote thesen-slag, waarin aanvankelijk de Leuvense triumviri en de Antwerpse Bollandisten het leeuwenaandeel hebben, maar die weldra in de naburige Jezuitenprovincies een vurige ijver doet ontstaan om ook tegen Jansenius ten strijde te trekken. Rome wil echter de strijd onderdrukken en vaardigt op 1 Augustus 1641 een decreet uit, waarbij de *Augustinus* en de publicaties van beide partijen verboden

worden. Dit noodzaakt de Jezuïeten om van richting te veranderen. P. Tollenaere wordt aangesteld als « procurator generalis in causa ianseniana » en onder zijn leiding worden alle krachten georganiseerd om te Rome de veroordeling van Jansenius te bekomen. Ten einde de indruk te vermijden, dat het hier gaat om een loutere Jezuïetenaangelegenheid, legt men er zich van nu af aan tevens op toe om strijdmakkers aan te werven onder de Universiteitsprofessoren, echter zonder veel succes. Daarenboven hebben de Jezuïeten af te rekenen met een zekere antipathie, die Rome tegenover hen koestert, en met de scherpe aanvallen der Jansenisten, die hen dwingen zich in de verdediging terug te trekken. Niettegenstaande dat alles weten zij echter, dank zij hun taaie volharding, te bereiken, dat na een jaar strijd de naam van Jansenius klinkt als die van een ketter en rond einde September 1642 de bulle *In eminenti* in het zicht is.

Waren, zo besluit de Schr., de zeventiende-eeuwse theologen met hun « vechtersmentaliteit » wat gewilliger geweest, en hadden de Jansenisten, evenals hun tegenstanders, te Rome een vertegenwoordiging gehad om hun standpunten bij te lichten, dan zou voor Urbanus VIII zeker de mogelijkheid hebben bestaan, om de ontzettende strijd te onderdrukken en een « roemloze worsteling zonder einde » te voorkomen.

Het vijfde opstel handelt over *Een geheim genootschap ter bestrijding van het Jansenisme in België* (blz. 343-397). Dit genootschap vindt zijn ontstaan rond Juni 1677, onder de vorm van een samenwerking tussen de Jezuïeten en Minderbroeders-Recollecten. Daarna sluiten de Geschoeide Carmelieten zich bij hen aan, en begin 1679 treedt de coalitie, onder de nominele leiding van de Leuvense hoogleraar Nicolaas Du Bois, in actie, met als doel de ware leer en de paus te verdedigen. Het genootschap is samengesteld uit leden, bestuursleden en een afgevaardigde te Rome. Reeds in 1679 zijn er minstens 50 leden, waarvan 11 seculieren en 39 regulieren. Weldra groeit het geheel uit tot een machtige organisatie, die zich bezig houdt met het verzamelen van een uitgebreide documentatie tegen de Jansenisten en een sterke invloed uitoefent op de benoeming en afstelling van bisschoppen, professoren en kanunniken.

De indruk, welke zich aan ons opdringt bij het lezen van *Jansenistica*, resultaat van eindeloze speurtochten doorheen de West-Europese archieven, willen we kort en goed weergeven: Pater Ceyssens is een hardnekkige zoeker, een gelukkige vinder en een vaardige historicus. Wie ooit een degelijke synthese voor de geschiedenis van het Jansenisme in België wil beproeven, zal kostbare vruchten kunnen trekken uit zijn werk, dat op dit gebied zeer interessante perspectieven opent.

S. G.

Augustinus' Leer over de heiligmakende Genade ^{*)}

DE HEILSECONOMIE DER MENSWORDING.

Innerlijk bevrijd van de heilsmythe uit de Oud-Persische Gnose, die zich door Mani ¹⁾ onder de dekmantel van een subtiel, hiërarchisch geordend christendom in het Westen nieuw crediet wist te verschaffen ; maar geestdriftig geboeid door het scherp toegespitste Idealisme der Neo-Platonici, worstelt de nieuwbekeerde rhetor van Milaan om zich een veilige weg te banen in de goddelijke mysteriën der Kerk. Worsteling van een grote geest met intuïtieve kijk op de dingen, hun oorzaak en zichzelf ; van een liefhebber-wijsgeer, die op het kompas van eigen denken en willen de vaart ondernomen heeft naar het vasteland van het gelukkige leven en zich nu langzaam ontdoet van zijn intellectuele hoogmoed. De eeuwige strijd van een sterke persoonlijkheid met diep emotionele inslag : 'n Prometheus die het vuur van de Olympus roofst en tevens, door zijn liefde-instinct gedragen, het evenwicht zoekt tussen de twee tegenover elkaar staande grondneigingen van de menselijke psyche. Een harde strijd, ongeveer tien volle jaren, die ontbranden zal in vurige

*) Gebruikte afkortingen in deze studie: CSEL = Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vindobonae; PG = Migne, Patrologiae cursus completus, series Graeca, Parisiis; PL = Migne, Patrologiae cursus completus, series Latina, Parisiis; RBén = Revue Bénédictine, Maredsous.

¹⁾ Mani of Manes naar zijn Griekse naam: Μάνης, stichter van het Manichaeïsme, werd geboren te Mardinu, Babylonië, het land van het religieuze syncretisme bij uitstek, in het jaar 527 der Babylonische tijdrekening, 215/16 na Christus, het V^e van de regering van Artabanes, koning van Parthia, 'n oud, onafhankelijk koninkrijk ten Noord-Westen van Perzië. Parthia werd in 227 na Christus door de Persen veroverd onder koning Ardashir. Dit jaar valt samen met Mani's roeping. Het is het grote genadejaar, waarop de « Paracleet » hem voor de eerste maal bezoekt en hem de grote mysteriën openbaart: het mysterie

polemiek tegen zijn vroegere geloofsgenoten : Augustinus' anti-Manichaeïsche periode ²⁾.

Uit die worsteling werd de theologie van de Leraar der genade geboren.

* * *

De metaphysische structuur van Mani's heilsmythe en het denkbeeld van de man, die zich een wereldgodsdienst « van de twee wortels en de drie ogenblikken » had gedroomd, kan men omschrijven als een uiterst doorgedreven dualisme, immanent aan de kosmos, maar door zijn dubbel principieel boven en buiten dit heelal ingrijpend. Volkomen evenwichtig wordt de symetrie van dit systeem tot in het paradoxale doorgedacht : goed en kwaad, licht en donker tegen elkaar uitgespannen in eeuwig antagonisme — *terra lucida* en *terra pestifera* — het rijk van het licht en het rijk van de duisternis.

van het licht en de duisternis, het mysterie van de eeuwige strijd tussen deze twee tegenover elkaar staande principieën, het mysterie van de schepping, de val en de verlossing van de mens. Tot op het einde der regering van koning Ardashir (211/12-240) breidt Mani z'n wereld-zending uit tot in China. Wanneer in 240, Sapur I zijn broeder Ardashir opvolgt als koning der Persen, keert Mani naar Perzië terug, waar hij zich de gunst van de nieuwe vorst weet te verwerven. De grote profeet zet onvermoeid z'n zending voort, doorkruist Azië, predikt z'n leer en schrijft z'n heilige boeken. Onder koning Bahram I valt hij in ongenade en sterft de kruisdood (275/76). Tot nog toe is ons over Mani's geschriften weinig uit eerste bron bekend. De van 1904-1905 in Midden-Azië gevonden fragmenten bevatten slechts enkele stukken van Mani zelf, de rest is het werk zijner leerlingen. C. Schmidt en H. J. Polotsky publiceerden in 1933 de resultaten van een nieuwe Mani-vondst uit Egypte. Van Mani zelf werden enkel een drietal geschriften weergevonden : de beroemde Koptische Kephalaia, z'n briefwisseling en het Psalmbboek. Wat z'n leer betreft zijn we dus nog grotendeels op de geschriften van zijn Zoroastrische, Christelijke, Islamitische en Chinese tegenstanders aangewezen. Onder de christelijke schrijvers heeft Aurelius Augustinus, naast Aphraates, Ephrem de Syriër, Titus van Bostra, Didymus de Blinde en Serapion van Thmuis, het leeuwenaandeel.

²⁾ Tegen de Manichaeën zijn de volgende strijdschriften gericht : *De moribus Ecclesiae catholicae et de moribus manichaeorum libri II* (PL., 32, 1309-1378), geschreven gedurende de jaren 387-388; *De libero arbitrio libri III* (PL., 32, 1221-1310), begonnen in 388 en enkel in 395 te Hippo voltooid; *De Genesi contra manichaeos libri II* (PL., 34, 173-220), geschreven te Tagaste anno 388-391, verdediging van de eerste drie hoofdstukken van het boek Genesis tegen de opwerpingen van de Manichaeën; *De vera religione liber unus* (PL., 34, 121-172), Tagaste 388-390, bewijst het monotheïsme tegen het dualisme van Mani; *De utilitate credendi ad*

De psychologische substructuur van deze leer berust op een sterk intentionalisme in infantiele vorm, waardoor de agressieve verdedigings- en vernietigingsdrang en het liefde- en sympathieïnstinct, dualistische grondneigingen van de menselijke psyche, naar buiten worden geprojecteerd.

Op dit dualistisch plan speelt zich de mythe af van de *val* en de *verlossing*, de terugkeer naar de bron van het licht, de waarheid of de wijsheid: *φῶς νοερόν*. Hij, die het onderscheid *kent* tussen de levensboom en de boom van de dood; hij, die *weet* dat ze niet uit elkaar, noch uit een gemeenschappelijke bron voortspruiten; hij, die deze beide principes van elkaar weet te scheiden, stijgt op van de duisternis naar het licht om door zon en maan ontvangen en in het vaderland te worden binnengeleid. Daardoor staat volgens dit stelsel verstandelijk *inzicht* boven eender welk *geloof* en ligt het *heil* in een *kennen dat verlost*³⁾.

Honoratum liber unus [CSEL., XXV, I, 348 (I. Zycha), PL., 42, 65-92], Hippo 391-392; *De duabus animabus contra manichaeos liber unus* [CSEL., XXV, I, 51-80 (I. Zycha), PL., 42, 93-112], Hippo, 391-392; *Acta seu disputatio contra Fortunatum manichaeum* [CSEL., XXV, I, 83-112 (I. Zycha), PL., 42, 111-130], stenografisch verslag van het dispuut gehouden van 28 tot 29 Augustus 392; *Contra Adimantum Manichaei discipulum liber unus* [CSEL., XXV, I, 115-190 (I. Zycha), PL., 42, 129-172], Hippo, 393-396, over de tegenstellingen tussen Oud en Nieuw Verbond; *Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti* [CSEL., XXV, I, 193-248 (I. Zycha), PL., 42, 173-206], Hippo, 397; *Contra Faustum manichaeum libri XXXIII* [CSEL., XXV, I, 249-797 (I. Zycha), PL., 42, 207-518], Hippo, 398; *De actis cum Felice manichaeo libri II* [CSEL., XXV, II, 801-852 (I. Zycha), PL., 42, 519-552], stenografisch verslag van het dispuut gehouden te Hippo op 7 en 12 December 398 (Vgl. A. CASAMASSA, O. E. S. A., art. *Agostino*, in *Enciclopedia Italiana*, I, 913-923, Milano-Roma, 1929. Volgens Schr. is de juiste lezing: *Honorio Augusto IV Cons. septimo Idus Decembris* in stede van: *Honorio Augusto VI Cons.*); *De natura boni liber unus* [CSEL., XXV, II, 853-889 (I. Zycha), PL., 42, 551-572], Hippo, 399; *Contra Secundinum manichaeum* [CSEL., XXV, II, 903-947 (I. Zycha), PL., 42, 577-602], Hippo, 399. Augustinus maakt verder nog melding van de Manichaeën in zijn werk *De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus*, (PL., 42, 21-50).

³⁾ Vgl. C. SCHMIDT, *Neue Originalquellen des Manichäismus aus Aegypten*, Stuttgart, 1933; C. SCHMIDT und H. J. POLOTSKY, *Ein Mani-Fund in Aegypten*, Berlin, 1933; C. SCHMIDT, *Manichäische Handschriften der staatlichen Museen Berlin*, Band I: *Kephalaia*, Lieferungen 1-10, Stuttgart, 1935-1939. — Voor een samenvattende studie raadplege men F. Chr. BAUR, *Das manichäische Religions-system*, Tübingen, 1831; F. CUMONT, *Recherches sur le manichéisme*: I, *La cosmogonie manichéenne d'après Théodore bar Khôni*, Bruxelles, 1908; IDEM, II, *Extrait de la 123 homélie de Sévère d'Antioche*, Bruxelles, 1912; H. Ch. PUECH,

Dit dualistisch Gnosticisme, door de anti-sociale moraal van Mani in een mens-onwaardige vorm gegoten, moest in botsing komen met de fijnere stromingen van het Helleense denken. Onder de verschillende pogingen om dit radicaal dualisme te overschrijden staat, naast en buiten het Catholicisme, de stroming der Neo-Platonici. Plotinos' systeem — 'n dynamisch emanantisme dat geheel de realiteit laat voortvloeien uit het Ene in actueel voortdurend proces — vat de stof, bron van elke beperking en daardoor antipode van het Ene, als een niet-zijnde op. Zo tracht het Plotinisme het dualistisch probleem in monistische richting op te lossen.

Wanneer Augustinus met deze wereldbeschouwing kennis maakt ⁴⁾, breekt hij voor goed af met de verlichters-propagandisten van een heilsmythe, die hij in hun hoogste gezag, bisschop Faustus, op leugen had betrapt.

Ongetwijfeld heeft ook de heilsweg van het wijsgerig mysticisme een diepe indruk bij de neophiet nagelaten. Plotinos, die verheven geest uit het mysterieuze Egypte, voor wie zonde steeds schuld vrij gedacht geen enkel moreel aspect kon bevatten; 'n man, die in bijna waanwijze overmoed het aandurfde te schrijven: « Het is aan de goden om tot mij af te dalen, niet aan mij om tot hen op te klimmen », wist toch vol religieuze wijding zijn volgelingen een heilsweg voor te spiegelen, waarin de naar redding snakkende ziel haar zaligste rust en diepste bevrediging zou vinden. Hier ligt de weg naar het heil in het terugvoeren der ziel vanuit haar gewone vlucht buiten haarzelf tot de intense inwendige schouw van haar diepste wezen. Zij is als de danseres, die zich in rythmische kringloop rond de koormeester bewegend, naar gelieven of naar hem toekeren of zich van hem afwenden kan om haar gelaat naar de toeschouwers te richten. Zich afwenden van het Ene-goede betekent

Le manichéisme. Son fondateur, sa doctrine, Paris, 1949. — Zie voor een vergelijkende studie tussen Augustinus' kennis van het Manichaeïsme en de originele bronnen J. P. MAHER, O. S. A., *Saint Augustine's defense of the Hexameron against the Manicheans* (Diss. Doct. Theol. Pont. Gregorian University), z. p., [1946].

⁴⁾ Vgl. P. COURCELLE, *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris, 1950. Schr. legt de nadruk op de invloed van Ambrosius op Augustinus' bekering tot het catholicisme. Door Ambrosius heeft Augustinus Plotinos leren kennen. Theodorus, 'n Milanees wijsgeer, Neo-Platonist en christen, heeft Augustinus verder in het Plotinisme ingewijd, tot de neophiet kennis maakt met Simplicianus, de gewezen catechist van Ambrosius, die hem de brieven van S. Paulus leert kennen en hem aldus onmiddellijk tot het catholicisme voorbereidt.

voor haar wezensvermindering ; zich aan dat Ene-waardevolle vastkleven, deugdzaam en gelukzalig leven. De feitelijke vereniging met het Ene, in exstatische schouw waardoor het persoonlijk bewustzijn der ziel als in een afgrond verzinkt, dat is haar uiteindelijke thuisreis, eindterm van al haar rondzwerven, daarin berust het beleven van haar heil ⁵⁾).

Mani stelde de Gnose boven het geloof ; Plotinos zocht het heil in menselijke wijsheid ; de filosoof van Tagaste zag in het Geloof de weg naar het verstandelijk inzicht.

A priori zou het voor de hand liggen de eerste literaire vruchten van de Oud-Manichaeër op religieus gebied in de zin van een *Christelijke Gnose*, naar Alexandrijns type, te verklaren. Augustinus zou de leer der Kerk tegen de Gnose van Mani hebben uitgespeeld om de *Catholica* als de bewaarster van de *ware* Gnosis voor te stellen. Een vluchtig onderzoek van de tekst kan deze stelling zelfs enigszins staven ⁶⁾.

Op deze verlokkelijke hypothese, waarvan de beoordeling buiten het kader van ons onderwerp valt, wensden we nu niet dieper in te gaan. Kennis of verstandelijk inzicht in het Openbaringsgegeven, dat het exclusieve voorrecht zou zijn van enkele uitverkoren geesten en daardoor een hogere, boven de gewone Geloofskennis uitstijgende wijsheid, *die in feite de mens verlost*, hebben we nergens bij onze auteur aangetroffen. Echter wel enkele verwijderde analogieën, die in deze richting kunnen verklaard worden.

Aangaande Augustinus' opvatting over de verhouding tussen Geloof en rede lopen de meningen der vakkundigen uiteen. Wij zijn de mening toegedaan de zienswijze van de Kerkvader in grote lijnen als volgt te mogen schetsen. Het verduisterd geestesoog (*mens*) van ons verstand tast zoekend rond zonder inzicht te vinden, omdat het in de feitelijke toestand leeft van de gevallen mens. Het heeft de hulp van boven nodig. De juiste orde vereist dan ook dat het gezag de rede voorafgaat ⁷⁾. Wel baant de rede zich met moeite

⁵⁾ Vgl. PLOTINOS, *Enneade*, VI, 9, in E. BRÉHIER, *Plotin, Ennéades*, VI, 2e partie, texte établi et traduit (Collection des Univ. de France, Assoc. G. Budé), Paris, 1938, blz. 171-188.

⁶⁾ Vgl. E. HENDRIKX, O. E. S. A., *Augustins Verhältnis zur Mystik* (Cassiacum, Band I), Würzburg, 1936, blz. 99-110.

⁷⁾ *De mor. Eccl. cath. et de mor. manichaeorum*, I, 2, 3 (PL., 32, 1311-1312; anno 387/8): « Naturae quidem ordo ita se habet, ut cum aliquid discimus, rationem praecedat auctoritas. Nam infirma ratio videri potest, quae cum reddita

een weg naar God. Maar enkel de *auctoritas* opent voor de geest de geheimnisvolle diepten van de goddelijke Wijsheid en dàt door het *geloof*. Het Geloof wordt hier opgevat als een stevig aankleven door de menselijke geest aan de geopenbaarde Waarheid, waarvan de wetenschap of de kennis enkel in de schoot der *Catholica* verborgen ligt én als een overgave van de gehele mens aan de bovennatuurlijke Heilswaarde, als een zich-schenken aan Christus' goddelijke werking en inwerking. Zo berust de terugkeer van de ziel uit haar val op haar zondige schepselbeleving, waardoor ze in deemoed het licht der Waarheid uit Gods hand en op zijn gezag aanvaardt — niet meer in overmoed veroveren wil — én bovendien op een rotsvast Godsvertrouwen dat zich in liefde uit. Door deze Godsliefde die de Geest in ons stort, wordt ze door Christus en zijn Liefdegeest weer onafscheidbaar met de bron van haar Heil, haar hoogste goed, haar gelukkig leven, de Drieëne God verbonden ⁸⁾. Zo gezien

fuerit, *auctoritatem* postea, *per quam firmetur*, assumit. Sed quia caligantes hominum *mentes* consuetudine tenebrarum, quibus in *nocte peccatorum* vitiorumque *velantur*, perspicuitati sinceritatisque rationis aspectum idoneum intendere nequeunt; saluberrime comparatum est, ut in lucem veritatis aciem titubantem veluti ramis humanitatis opacata inducat auctoritas ».

⁸⁾ *Ibid.*, I, 7, 11 (PL., 32, 1315): « Confugiendum est igitur ad eorum praecepta, quos sapientes fuisse probabile est. Hactenus potuit ratio perducere. Versabatur namque, non veritate certior, sed consuetudine securior, in rebus *humanis*. At ubi *ad divina* perventum est, avertit sese: *intueri non potest, palpat, aestuat, inhiat amore*, reverberatur luce veritatis, et ad familiaritatem tenebrarum suarum, non electione, sed fatigatione convertitur. Quam hic formidandum est, quam tremendum, ne maiorem inde concipiat anima imbecillitatem, ubi quietem fessa conquirat. Ergo refugere in tenebrosa cupientibus *per dispensationem ineffabilis Sapientiae, nobis illa opacitas auctoritatis occurrat*, et mirabilibus rerum, vocibusque librorum veluti temperatioribus veritatis, umbrisque blandiatur ». — Vgl. *De ordine*, II, 9, 27 (CSEL., 63, 166; PL., 32, 1007-1008; anno 386): « bonorum *vita* facillime, non disputationum ambagibus, sed *mysteriorum auctoritate purgatur* ». — *In Ioan. Evang.*, XXIX, 7, 6 (PL., 35, 1630-1631; anno 418): « Intelligere vis? crede. ... Si non intellexisti, inquam, crede. Intellectus enim merces est fidei. Ergo noli quaerere intelligere ut credas, sed crede ut intelligas; quoniam nisi credideritis, non intelligetis... Quid est ergo credere in eum? *Credendo amare, credendo diligere, credendo in eum ire, et eius membris incorporari*. Ipsa est ergo fides quam de nobis exigit Deus: et non invenit quod exigit, nisi donaverit quod inveniat ». Vgl. hiermede *De mor. Eccl. cath. et de mor. man.*, I, 13, 22-23 (PL., 32, 1320-1321): « Si ergo quaeritur quid sit bene vivere, id est ad beatitudinem bene vivendo tendere, id erit profecto amare Virtutem, amare Sapientiam, amare Veritatem, et amare ex toto corde, et ex tota anima, et ex tota mente; Virtutem quae inviolabilis et invicta est, Sapientiam cui stultitia non

omvat het Geloof de grote Katharsis : door zuivering van het hart verlichting van de geest ; zo wordt het Geloof vatbaar voor een verstandelijk uitdiepen ; zo is de augustijnse bespiegeling in feite een redelijk steeds verder doordringen van de Geloofsinhoud, van het rijke Openbaringsgegeven.

Deze christelijke wijsbegeerte — volgens de grote Afrikaan identiek met de ware Godsdienst, — bijbels in haar bron ofschoon in het oude raam der wijsgerige tijdstroming uitgespannen, is niet de in een ivoren toren opgesloten wijsheid der Stoa, niet een onder christelijke taalvorm fijn uitgesponnen wijsgerig mysticisme der Neo-Platonici, niet een tegenover het Gnostisch dualisme der Manichaeën uitgespeelde christelijke Gnose, maar een smaakvolle beleefde kennis — *sapida cognitio* — van onze christelijke wereldbeschouwing. Al is er in deze *Sapientia* geen plaats voor een onafhankelijk wijsgerig of theologisch systeem, toch is ze, voor zover we hier een uitdiepen vinden van het Openbaringsgegeven, een *theologie* — geen theosophie — van het Heil.

Deze theologische grondbouw, langzamerhand in steeds groeiende evolutie tot een vast geheel ontvouwd, vertoont al de hoofdlijnen van een theologie der Heilseconomie. Wèl is de ontwerper in de uitbouw van deze Heilsleer het plan nog niet volkomen meester. Vandaar dat hij de *Sapientia*-leer als *zedelijke norm* in de christelijke Heilsorde zo sterk beklemtoont. Oerbron van alle menselijke wijsheid is het Woord, Gods eeuwige Wijsheid ; de Menswording het onder ons wonen van de vleesgeworden Wijsheid Gods. De Christus, bij voorkeur als *Leraar* en *Meester* gezien, neemt ons

succedit, Veritatem quae converti atque aliter quam semper est esse habere non novit. Per hanc enim cernitur Pater;... Huic haeremus per sanctificationem. Sanctificati enim *plena et integra charitate* flagramus, *qua sola efficitur* ut a Deo non avertamur, *eique* potius quam huic mundo conformemur... *Fit ergo per charitatem* ut conformemur Deo, et *ex eo conformati* atque *configurati*, et circumcisi ab hoc mundo, non confundamur cum iis quae nobis debent esse subiecta. *Fit autem hoc per Spiritum sanctum...* ». — *Ibidem*, I, 14, 24 (PL., 32, 1321-1322): « Deum ergo diligere debemus trinam quamdam unitatem, Patrem et Filium et Spiritum sanctum, quod nihil aliud dicam esse, nisi idipsum esse... Non arbitror cum de moribus et vita fit quaestio, amplius esse requirendum, quod sit hominis summum bonum, quo referenda sunt omnia. Id enim esse patuit, et *ratione* quantum valui-mus, et ea quae nostrae rationi antecellit *auctoritate divina*, nihil aliud quam ipsum Deum. Nam quid erit aliud *optimum hominis*, nisi cui inhaerere est beatissimum ? Id autem est *solus Deus*, cui *haerere* certe non valemus, nisi *dilectione, amore, charitate* ».

vlees aan dat Hij komt verlossen, om ons een *toonbeeld* van moreel waardevol leven te schetsen. Zo gezien is het menselijk leven hier op aarde van de goddelijke Wijsheid in zijn geheel niets mèèr dan een *disciplina morum* ⁹⁾. De Menswording wordt dus van moreel standpunt uit letterlijk benuttigd. Ziedaar de leidende idee die de eerste werken uit deze periode zo typisch kenschetst.

Dit moreel exemplarisme komt ook het duidelijkst in de Menswording tot uiting. Immers door haar kan in de scherpste trekken worden getekend, hoe diep God zich vernedert in het aannemen van ons vlees en juist daardoor iedere menselijke hoogmoed beschaamt. De trots van de mens bracht de val en de val de misvorming; de nederige afdaling van de hoogste Godheid wijst de weg aan en is toonbeeld van onze hervorming. Een idee die diep wortelt in Augustinus' psychologische zonde-ervaring en hem nooit meer zal loslaten ¹⁰⁾.

Wij staan hier nog bij de wieg van zijn theologisch denken. De bron van ons Heil wordt verschoven naar de Godheid van de vleesgeworden Wijsheid om er *uitsluitend* in te berusten. Zo vervalt minstens voor een groot gedeelte, zo niet helemaal, het Middelaarsambt van Christus tot een zuivere theophanie ¹¹⁾, terwijl de objecti-

⁹⁾ *Epist.*, XI, 4 (CSEL., 34, 1, 28; PL., 33, 76; anno 389): « Demonstranda igitur prius erat quaedam norma et regula disciplinae; quod factum est per illam suscepti hominis dispensationem quae proprie Filio tribuenda est ». — *De vera rel.*, 16, 32 (PL., 34, 135; anno 388-391): « Tota itaque vita eius in terris, per hominem quem suscipere dignatus est, disciplina morum fuit ». Vgl. *De div. quaest.*, LXXXIII, quaestio 25 (PL., 40, 17; anno 388-396) en *De lib. arb.*, III, 10 (PL., 32, 1286; anno 387/8-395).

¹⁰⁾ Vgl. *De vera rel.*, 55, 110 (PL., 34, 170; anno 388-391): « Nam id ipsum actum est temporali dispensatione ad salutem nostram, ut naturam humanam ipsa Dei virtus, et Dei Sapientia incommutabilis, et consubstantialis Patri et coaeterna, suscipere dignaretur, per quam nos doceret id esse homini colendum, quod ab omni creatura intellectuali et rationali colendum est ». — *De div. quaest.*, LXXXIII, quaestio 36, 2 (PL., 40, 26; anno 387/8-395): « Hic praestantissimum et unicum exemplum Dominici hominis proponendum est ». — *De civ. Dei*, X, 29 (CSEL., 40, 1, 496; PL., 41, 308; anno 413-427): « O si cognovisses Dei gratiam per Iesum Christum Dominum nostrum, ipsamque eius incarnationem, qua hominis animam corpusque suscepit, summum esse exemplum gratiae videri potuisses ».

¹¹⁾ *De div. quaest.*, LXXXIII, quaestiones 11 et 43 (PL., 40, 14 et 28; anno 387/8-395): « Sapientia ergo et Virtus Dei, qui dicitur unigenitus Filius, homine suscepto liberationem hominis indicavit. — Quia venit, ut exemplum vivendi demonstraret hominibus; iste, ut donum ipsum, quo bene vivendo pervenitur, significaret, apparuit ».

viteit der Verlossing op onvoldoende wijze wordt belicht. Tenslotte komt alles hier op neer : de Wijsheid, door de mens nagestreefd om zijn geluksdrang te bevredigen, is onder ons in ons sterfelijk vlees *verschenen* ; Zij komt onze bevrijding *aankondigen* (redt dus nog niet effectief), ons door haar *voorbeeld* de weg naar het Heil openen.

De pasgewijde priester heeft dit tekort aan objectiviteit en efficaciteit in zijn Heilsleer aangevoeld. Dat verklaart de draagwijdte van zijn smeekbrief aan bisschop Valerius van Hippo. Augustinus richt aan zijn bisschop het dringend verzoek om door intensere studie der Heilige Schrift zijn theologische kennis te verrijken en te verdiepen om zich op geschikte wijze tot het ambt van zielzorger voor te bereiden ¹²⁾. De vrucht van deze studie is in zijn latere werken degelijk waar te nemen. De zielzorger gaat de Heilswaarde van de Verlossing dieper doordringen, inniger beleven en breder uitwerken.

1. De theologie van de God-menselijke ruil.

Vijftien jaar geleden kroonde Proconsul Vindicianus te Karthago een jonge rhetor met de nobelprijs in poësie ; nu, op het einde van het jaar 395, legt de primaat van Numidië, Megalius, bisschop van Calama, te Hippo-Regius een jonge priester de handen op. Aurelius Augustinus wordt tegen het kerkelijk gebruik in bisschop-coadjutor ¹³⁾. De lange weg die deze man heeft afgelegd in de Heilsorde der genade drukt zijn levensstempel op de inhoud, de techniek en de ontwikkeling van zijn leer. Zijn genade-beleving staat niet los van zijn theologie. De Heilsleer van Hippo's bisschop ontvouwt zich — voornamelijk omstreeks de jaren 400-415 — in opgaande ontwikkeling en diepgaander beschouwing. Het wordt een theologie van de God-menselijke ruil.

* * *

Is Christus als Woord Gods de bron van ons Heil, toch heeft Hij ons in feite het Heil gebracht door ons sterfelijk vlees aan te

¹²⁾ *Epist.*, XXI (CSEL., 34, 49-54; anno 391 aliquanto ante Pascha).

¹³⁾ Vgl. POSSIDIUS, *Vita Sancti Aurelii Augustini Hippon. episc.*, VIII (PL., 32, 39-40). — G. MORIN, *Date de l'ordination épiscopale de saint Augustin*, in *RBén.*, t. 40, 1928, blz. 366-367.

nemen. Zijn Menswording is niet enkel een geschiedkundig feit dat buiten en los van ons leven staat. Ze is laatste grond en diepste oorzaak van onze God-wording, omdat door haar de sterfelijke, gevallen en van God losgerukte mens opnieuw *deelachtig* wordt aan het goddelijk leven.

Gewillig nam Hij de knechtsgestalte aan waarin Hij ons met Zichzelf bekleedde. Hij die het niet boven zijn waardigheid vond ons in Hem op te nemen, vindt het evenmin onwaardig ons in Hem om te vormen. Immers dit is de wonderbare *ruil* en het voltrekken van de goddelijke ruilhandel. Door deze hemelse koopman heeft hier op aarde een omzetting plaats van aardse en hemelse dingen. Hij komt onze smadelijke beledigingen opkopen om ons eretitels in ruil te schenken. Hij komt in dit tranendal ons leed putten en ons het Heil brengen. Hij die het leven is, komt onze dood ondergaan om ons het leven te geven ¹⁴⁾.

We vinden hier reeds de grote lijnen van de physico-mystieke theorie der Verlossing. Het feit der Menswording van Gods Zoon brengt aan het ganse menselijk geslacht reeds in beginsel de Verlossing en de vergoddelijking. Immers God werd mens om de mens te vergoddelijken. Door het feit dat één lid van ons geslacht, Christus als mens, door de goddelijke persoon van het Verbum wordt opgenomen in persoonlijke eenheid, wordt tevens in Hem het ganse geslacht vergoddelijkt. Augustinus drukt deze leer hier uit in omgekeerde orde. Het aannemen van de knechtsgestalte — van ons vlees — door de Zoon Gods, lijft door een wonderbare ruil het ganse geslacht bij Hem in. Zijn « *assumere* » van onze natuur wordt tevens een *assumere nos in se* : een opnemen en een omvormen van ons geslacht in de Enige Zoon Gods. Juist door en op grond van deze inlijving in Christus kan tussen God en mens opnieuw een uitwisseling van bovennatuurlijke *waarden* plaats grijpen. En het Heil dat deze ruil in onze orde binnenvoert, wordt reeds verbonden met de *zoendood* van de Verlosser.

Het leven dat Christus ons schenkt is vooral een terugwinnen

¹⁴⁾ *En. in ps.*, 30, II, 3 (PL., 36, 230-231; anno 396): « Quia dignatus est *assumere formam servi, et in ea nos vestire se*; qui non est *dedignatus assumere nos in se*, non est *dedignatus transfigurare nos in se*, et loqui verbis nostris, ut et nos loqueremur verbis ipsius. Haec enim mira *commutatio facta est et divina sunt peracta commercia*, mutatio rerum celebrata in hoc mundi a negotiatore coelesti: venit accipere contumelias, dare honores; venit haurire dolorem, dare salutem; venit subire mortem, dare vitam ».

van de door de erfzonde verloren onsterfelijkheid. Op zijn hoog-verheven Heilige Mensheid berust de hoop op de verrijzenis van ons sterfelijk vlees. Uit onszelf hebben we immers het leven niet. Alleen de Vader bezit in zich het volle leven. Leven dat vanuit zijn vruchtbare schoot, de eeuwige levensbron, overstroomt in zijn Enige Zoon, die evenals de Vader leven *is*, niet aan het leven deelneemt. Aan dat leven van de Godszoon worden wij deelachtig. Uit ons ontving de Zoon Gods datgene, waardoor Hij mensenzoon is; uit ons ontleende het Leven de dood. Wat min is, de knechts-gestalte namelijk, heeft Hij van ons ontvangen; wat mèèr is, het goddelijk leven, heeft Hij ons geschonken. Hij die uit Zichzelf niet kon sterven, laat ons, die uit onszelf niet kunnen leven, leven van zij eigen leven ¹⁵).

Deze God-menselijke ruil — in de Godmens op wederzijdse participatie gesteund — is zo verheven, dat hierin de grondslag ligt van onze *Godsgelijkenis* en ons deelhebben in het goddelijk Zoon-schap.

De knechtsgestalte maakt de Godszoon aan ons gelijk. In ruil daarvoor *omvormt* Hij ons tot de godsgelijkenis. De enige Godszoon, mensenzoon geworden, maakt vele mensenkinderen tot *zonen Gods* ¹⁶).

¹⁵) *Sermo* 124, IV, 4 (PL., 38, 688; vóór 410): « Praestitit ergo Dominus Iesus Christus *per carnem suam carni nostrae spem*. Suscepit enim quod novaramus in hac terra, quod hic abundabat, nasci et mori. *Nasci et mori*, hic abundabat: *resurgere et in aeternum vivere*, non hic erat. *Invenit* hic viles *merces terrestres*, attulit peregrinas *coelestes* ». — *En. in ps.*, 44, 21 (PL., 36, 507): « Qui enim participes eius? Filii hominum: quoniam et ipse Filius hominis *particeps* factus est *mortalitatis illorum, ut faceret eos participes immortalitatis suae* ». — *Sermo* 127, VI, 9 (PL., 38, 710; anno 410-420): « Talis ergo ad nos venit, Filius Dei filius hominis, faciens et factus, creator et creatus; creator matris, creatus ex matre: talis ad nos venit... Sicut enim Pater habet vitam in semetipso, sic dedit Filio vitam habere in semetipso: non participando, sed in semetipso. Nos enim non habemus vitam in nobis ipsis, sed in Deo nostro. Ille autem Pater vitam in semetipso habet: et talem genuit Filium, qui haberet vitam in semetipso; non fieret vitae particeps, sed *ipse vita esset, cuius nos vitae participes essemus*: plane ut haberet vitam in semetipso, et esset ipse vita. Ut autem *fieret filius hominis, a nobis accepit*. Filius Dei in semetipso; filius hominis ut esset, a nobis accepit. *De suo Filius Dei, de nostro filius hominis*. Quod minus est, *a nobis accepit: quod plius est, nobis dedit*... Ergo quod est mortuus, *de nostro mortuus est: quod vivimus, de ipsius vivimus*. Nec ille potuit mori de suo, nec vivere de nostro ».

¹⁶) *Sermo* 194, 3 (PL., 38, 1016; Kerstmis, 411-412): « in forma servi factus *similis nobis, reformat nos ad similitudinem Dei*; et factus filius hominis unicus

Met dit thema is Augustinus' gewone predicatie als het ware doorweven. Gaat het hier nu wel over een *werkelijke* ruil, een ontologische theosis? Hier is mèèr dan woord- en klankenspel, mèèr dan rhetorische antithese, hier schuilt onder de fraaie vorm de beleefde werkelijkheid van het genadeleven. Deze bewering is geen apriorisme omdat ze stevig gegrond is op de leer uit andere gelijktijdige werken. Hetzelfde waardevolle thema, dat we voor het eerst bij Ireneus¹⁷⁾ aantreffen, keert inderdaad in strakkere lijnen terug in de theologische werken uit deze periode. In het vierde boek van *De Trinitate* wordt uiteengezet wat de Griekse Vaders *Harmonia Salutis* — de wonderbare ordening der Heilseconomie — plegen te noemen. Een fijne nuancering van het Oud-participatieprincipe maakt het Augustinus mogelijk rechtvaardigmaking, Verlossing en vergoddelijking van de gevallen mens aan het Heilsfeit der Menswording te koppelen.

God, zegt Augustinus, wordt een rechtvaardig mens om daardoor de ongerechte zondaar uit zijn val op te richten. De Zoon Gods verbindt zich met ons geslacht door de *gelijkenis* zijner Mensheid en neemt daardoor de ongelijkheid van onze boosheid weg. Deelachtig geworden aan de mens in zijn sterfelijkheid, laat Hij de mens deelhebben in zijn Godheid¹⁸⁾.

Door deze wonderbare ruilhandel tussen God en de mensen wordt het goddelijk Woord echter niet neergehaald tot op het niveau van onze kleinmenselijkheid. God wordt in niets kleiner. De vernietiging tot de knechtsgestalte door de Menswording bewerkt, laat

Filius Dei, multos filios hominum facit filios Dei ». — En. in ps., 52, 6 (PL., 36, 616): « Hoc enim facit Deus, ex filiis hominum facit filios Dei: quia ex Filio Dei fecit filium hominis. Videte quae sit illa participatio: promissa est nobis participatio divinitatis; mentitur qui promisit, si non est prior factus particeps mortalitatis. Filius enim Dei mortalis effectus est, ut mortalis homo fiat particeps divinitatis ».

¹⁷⁾ De genade-mededeling van het goddelijk leven door Christus' Mensheid vinden we bij IRENEUS uitdrukkelijk vermeld in zijn leer over de Herhoofding (recapitulatio) o. a. *Adv. Haer.*, III, 18, 1 (PG., 7, 932) met het thema van de God-menselijke ruil verbonden, *Adv. Haer.*, III, 19, 1 (PG., 7, 939 vv.). Van deze systematisatie vinden we enkele elementen terug in de Afrikaanse traditie bij TERTULLIANUS, *De baptismo*, 11 (CSEL., 20, 210 (G. Wissowa); PL., 1, 1212).

¹⁸⁾ *De Trin.*, IV, 2, 4 (PL., 42, 889; anno 399-419): « Adiungens ergo nobis similitudinem humanitatis suae, abstulit dissimilitudinem iniquitatis nostrae: et factus particeps mortalitatis nostrae, fecit nos particeps divinitatis suae... Hanc enim coaptationem, sicut mihi nunc occurrit, dicere volui, quam Graeci ἀρμοσίαν vocant ». — Vgl. *In Ioan. Evang. tract.*, 12, 3, 8 (PL., 35, 1488; 1 April 418).

de Godheid van de mensenzoon volkomen intact. Maar het menselijke dat verruild wordt, wint integendeel, omdat het opgenomen is door het goddelijke. Zo maakt de God-menselijke ruilhandel der Menswording de mens zelf *beter* en *verhevener*. In de Godmens krijgt de mens door deelname aan de goddelijke natuur weer levenscontact met het inwendige leven van de Drieëne God ¹⁹⁾.

Augustinus' Heilsleer heeft zich geleidelijk van een uitgesproken *moreel exemplarisme* tot een in het oog springend *realisme* omgewerkt. Een merkwaardige reliëfverschuiving treffen we inderdaad tussen beide periodes. Toch dient men de gevolgtrekkingen naar hun juiste verhouding te beoordelen. De elementen, die we in het eerste stadium aantreffen en onder een moreel exemplarisme hebben samengevat, worden niet ineens opgeruimd, doch gaan, met de nieuwe aspecten van de leer verbonden, in het geheel van het augustinisme ingrijpen. Zo blijft Christus op het kruis nog steeds de *Leraar* en wordt het kruis gezien als zijn leraarsstoel — *cathedra docentis*. Of scherper nog, in de allegorische lijn der Alexandrijnen en aan Origines ontleend, noemt Augustinus het kruis de muizeval en de stervende Meester het lokaas van de duivel. En ondanks dat alles wordt het realisme van Christus' zoendood en verlossende inwerking herhaaldelijk ingescherpt. Moreel exemplarisme, moralisme, symboliek en allegorische Schriftverklaring zijn geen contradictoria. Ze staan nooit in oppositie met het realisme der augustijnse leer. Beiden samen behoren tot de typerende kentekens van dezelfde leraar. In de uitersten vindt Augustinus steeds zichzelf terug. Daarom is hij het type van de geniale denker met evenwichtig geordende psyche. Zo krijgt zijn exemplarisme in zekere zin reële draagkracht en wordt door deze vergeestelijking het realisme voor verstoffelijking gevrijwaard.

¹⁹⁾ *Epist.*, 140, 4, 10 (CSEL., 34, III, 161-162; PL., 33, 541-542; anno 412): « Et ab hac generatione gratiae discernitur ille filius, qui cum esset Filius Dei, venit ut fieret filius hominis, donaretque nobis qui eramus filii hominis [PL.: hominum], filios dei fieri.... Nos quoque per eius gratiam facti sumus quod non eramus, id est filii Dei: sed tamen aliquid eramus, et hoc ipsum aliquid multo inferius, hoc est filii hominum. Descendit ergo ille ut nos ascenderemus, et *manens* in natura sua factus est particeps naturae nostrae, ut nos *manentes* in natura nostra efficeremur participes naturae ipsius. Non tamen sic: nam illum naturae nostrae participatio non fecit deteriorem; nos autem facit naturae illius participatio meliores ». — Vgl. *De civ. Dei*, XXI, 15 (CSEL., 40, 11, 545; PL., 41, 729; nā 413); *ibidem*, IX, 15 (CSEL., 40, I, 430; PL., 41, 269).

Vooral het gebruik der participatieleer is belangrijk. Augustinus' Heilsleer gaat hierdoor op de physico-mystieke theorie van zijn Griekse voorgangers terug en bewaart aldus voor de Westerse theologie een der rijkste elementen uit de Heilseconomie der Aziatische traditie. Maar hij is niet enkel een getrouw en betrouwbaar doorgever van een traditioneel thema, hij bewerkt zonder te misvormen, hij vult aan zonder te verminken, hij vervolledigt en synthetiseert. Deze nieuwe accentverschuiving in zijn soteriologie hopen we in een volgend artikel uit te werken.

Evodius BRAEM, O. E. S. A.

(Wordt vervolgd).

SUMMARIUM

In praesenti articulo peculiare doctrinae S. Augustini de gratia sanctificante fundamentum exponitur. Primo tempore post conversionem suam, S. Doctor modo sat intellectualistico *oeconomiam salutis* concipit. Sub influxu neoplatonismi et speculationum de Verbo quaerit sapientiam, quam putat practice sufficere ad bene vivendum. Unde ex consequenti in Christo praesertim honorat doctorem et magistrum. In hoc ordine rerum incarnatio ex utilitate disciplinae moralis rationatur. Quae ratio exemplaris facilius obtinetur per incarnationem, per quam patet praesertim humilitas Dei. Quam ideam usque in finem cum praedilectione extollet Augustinus. Hoc tamen modo origo salutis est unice Christus-Verbum, et mediatio eius reducitur ad ordinem purae manifestationis; a. v. ex parte evacuatur, sicuti de coetero insufficienter valorizatur redemptio obiectiva. Postea vero, sub lumine studii scripturistici, plenius perspexit Augustinus munus Christi-hominis in salute; exinde doctrina eius de oeconomia fit theologia commercii. Si Christus, Verbum Dei, est evidentissime causa remota salutis, de facto tamen salutem adducit sumendo carnem mortalem, ut mortalis homo fiat particeps divinitatis. Hoc thema mutuae communicationis Augustinus ex professo proponit saltem inde ab anno 400, et progressive frequentius. Simul sedit notat quod Verbum per exinanitionem nihil de divinitate deperdit, cum homo per illam commutationem melioratur et exaltatur. Quod autem non tantum agitur de exercitio litterario antithetico sed de reali commercio ex contextu abunde inducitur.

Augustinus

als religieuze persoonlijkheid *)

Augustinus, door de Katholieke Kerk als Heilige en Kerkvader vereerd, door de Reformatie eveneens niet zonder recht binnen haar kring getrokken, moet gerekend worden tot de grootste religieuze genieën der mensheid. Na Sint Paulus de grootste denker van het Christendom, is Augustinus het geweest die aan de ideënwêrld der Middeleeuwen vorm en inhoud heeft gegeven, en zowel direct als indirect ook het religieuze denken van de Nieuwe Tijd diepgaand blijft beïnvloeden. De historicus, die begrip wil krijgen voor de Middeleeuwen, de godsdienstige christen, zowel katholiek als protestant, die zich via de wordingsgeschiedenis hiervan wil bezinnen op zijn eigen geloofsleven, hij zal het niet anders kunnen doen dan

*) *Literatuur.* Behalve de in de aantekeningen genoemde werken, kan men o. a. verder de volgende werken met vrucht raadplegen: G. BARDY, *Saint Augustin. L'homme et l'œuvre* (6e druk, Parijs, 1946); C. BUTLER, *Western Mysticism* (2e druk, Londen, 1927); F. CAYRÉ, *La Contemplation Augustinienne* (Parijs, 1927); F. CAYRÉ, *La méditation selon l'esprit de saint Augustin* (Parijs, 1934); E. GILSON, *Introduction à l'étude de Saint Augustin* (3e druk, Parijs, 1949); M. HEIM, *Der Enthusiasmus in den Konfessionen des hl. Augustinus. Eine religionspsychologische Untersuchung* (Cassiciacum VII, Würzburg, 1941); P. HENRY, *La Vision d'Ostie. Sa place dans la vie et l'œuvre de saint Augustin* (Parijs, 1938); J. HESSEN, *Augustins Metaphysik der Erkenntnis* (Berlin, 1931); O. KARRER, *Das Gotteserlebnis bei Augustinus und Meister Eckhart*, in L. KÖHLER und O. KARRER, *Gotteserfahrung und Gotteserlebnis bei Jeremia, Augustin und Eckhart* (Zürich, 1934), blz. 20-55; H. LESAAR, *Der Heilige Augustin. Ein Lebensbild* (München, 1930); J. MARÉCHAL, *Etudes sur la Psychologie des Mystiques, I-II* (Brussel, 1937-1938), deel II, blz. 145-189; M. MEIJER, *De Sapientia in de eerste geschriften van S. Augustinus* (Nijmegen, 1939); H.-Ch. PUECH, *Le Manichéisme. Son fondateur. Sa doctrine* (Parijs, 1949); P. SCHÄFER, *Das Schuldbewusstsein in den Konfessionen des hl. Augustinus* Würzburg, 1930); H. WEINAND, *Die Gottesidee der Grundzug der Weltanschauung des hl. Augustinus* (Paderborn, 1910); G. WUNDERLE, *Einführung in Augustins Konfessionen* (Augsburg, 1930).

vanuit Augustinus. Daarnaast blijft ook voor de niet-historicus en de niet-christen een kennismaking met Augustinus altijd vruchtbaar en interessant, omdat hij in Augustinus in aanraking komt met een groot en edel mens, die de diepten kent van het mensenhart en geworsteld heeft met de grote vragen van het leven, die de vragen zijn van ieder mensenleven.

De waarheid en het hem geschonken inzicht in de waarheid, het levensgeluk in God, ze zijn voor Augustinus behalve gave van God ook de vrucht geweest van eigen felle beleving en intense doorleving. In dit opzicht heeft zijn leven nooit stilstand gekend, maar is hij in ontwikkeling gebleven, tot dat hij op het einde van zijn leven de rust van de volle waarheid vond in God. Meer dan bij welke denker ook hebben bij hem leer en leven een voortdurende wisselwerking op elkaar uitgeoefend. Het zou onbegonnen werk zijn Augustinus' leerontwikkeling te willen zien los van zijn leven, zijn leven te willen behandelen onafhankelijk van zijn denken. Wat hij dacht, dat was Augustinus, en wat hij beleefde, dat doordacht hij. De onvermoeide strijder om en voor de waarheid, zowel in leerstellig als in zedelijk opzicht, was voor alles in zijn eigen leven en denken zelf voor de volle honderd procent waar en echt.

Tenminste dat werd hij, want van huis uit was hij dit ook niet helemaal. En pas door het te worden, werd hij — en was hij vanzelf — de wereldhistorische Augustinus. In de jaren, dat leugen en waarheid nog om de overhand in hem worstelden, zelfs in de eerste jaren na zijn bekering, wanneer zijn leven wel op de Waarheid gericht is, maar zijn liefde voor die goddelijke Waarheid zelf nog zelfzuchtig is en dus slechts in schijn echt maar in diepste kern nog gedeeltelijk onecht en onwaarachtig is, in deze beide perioden van zijn lange leven, die er samen de helft van uitmaken, is er weinig of niets, dat de grote betekenis van Augustinus zou kunnen doen vermoeden, die hij in de tweede helft van zijn leven krijgen zou.

Jeugd en bekering

Aurelius Augustinus werd geboren op 13 November 354, en wel in Thagaste, een onbelangrijk plattelandstadje in het binnenland van de Romeinse provincie Numidië in Latijns Africa. Zijn vader Patricius was er curialis, lid van het stadsbestuur. Hij bezat er enig grondbezit en wat slaven en slavinnen, en behoorde er dus tot de notabelen van de dorpsgemeenschap. De moeder van Augustinus

heette Monnica, en was wel ongeveer van gelijke stand als zijn vader. Waren Augustinus' ouders afstammelingen van Romeinse kolonisten, er vroeger ooit door de Regering ter versterking van haar gezag gevestigd? Behoorden zij van huis uit tot de Phoeniciërs, de vroegere kolonisators van het land? Of waren zij Berbers, kinderen van het volk, dat de oorspronkelijke bevolking van het land uitmaakte en dat er ook na zoveel eeuwen van kolonisatie en overheersing zeker op het platteland nog in de meerderheid was? We weten het niet. Veel is er, wat het eerste zou kunnen doen vermoeden: naam en ambt van de vader, naam en geloof van de moeder, maar Augustinus' psyche doet er ons aan twifelen. Wel werd thuis en in het ouderlijk milieu het Latijn als omgangstaal gebruikt, en spelend maakte Augustinus zich als kind al de taal eigen, die hij later als redenaar, predikant, en schrijver zo meesterlijk zou beheersen. Maar daarnaast moet Augustinus op straat en overal met de taal der plattelandsbevolking, het Punisch, in aanraking zijn gekomen, en het Berbers-Punische milieu, te midden waarvan zijn ouderlijk huis stond, kan op de uiterst ontvankelijke en zeer begaafde knaap niet zonder invloed zijn gebleven.

Want talentvol, dat was de jonge Augustinus. Een scherp verstand, een uitstekend geheugen, een levendige phantasie, een warm gemoedsleven, daarnaast een zekere eerezucht, zij vormden de potenties, waaruit iets groots kon groeien. Patricius zag het, en op school, waar Augustinus lezen, schrijven en rekenen leerde, bleek het nog meer. Zijn vader besloot dus, dat Augustinus iets meer zou moeten worden dan hij zelf altijd geweest was, en zo werd Augustinus op studie gezonden.

Vooreerst was dit naar het nabije Madaura, de stad van de bekende Romeinse schrijver en rhetor Apuleius, wiens letterkundige traditie er bijzonder in ere gehouden werd. Dan, na een jaar onderbreking bij gebek aan geldelijke middelen, naar Carthago, de hoofdstad van Latijns Africa, een der wereldsteden van het Romeinse Imperium, die voor iedere afrikaan een « grote en prachtige stad » ¹⁾ was en dit ook voor Augustinus levenslang is gebleven. In Madaura en Carthago leerde Augustinus de Griekse en vooral de Latijnse letterkunde kennen. Hij werd er opgevoed, zoals ieder van zijn tijdgenoten, in de decadente cultuur uit de vervaltijd van het Rijk, gevormd in al de regels van een rhetorica, die iedere zin en inhoud

¹⁾ Ep. 43, 7.

verloren had en dode vorm geworden was. Maar Augustinus merkte dit niet, evenmin als wie dan ook. Hij ging er in op, zoals een ijverig en begaafd student er maar in op kon gaan.

Het schijnt dat zijn ouders hem voor de balie bestemd hadden. Augustinus zou dan nog zijn studies hebben moeten bekronen met een opleiding in het recht te Rome. Mogelijk tengevolge van de dood van zijn vader is het er niet meer van gekomen. Augustinus koos de docentenloopbaan, wat overigens ook wel meer met zijn eigen aard overeengekomen mag zijn. Ongeveer twintig jaar oud vestigde hij zich als leraar in de grammatica in zijn vaderstadje om dit echter al na korte tijd te verlaten en te verwisselen voor het docentschap in de rhetorica te Carthago. Evenals al de grote Afrikaanse rhetoren en letterkundigen vóór hem vond Augustinus tenslotte ook de weg naar Rome, waar hij zich in 383 vestigde. De toen reeds « eeuwige stad » schijnt echter geen bijzondere indruk op hem gemaakt te hebben en nog minder achtergelaten. Reeds het jaar erop solliciteerde hij voor de keizerlijke residentiestad Milaan, en werd hij er door toedoen van Quintus Aurelius (!) Symmachus, toen stadsprefect van Rome en de bekendste redenaar van zijn tijd, op staatsbezoldiging aangesteld tot hoogleraar in de welsprekendheid. In een maatschappij waar welsprekend te zijn voor de hoogste vorm van beschaving en ontwikkeling gold, stond hiermee de weg naar carrière, naar ereambten en een voornaam huwelijk, voor Augustinus open. Hij was toen dertig jaar oud. Patricius had tevreden kunnen zijn, en Augustinus ook.

Toch was hij het allerm minst. Want dit succes in het leven viel samen met het hoogtepunt van een innerlijke crisis, die Augustinus toen al gedurende jaren doormaakte. Nog twee jaren, en hij zou zelfs al het gewonnene prijs geven en een geheel andere levensrichting inslaan.

Proberen we thans het uiterst gecompliceerde proces van Augustinus' geestelijke ontwikkeling, dat hij zelf ons als grootmeester der psychologie in zijn *Confessiones* onnavolgbaar beschreven heeft, in grote lijnen na te gaan.

Patricius, de vader van Augustinus, was tot kort voor zijn dood een heiden en practisch godsdienstig onverschillig. Zijn vrouw Monica, die een voortreffelijke christin was, liet hij vrij in de opvoeding der kinderen, al werden ze overeenkomstig een in die tijd veelvuldig voorkomend misbruik niet gedoopt. Het was uit deze eerste kindjaren, dat Augustinus voor zijn verder leven meegenomen heeft een

sterk geloof in de onsterfelijkheid der ziel en in een eeuwige vergelding in het hiernamaals alsmede een levendig bewustzijn, dat er buiten Christus geen heil te vinden is. Deze oerchristelijke waarheden zijn hem altijd bijgebleven en zij zijn hem ook temidden van zijn dwalen altijd norm en richtsnoer gebleven.

Aan de christelijke invloed van Monnica kwam een einde, toen Augustinus naar Madaura ging. In deze vrijwel geheel heidense omgeving vervreemde hij onder invloed van de klassieke litteratuur van de God zijner kinderjaren, terwijl de ondeugden van ijdelheid, eerzucht en leugenachtigheid er krachtig in hem gestimuleerd werden. Toch bleef hij, zoals hij dertig jaar later nog met dankbaarheid tegenover God vast zal stellen, in de kern der zaak goed, was hij bedacht op de gaafheid van zijn wezen, en vond hij behagen in de waarheid.

Fataal werd hem zijn zestiende levensjaar, het jaar, dat hij bij gebrek aan geld om zijn studies in Carthago voort te zetten, in nietsdoen te Thagaste doorbracht. De sexuele drift werd in hem wakker en maakte zich van hem meester. Monnica verloor toen iedere vat op hem. Haar waarschuwingen om rein te leven en vooral geen overspel te bedrijven, beschouwde hij nog slechts als vrouwenpraat en hij zou zich geschaamd hebben ernaar te luisteren.

In deze geestesgesteldheid kwam Augustinus als jong student in de wereldstad Carthago met haar bonte en losse leven. « Overal om mij heen was het razend gekook van misdadige minnarijen » ²⁾, zo tekende hij het zelf later. En ook hij wilde die kant op, al bleef er diep in hem een honger naar God, en bezocht hij zelfs nog als katechumeen de kerk. Het was waarschijnlijk zelfs daar, dat hij het meisje leerde kennen, waarmee hij al spoedig een losvaste verbinding aanging. Zonder met haar te trouwen bleef hij haar getrouw, en hij stelde er prijs op in de ogen der mensen voor beschaafd en netjes door te gaan.

Min of meer tegen de bedoeling in schonk zij hem een kind, waaraan hij, toen het er eenmaal was, de naam van Adeodatus (« door God geschonken ») gaf, en dat hij hartstochtelijk lief kreeg. Het schijnt nog begaafder dan zijn vader te zijn geweest. Tot een verdere « gezins »uitbreiding is het niet meer gekomen, want het Manicheïsme, dat Augustinus intussen omhelsd had, wijdde hem uit ideële gronden in in alle geheimen van de periodieke onthouding,

²⁾ Conf. III, 1, 1.

wat hem als arme student ook om practische redenen niet onwelkom mag zijn geweest.

Het studieplan van Augustinus te Carthago had hem n. l. op achttienjarige leeftijd in aanraking gebracht met de « Hortensius » van Cicero, die als inleiding op de studie der wijsbegeerte bedoeld was, en er krachtig toe aanspoorde zijn leven in dienst van het zoeken en bestuderen der onvergankelijke hogere waarheden te stellen met voorbijgaan van het lagere en vergankelijke. Het boek maakte een diepe indruk op het enthousiaste gemoed van de jonge Augustinus. Alles wat er diep in hem goed was en hunkerde naar God, werd er door los geslagen. Fel bewogen besloot hij zijn leven ernaar in te richten en spontaan greep hij naar de Heilige Schrift zijner Kerk. Maar de barbaarse en weinig met de klassieke regels in overeenstemming zijnde taal van haar oude Latijnse vertaling stootte de opgeblazen rhetoricastudent af. Met de vorm verwierp hij ook de inhoud : bittere vrucht der decadente klassieke opvoeding. Augustinus wendde zich toen af van het geloof zijner kinderjaren, en toch aan Christus vasthoudend, sloot hij zich aan bij het Manicheïsme, dat hij in die tijd leerde kennen. Hij werd het met hart en ziel.

Religieus kan het Manicheïsme gerekend worden tot het Gnosticisme, die machtige stroming, die, in vele secten verdeeld, telkens weer opnieuw uit het Oosten opzettend, in een godsdienstig syncretisme Oosters heidendom en Christendom met elkaar probeerde te verenigen en het grootste gevaar der christelijke Kerk van de tweede en derde eeuw vormde. Het Manicheïsme is hier dan de laatste en taaiste uitloper van. Het gaat terug op Mani, een Pers, die ongeveer in 240 in Perzië zijn apostolaat begon. Zijn bedoeling was om in een nieuwe grootse conceptie een werkelijke wereldgodsdienst te stichten, die de Perzische van Zoroaster, de Indische van Bouda, en de Grieks-Romeinse van Christus in een hogere synthese en aanvulling zou vervangen.

Zelf beschouwde Mani zich als de door Christus beloofde Heilige Geest. Om tot het zo juist geschetste doel te komen werd het oud-Perzische dualisme door hem omgeven met een bonte rijkdom van gnostieke kosmische mythen en beginselen en gehuld in een vooral in het Westen overwegend christelijk kleed. In ascetisch opzicht uiterst rigoristisch, wist het Manicheïsme deze leer voor de massa van zijn gelovigen tot een minimum te beperken. Deze immers, de z. g. « hoorders », waren daar weinig of niet aan gehouden. Zij

moesten daarentegen de « uitverkorenen », de andere klasse, onderhouden. Het Oude Testament verwierp het geheel en al, het Nieuwe gedeeltelijk. De Katholieke Kerk werd door het Manicheïsme beschouwd als een vervalsing van het oorspronkelijk door Christus gebrachte Christendom.

Werd de leer van Mani oorspronkelijk in het Perzische rijk niet ongunstig ontvangen, zo eindigde Mani er tenslotte toch zijn leven in 277 in de gevangenis. Zijn uitstekend door hem georganiseerde godsdienst overleefde hem echter en ging zelfs een tijd van grote bloei tegemoet. De vervolging in Perzië verstrooide zijn aanhangers over de gehele wereld. Velen vluchtten o. a. naar Africa. Reeds in 296 vond keizer Diocletianus termen aanwezig om een zeer bloedige vervolging tegen hen te beginnen. Een kleine eeuw later, in de jaren 372, 381, en 382, dus juist in de tijd, dat Augustinus ertoe behoorde, zien we de keizers Valentinianus en Theodosius in meerdere wetten tegen hen optreden. Het telde toen vooral onder de gelletterden in Africa en Rome vele aanhangers. En ondanks vervolging door katholieken, mohamedanen, boudisten, en chinezen, bloeide het Manicheïsme nog in de dertiende eeuw in Centraal-Azië en was het in diezelfde tijd nog een ernstig gevaar voor de Kerk in Frankrijk en Italië.

Wat was het nu, dat Augustinus tot dit schijn-christendom trok ? We zouden willen zeggen : zijn gehele on-Latijnse, Hellenistisch Oosterse wezen. Wat zovelen voor hem in de armen der verschillende vroegere gnostieke sekten gedreven had, dat dreef Augustinus tot het Manicheïsme : de zucht naar gnosis, naar de kennis der wereld- en levensraadsels, naar wijsheid. Bij het Manicheïsme immers werd geen geloof gevraagd, maar het inzicht in de wijsheid beloofd. Het zou een dieper, een boven het geloof uitgaand antwoord geven op de goddelijke geloofsmysteries, een geheimleer, ontoegankelijk voor de grote massa, slechts weggelegd voor weinige begaafde uitverkorenen. Het waren Augustinus' intellectuele hoogmoed en een zeker rationalisme, die hierdoor voldaan werden. Zij werden het, tenminste zo luidde de belofte, juist op het terrein van de door de « Hortensius » in hem losgeslagen verlangens.

Het voornaamste andere motief, dat hem in de armen van het Manicheïsme dreef, was de oplossing, die dit bood voor het probleem van goed en kwaad. Zijn Perzisch-heidense oorsprong brak hier totaal door het er over heen gegoten christelijke vernisje heen. Het Manicheïsme stelde immers tegenover het eeuwige goede be-

ginsel, de goede God, het rijk van het licht, het even eeuwige en onafhankelijke boze beginsel, de kwade god, het rijk der duisternis. De mens nu was een mengsel van beide werelden : hijzelf en wat er goed in hem was, was het werk van de goede God, het fysieke en zedelijke verkeerde in hem was er daarentegen ingebracht door de kwade god. Niet de mens handelde dus zedelijk verkeerd, maar het slechte beginsel in hem. Deze oplossing voldeed Augustinus, die innerlijk toch niet erg gerust was over zijn leven en zichzelf tot een probleem werd van goed en kwaad, voorlopig tenzeerste, zowel theoretisch als practisch.

Versterkend kwam daarbij, dat het Manicheïsme wel zeer in de kaart speelde van Augustinus' gebrek aan christelijke geloofskennis. Na het eerste onderricht door Monnica had zich deze niet verder meer ontwikkeld. Zij was blijven staan op het peil van het kind. Uit de aard der zaak was het onvermijdelijk geweest de voornaamste geloofswaarheden aan het kind Augustinus op kinderlijke wijze voor te stellen. God had Augustinus zich dus in zijn eerste kinderjaren voorgesteld gekregen, zoals we dit ook in het Oude Testament vinden, als een mens met ledematen, haren en nagels, als een mens die onderworpen was aan al de wisselvalligheden van het menselijke gemoed, die toornig werd, berouw kreeg, jaloers was, enz. Toen Augustinus groter werd, was met deze vormgeving ook de inhoud ervan stil blijven staan. Als volwassen jongeman dacht Augustinus serieus, dat het godsbegrip der katholieke Kerk opging in de voorstelling, die hij er als kind van gekregen had. Wat oorspronkelijk kinderlijk was, werd toen niet ten onrechte als kinderachtig onderhouden. Zijn wel verder ontwikkelde kritische verstand oefende daar terecht kritiek op uit. In deze kritiek werd Augustinus weer gesteund door het Manicheïsme, dat immers o. a. om zijn menselijke voorstellingsvormen van God en Diens werk, om zijn lagere zedelijke peil, en om zijn voor een man van beschaving lage cultuurpeil het hele Oude Testament verwierp als het werk van de kwade god.

Dat Augustinus naast zijn manicheër zijn nog met overtuiging aan astrologie deed, scheen geen bezwaar en eerder in de lijn te liggen van het nog al sterrekundig ingestelde Manicheïsme. Toch werd juist dit de aanleiding tot zijn latere breken ermee. De astronomische beschouwingen van het Manicheïsme bleken Augustinus n. l. in strijd met de vaststaande feiten. Om uitleg vragend, werd hij verwezen naar hun grote voorman en bisschop Faustus. Toen deze eindelijk kwam — Augustinus was intussen 28 jaar geworden —,

bleek hij een aangenaam mens en welsprekend redenaar, en eerlijk genoeg om te bekennen, dat hij Augustinus niet helpen kon. Groot was de ontgoocheling van Augustinus, die we, hiertoe door eigen zielenood gedwongen, nu voor het eerst onderscheid zien maken tussen de waarheid zelf en de vorm, waarin ze werd voorgezet. Innerlijk kwam het tot een breuk tussen hem en het Manicheïsme, al bleef hij er zich uiterlijk toe rekenen.

In Rome kwam de gedachte bij hem op, dat het wijsgerige scepticisme de verstandigste weg gekozen had. Toch was dit van voorbijgaande aard, een gevolg van een tijdelijke geestelijke vermoeidheid en moedeloosheid. Want Augustinus was van aard een te felle waarheidszoeker om zich blijvend bij de scepsis te kunnen thuis voelen. Wanneer we hem onmiddellijk na zijn bekering dan ook als eerste werk zijn « *Contra Academicos* » (dus tegen het wijsgerig scepticisme) zien schrijven, dan is dit slechts om achteraf aan deze feitelijkheid nog eens een rationele verantwoording te geven.

In Milaan ging Augustinus vrij geregeld naar de preken van bisschop Ambrosius luisteren. Oorspronkelijk was dit zuiver ambtelijke, bijna collegiale, belangstelling. Maar al spoedig kreeg hij de vorm ervan lief, en met de vorm drong geleidelijk ook de inhoud tot hem door. Hij begon in te zien, dat het katholieke geloof niet zo onredelijk was als hij vroeger gemeend had; dat, wat hij vroeger voor de leer der Kerk gehouden had, er slechts een caricatuur van was geweest. In het bijzonder gold dit voor wat betreft het Oude Testament, ten opzichte waarvan Ambrosius, die daar juist met voorliefde over preekte, in navolging van de Joodse Hellenist Philo en van de Griekse Vaders door zijn allegorische verklaringswijze de gangbare bezwaren trachtte weg te nemen. Augustinus begon sympathie voor de leer der Kerk te krijgen, omdat ze in elk geval oprecht was en niet meer beloofde dan ze gaf. Maar geloven wilde hij nog niet, al hield hij zich veel met het probleem van het geloof bezig. Tot zijn verbazing ontdekte hij hierbij, hoe hij ontelbare andere dingen wél geloofde, ja, hoe het hele dagelijkse leven zonder het geloof onmogelijk zou zijn.

Zwaar voelde hij daarbij in die dagen zijn eigen zedelijke minderwaardigheid. Al zo lang zocht hij de wijsheid en nog altijd was hij verslaafd aan zingenot en het aardse. Het plan kwam op om zich uit de wereld terug te trekken en met enkele vrienden een soort van kloostergemeenschap te gaan stichten om samen enkel nog maar naar de wijsheid te zoeken. Met ongeveer tien personen zouden ze alles

wat ze bezaten aan de te vormen gemeenschap geven. Twee uit hun midden zouden ieder jaar gekozen worden om namens allen de gemeenschap te besturen. Zij zouden dat jaar de overheid zijn ; de overigen zouden nergens voor behoeven te zorgen. Geld zou er genoeg zijn, want onder de a. s. deelnemers waren enkele schatrijken. Het plan was mooi, doch zou pas in Augustinus' latere katholiek-kerkelijke kloosterleven in vervulling gaan. Het strandde op de tegenstand der vrouwen, die men had, en in onthouding wilde en kon men niet leven. Dit bracht Augustinus nog sterker zijn gebondenheid aan het sexuele genot tot bewustzijn en hij voelde het als een slavernij. Het wierp hem weer midden in het probleem van het kwaad.

In die toestand maakte Augustinus van meer nabij kennis met de filosofie van het Neoplatonisme. Deze leerde hem begrip te krijgen voor de wereld van het geestelijke, al kostte hem dit in het begin grote moeite. Tot dan toe immers had hij nog altijd ook het geestelijke stoffelijk gedacht. Opnieuw greep hij als weleer naar de Heilige Schrift, en Augustinus vond er als het ware het Neoplatonisme in terug, wel zeer tot zijn eigen geruststelling. Dit werd voor hem aanleiding om te gaan praten met Simplicianus, een oud en ervaren priester, die hem op het voorbeeld van die andere grote rhetor uit het jongere verleden wees : Marius Victorinus. Het had echter slechts gedeeltelijk succes.

Intellectueel was Augustinus geleidelijk van de waarheid der katholieke Kerk overtuigd geraakt, maar wanneer hij zich gaf, dan wilde hij zich totaal geven, dan wilde hij voor die waarheid ook alléén leven met opzegging van alle gebondenheid aan het aardse en tijdelijke. En daartoe miste hij alsnog de zedelijke kracht. Voor geld en eer kostte het hem geen moeite meer, maar van zijn eigen lichaam was hij nog altijd de machteloze slaaf. Zo ontbrandde in hem een felle strijd tussen zijn nieuwe wil en de oude, die macht der gewoonte. De bladzijden uit de « Confessiones », waarin Augustinus ons deze strijd beschrijft, vormen het beste levende commentaar op de bekende passage van Sint Paulus in het zevende hoofdstuk van diens Romeinenbrief, dat er ooit geschreven is.

In deze stijgende onrust en spanning kwam Augustinus weer, zich fel bewust geworden van zijn eigen onmacht, tot geregeld gebed en kerkbezoek. Op het hoogtepunt van deze innerlijke strijd vertelde een landsman hem van het ideaal der christelijke monniken : hoe zij in onthouding, alleen voor God leefden. Augustinus had er

nog nooit van gehoord en werd door hun voorbeeld tot in het diepste van zijn wezen geschokt. Zij konden, wat hij met al zijn talenten en ontwikkeling niet vermocht ! De toevallig op Romeinen 13, 13 v. opengeslagen Brieven van Sint Paulus brachten de beslissing : « Niet in brasserie en dronkenschap, niet in ontucht en losbandigheid, niet in twist en ijverzucht ; maar omkleedt u met de Heer Jezus Christus en vertroetelt het vlees niet tot begeerlijkheid ». Het was het uur der genade. Zekerheid, rust en vrede keerden in zijn hart.

Het overige was toen nog slechts een kwestie van uitvoering, die van het begin af doelbewust aangepakt werd. Met de eerstvolgende vacantie gaf Augustinus zijn ambt op, trok zich op het land terug om wat te bekomen na de jaren van ingespannen worstelen, en werd op 24 April, in de Paasnacht van het jaar 387, door Ambrosius te Milaan gedoopt. Hierna leidde hij van 388 tot 391 in zijn vaderstadje Thagaste het vergeten leven van een beschouwende kloosterling. Het waren jaren voor hem van stil geluk en grote zielevrede. Jaren, waarin hij leefde voor de goddelijke Waarheid alleen, wat geheel beantwoordde aan zijn persoonlijke neigingen en diepste verlangens, maar die daarom juist toch ook jaren waren van een zeker egoïsme, zij het dan een geestelijk. Tot de heroïsche zieleadel, die de kracht en de drijfveer van zijn latere leven uit zou maken, zou hij zo nooit gekomen zijn. Daarvoor was zijn Godsliefde nog niet voor de volle honderd procent echt, omdat zij nog gedeeltelijk eigenliefde was.

God zelf greep in, en vroeg van Augustinus het zwaarste offer, dat Hij van hem vragen kon : God te verlaten om God te gaan dienen. In 391 werd Augustinus tegen alle voorzorgen in geroepen tot het priesterschap te Hippo en in consequentie hiervan in 395 tot de bisschoppelijke waardigheid. Zwaar, ontzettend zwaar, is hem dit offer gevallen, geheel zijn leven lang. Geboren voor de beschouwing werd hij nu ten koste daarvan gedwongen tot de actie. Met des te meer eerbied zien we op naar de man, die eenmaal de priesterlijke en bisschoppelijke verantwoording aanvaard hebbend, de last ervan bijna met een zeker fanatisme ten volle heeft willen dragen zonder daarbij ook maar in het geringste met zichzelf rekening te houden. « Fidelis », getrouw zijn, is niet zonder reden een door Augustinus graag gebruikt adjectief. In deze dagelijkse getrouwheid heeft hij zijn geestelijke zelfzucht overwonnen, is hij over zichzelf uitgegroeid, en de grote Augustinus geworden, omdat

hij nu in geen enkel opzicht meer voor zichzelf leefde, maar nog slechts voor God en Diens gemeenschap de Kerk.

Getrouw was Augustinus eveneens in die zin, dat hij ook na zijn priester- en bisschopswijding kloosterling bleef, en zo als een der eersten in de Kerk het monachale ascetische ideaal heeft trachten te verenigen met het leven van de priester en bisschop. Op de verdere ontwikkeling van het priester-kloosterleven in de Kerk zijn zijn voorbeeld en opvattingen van grote invloed geweest.

De priester- en bisschopswijding bracht Augustinus vanzelf nauw in aanraking met de kerkelijke problemen van zijn dagen en met de vragen, die ze opwierpen. Voor Augustinus' leven en denken betekende dit een nieuwe wending. De onderwerpen van zijn geschriften en de aard van hun behandeling werden van toen af minder filosofisch en abstract, en meer concreet kerkelijk, steunend op de Heilige Schrift en de traditie der Kerk. Eerst toen begon Augustinus zich intenser in te leven in de heilsmysterieën van zijn heilig Geloof. Deze nieuwe ontwikkeling in zijn geestesleven, welke in 391 begon, was tussen 397 en 400, in de tijd dus dat hij zijn « *Confessiones* » schreef, in grote lijnen voltooid. Eerst dan mogen we de persoonlijke leerontwikkeling van Augustinus min of meer als afgesloten beschouwen. Min of meer, want Augustinus is blijven leven en denken, hiertoe telkens weer gestimuleerd door de nieuwe vragen, die het leven hem stelde, en in meer dan één punt is ook later nog ontwikkeling merkbaar. Hoezeer hij zich zelf hiervan bewust is geweest, blijkt wel uit het voorwoord van zijn « *Retractationes* », zijn « *Nalezingen* », op het einde van zijn leven geschreven om anderen het mogelijk te maken die ontwikkeling in haar chronologische gang te volgen en om tal van opvattingen terug te nemen, die hij vroeger in zijn werken gehuldigd had.

Het was nodig om op deze verdere ontwikkeling van Augustinus' geestesleven vooruit te lopen terwille van de twee kwesties, die we in verband met zijn bekering tot de katholieke Kerk nog nader te bespreken hebben. Ieder ontwikkelingsproces immers is kenbaar in zijn voorgeschiedenis zowel als in zijn uitwerking. Hieraan ontkomt zelfs niet het zo bij uitstek geestelijke proces van de bekering, waarbij toch de vrije menselijke wilsbeslissing en de vrije werking der goddelijke genade in hun onderlinge ongrijpbare samengaan de wezenlijke en beslissende rol spelen. Ook een bekering wordt voorbereid in het zich vormen van de gunstige disposities ervoor, en op het beslissende keerpunt gekomen, heeft zij nog altijd met de latente

doorwerking van het oude af te rekenen en in een innerlijk groei-proces zich de consequenties van het nieuwe eigen te maken. Pas daarna kan zij als ten volle voltooid beschouwd worden.

Augustinus' bekering nu was, zoals reeds eerder gezegd, in meer-voudig opzicht uiterst gecompliceerd. Het was geen bekering tot het Katholicisme zonder meer. Datgene, waartoe Augustinus zich bekeerde, omvatte behalve het Katholicisme zelf bovendien twee elementen, die er in die uitgesproken vorm niet noodzakelijk eigen aan zijn, en die in hun concrete gedaante bij Augustinus die katholieke kern zelfs niet onaanzienlijk vertroebelen en verduisteren. Het ene van deze beide elementen is de neoplatoonse filosofie, het andere het christelijk ascetisme. Heeft vooral deze laatste factor vóór de bekering remmend op haar tot stand komen gewerkt, zo heeft de eerste vooral erná de duidelijkheid ervan versluierd.

Cicero's « Hortensius » had Augustinus als student begeesterd voor de filosofie, voor het zoeken en vinden van de wijsheid om door het bezit ervan gelukkig te zijn. Augustinus zelf heeft zijn bekering tot de Kerk nooit anders gezien dan als een vervulling van het door het lezen van de « Hortensius » in hem gewekte verlangen. De leer der Kerk bleek hem tenslotte die gelukkigmakende filosofie te zijn. Wel schonk zij geen inzicht en vroeg zij het geloof, maar Augustinus heeft er in het begin niet aan getwijfeld te zijner tijd, als hij geestelijk sterker zou zijn, het geloof binnen de Kerk door het inzicht te kunnen vervangen. Hij verwachtte toen ongetwijfeld de hemel op aarde. Een krachtig hulpmiddel was hem hierbij vlak voor zijn bekering de filosofie van het Neoplatonisme geweest. Hij zag dan ook geen tegenstelling tussen Katholicisme en Neoplatonisme, maar las de neoplatoonse boeken in katholiserende zin en de Heilige Schrift op haar beurt in platoniserende. Dit werd hem waarschijnlijk nog vergemakkelijkt door de Latijnse vertaling van Victorinus, die zelf al niet altijd Christendom en Neoplatonisme voldoende uit elkaar had gehouden. Augustinus zou ze zelfs als identiek gezien hebben, ware het niet, dat hij bij het Neoplatonisme te vergeefs gezocht had naar de nederigheid van het mensgeworden Woord Christus. Die steun, die Augustinus voor zijn bekering van het Neoplatonisme ontvangen had, verwachtte hij hiervan ook erna. Vandaar dat de eerste tijd na zijn bekering wel een erg uitgesproken neoplatoonse inslag heeft, terwijl van de andere kant het Katholicisme nog vrijwel geheel als leer en voorbeeld door hem gezien wordt, en nog bijna niet als genade en verlossing.

Dit alles neemt echter niet weg, dat Augustinus, zoals hij eens van de « Hortensius » naar de Heilige Schrift gegrepen had en naar het Manicheïsme was overgegaan omdat het de naam van Christus in schijn hoog hield, en zoals hij kort voor zijn bekering na zijn kennismaking met het Neoplatonisme opnieuw de Heilige Schrift ter hand genomen had om er tot zijn geruststelling het Neoplatonisme in terug te vinden, hij ook bij en na zijn bekering het Neoplatonisme bleef stellen onder de opperhoogheid van Christus en de Heilige Schrift. Christus, Die altijd zijn laatste norm geweest was, had hij nu voorgoed teruggevonden in de Kerk zijner jeugd. Binnen dit raam bleef het denken van Augustinus tot aan zijn priesterwijding neoplatoons georiënteerd. Zolang de oud-rhetor leek bleef, was hij meer christen-philosoof dan theoloog. Eerst de taak, hem door de wijdingen opgelegd, maakte hem tot theoloog. Het zou onjuist zijn hem daarvan een verwijt te maken, zolang van andere intellectuele leken evenmin verwacht wordt, dat zij geschoolde vaktheologen zijn.

Toen Augustinus zich tot de Kerk bekeerde, bezat hij wel het geloof maar nog zeer weinig geloofskennis. Het katechumenaats-onderricht voor zijn doopsel vergrootte deze, evenals de tijd erna dit deed. Maar tot een verdiepte en uitvoeriger geloofskennis zou het eerst kunnen komen, toen Augustinus tot een theoloog *ex professo* werd. Dit bracht mee, dat hij uit zijn vroegere tijd en uit het Neoplatonisme in het begin beschouwingen meenam, waarvan hij pas later inzag, dat ze met de consequenties van het katholieke geloof onverenigbaar waren. Regelmatig werden zij dan door hem opgegeven. Uit de aard der zaak was dit weer het meeste het geval in de jaren, die op zijn priesterwijding volgden.

Precies andersom als met de philosophie was het met het christelijk ascetisme gesteld. De eigen pijnlijke ondervinding tijdens de jaren van zijn dwalen en zoeken hadde hem er geleidelijk van overtuigd, hoezeer niet alleen gehechtheid aan het aardse en tijdelijke, aan geld, eer en zingenot, maar ook het feitelijke bezit ervan en het streven ernaar een hinderpaal zijn op de weg naar de geestelijke wijsheid. In het bijzonder was dit het geval met het de mens zo gemakkelijk omlaag trekkende zinnelijke en sexuele. Jaren voordat Augustinus katholiek was, ondervond hij reeds de waarheid van het woord van Sint Paulus in het zevende hoofdstuk van diens brief aan de Korinthiërs, hoezeer de gehuwde in tegenstelling tot de ongehuwde verdeeld is tussen de dingen der wereld en de Heer. Zijn philosophische kloosterplannen te Milaan, voordat hij het katholieke

kloosterleven had leren kennen, zijn van dit bewustzijn bij Augustinus een sprekend getuigenis. Zo groeide in hem het besef, dat een zich geven aan de wijsheid onthouding van geld, eer en zingenot vraagt. Het vergrootte de spanning en de moeilijkheden rond zijn bekering. Toen hij de waarheid der katholieke Kerk inzag, had hij katholiek kunnen worden, ambt en bezittingen kunnen behouden, en een vrouw kunnen trouwen. Het was niet wat hij zocht. Hij zou verdeeld zijn gebleven. De wijsheid was hem waard er alles voor over te hebben. Zo groeide katholiek worden voor hem samen met dienaar van God, met monnik, kloosterling worden. Het vertraagde in aanzienlijke mate de beslissing. Maar toen uiteindelijk de bekering volgde en de beslissing gevallen was, was zij niet alleen een bekering tot de katholieke Kerk, maar ondergeschikt daaraan ook een bekering tot de neoplatoonse filosofie, en beiden versterkend, een bekering tot het christelijk monniksideaal. Een ideaal, waarvan het a priori vaststond, dat Augustinus het in gemeenschap zou gaan beoefenen. Want tot de eenzaamheid der anachoreten was de grootmeester der menselijke vriendschap niet geroepen.

Werd het christelijke ideaal der onthouding om wille van de goddelijke Wijsheid in Thagaste nog op een vrije en min of meer philosophische wijze beleefd, zo kreeg ook dit na zijn priester- en bisschopswijding in Hippo een uitgesproken kerkelijk karakter.

Met het zo juist omschreven gecompliceerde karakter der bekering van Augustinus hangt samen, dat het juiste tijdstip ervan niet zo gemakkelijk vast te stellen is. Heeft Augustinus, toen hij zijn « *Confessiones* » schreef, terugblikkend op zijn verleden, dit zelf gelegd in de late zomer van het jaar 386 te Milaan, zo hebben in de vorige eeuw eerst Harnack en Boissier, en na hen vele anderen, zoals Becker, Alfarc, Thimme, Wundt, Loofs, enz. gemeend dit te moeten verleggen naar de tijd zijner priesterwijding. In Milaan zou Augustinus dan « bekeerd » zijn niet tot de katholieke Kerk maar tot het Neoplatonisme. Zij werden hiertoe vooral gebracht door het verschil in sfeer tussen de onmiddellijk na zijn bekering, dus in de winter van 386 op 387 geschreven dialogen en de tien jaar latere « *Confessiones* ».

De hieruit ontstane discussies hebben veel bijgedragen tot een beter begrip van Augustinus' uiterst ingewikkelde bekeringsproces. Toch zal deze opvatting, welke in het verloop der discussies trouwens door haar voornaamste vertegenwoordigers zelf al gematigd werd, na de studies uit de twintiger jaren dezer eeuw van Boyer en Holl en

vooral van Nørregaard geleidelijk wel weer tot het verleden gaan behoren. Want met behoud van de zo juist door ons zelf aangegeven restricties blijft toch staan, dat Augustinus in 386 zijn ambt heeft neergelegd, in onthouding is gaan leven, wat na zulk een voorgeschiedenis toch een radicale wilsverandering veronderstelt, dat hij een intens gebedsleven ging voeren, geïnspireerd op het geloof der Kerk en de Heilige Schrift, en dat hij zich bij Ambrosius opgaf om met het a. s. Paasfeest het doopsel te ontvangen. Terecht concludeert Nørregaard met betrekking tot Augustinus' geestesgesteldheid in het najaar van 386 : « Augustin ist 'ein werdender Christ'. Es kann nicht im gleichen Sinne behauptet werden, er sei 'ein werdender Neuplatoniker' »³⁾.

Dr Ephraem HENDRIKX, O. E. S. A.

(Wordt vervolgd).

³⁾ J. NÖRREGAARD, *Augustins Bekehrung* (Duitse vertaling van A. Spelmeyer. Tübingen, 1923), blz. 240.

Jean Recht en mission à Madrid pour l'« Augustinus » et l'Augustinisme (1649-1653)

(Suite *)

3. Vers l'audience du roi.

Avec le pénible retard que nous avons vu, les documents finissent cependant par atteindre les députés. Ils reçoivent, fin août, les trois lettres de recommandation que Pierre Marchant adresse à des confrères espagnols ; en novembre, la lettre des abbés de Prémontré au roi ; celles de l'archevêque au roi, au confesseur, au cardinal Moscoso ; celle de l'évêque de Gand au roi ; celles de l'université de Louvain au roi, ainsi que celles d'Hilaire de Saint-Augustin à ses confrères.

Pierre Marchant, commissaire général de la « nation germano-belge » (1639-1651), fut certainement un des franciscains les plus influents de son époque. Promoteur de la réforme des récollets, il fut le premier provincial de la province de Saint-Joseph dans le comité de Flandre, qui lui dut son origine ; il fut également fondateur de la vaillante congrégation des récollectines-pénitentes. Il assista en 1621 à Ségovie, en 1625 à Rome au chapitre général qui l'élut définitif général. En 1634 il prononça à Rome, devant la cour pontificale, l'éloge funèbre de l'archiduchesse Isabelle. Il visita plusieurs provinces de son ordre et publia divers livres. En 1641 et en 1644 il donna des témoignages en faveur de l'*Augustinus* ⁸⁵⁾.

*) Voir *Augustiniana*, avril 1951, pp. 21-47.

⁸⁵⁾ S. DIRKS, *Histoire littéraire et bibliographique des Frères-Mineurs*, Anvers (1885), 216-228 ; L. CEYSSENS, *L'enquête*, 143-146, 150-152 ; voir *ibid.*, 156-158 le texte des lettres aux confrères espagnols.

En 1647 il écrivit à l'archiduc contre la publication de la bulle ⁸⁶⁾. Si lors de la députation de Recht on s'adressa à lui, c'était sans doute parce qu'on connaissait ses sentiments favorables et qu'on voulait profiter de ses relations.

La première de ses lettres de recommandation était adressée à « Antonio Ribera, Ordinis S. Francisci, nuper Curiae Romanae commissario generali, S. Theologiae lectori iubilato, Madriti ». Marchant doit avoir connu personnellement ce confrère qui, en sa qualité de qualificateur de l'Inquisition ⁸⁷⁾, pouvait rendre service à la cause. En raison de son long séjour à Rome et du récent voyage qui l'avait fait passer par Paris ⁸⁸⁾, Marchant le croit assez au courant de la question janséniste pour se limiter à lui recommander le député. « Je sais, écrit-il, qu'en vertu de votre éminente science vous pouvez beaucoup auprès du roi. Je vous demande donc en mon nom et en celui de l'ordre franciscain et des hommes les plus insignes des Pays-Bas, de daigner prêter votre aide et d'appuyer le député auprès des amis de la vérité ».

Ses seconde et troisième lettres, de contenu à peu près identique, Marchant les adresse à Pierre de Urbina ⁸⁹⁾, franciscain, commissaire de la famille transalpine (1633-1636), puis évêque de Corie, qui venait d'être nommé archevêque de Valence ; et à Jean de Merinero, ancien général de l'ordre (1639-1645), et depuis évêque de Ciudad-Rodrigo et de Valladolid ⁹⁰⁾. Il leur expose en quelques mots la question janséniste et leur assure que celle-ci est extrêmement grave : à moins d'une intervention du roi, l'ancienne doctrine de saint Augustin, approuvée au cours des siècles par tant de pontifes et par l'Eglise entière va être écartée comme hérétique. Jean Recht est venu en député à Madrid en vue d'obtenir cette intervention du roi. Celui-ci doit faire examiner le livre de Jansénus

⁸⁶⁾ LEFÈVRE, *Documents*, 177 ; à comparer avec *Revue d'hist. ecclés.*, 23 (1927), 811.

⁸⁷⁾ *Archivum franciscanum historicum*, 12 (1927), 544.

⁸⁸⁾ A la fin de son commissariat général (1645-1648) ce père fit en retournant en Espagne un voyage par Paris, Cologne, Bruxelles, Anvers. Le 4 mai 1649 il se trouva à Cambrai. *Archivo Ibero-Americano*, 2e série, 9 (1949), 168-170.

⁸⁹⁾ *Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis Fratrum Minorum*, III, 1, édit. C. M. Perusino, Rome, 1752, 7 ; *Archivo Ibero-Americano*, 2e série, 9 (1949), 167.

⁹⁰⁾ H. HOLZAPFEL, *Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens*, Fribourg en Br., 1909, 691 ; G. GONZALEZ GARCIA-VALLADOLID, *Datos para la historia biografica de... Valladolid*, Valladolid, 1694, II, 28-29.

par les deux partis et faire établir si oui ou non l'évêque d'Ypres a renouvelé, au grand scandale de l'Eglise, des propositions condamnées. Ensuite Sa Majesté communiquera le résultat de l'examen au Souverain Pontife qui sans doute permettra qu'on lui offre une information véridique qui détruira les effets néfastes de fausses insinuations. A l'égal des évêques belges, ceux d'Espagne devraient poursuivre ce but. Marchant attend de ses deux confrères qu'ils écoutent le député et l'aident à obtenir du roi une audience et une réponse favorable.

Collective, la lettre des abbés de Prémontré n'est signée que d'un secrétaire, Hugon Horevoirts, de sorte qu'il est impossible d'établir qui et combien étaient les mandataires ⁹¹). Ils avouent que par tradition, devoir et préférences, ils sont augustinien. Habilement, ils rappellent qu'en Espagne même, surtout à l'université de Salamanque, ils ont des collègues qui se sont engagés à défendre la doctrine du grand docteur d'Hippone contre les attaques de certains docteurs modernes, c'est-à-dire les jésuites, que les universités de Louvain et de Douai ont combattus également dans leurs *Censures*. C'est ce qu'a fait aussi Jansénius, qui, de l'avis des meilleurs théologiens, a su pénétrer le véritable sens de saint Augustin. C'est pourquoi les Prémontrés, — les abbés ne s'en cachent pas, — ont cru devoir participer à la défense de son livre contre les attaques intéressées des jésuites. Néanmoins, par leurs intrigues, ceux-ci ont réussi à prévenir le Saint-Siège et à obtenir subrepticement la bulle *In eminenti*, contre laquelle les députés envoyés spécialement à Rome par l'université de Louvain, n'ont rien pu obtenir. Maintenant on veut faire promulguer cette bulle dans les Pays-Bas. Les lois et coutumes s'y opposent. Pour tourner l'obstacle, les jésuites font accroire qu'il s'agit d'une bulle doctrinale. Il n'en est rien, car cette bulle reproche seulement au livre de Jansénius d'avoir été publié à l'encontre des lois ecclésiastiques et d'avoir renouvelé beaucoup de propositions condamnées dans Baius. Or, tout cela n'est que pure question de fait, dans laquelle rien n'empêche que

⁹¹) Il est probable que c'est intentionnellement que les abbés eux-mêmes n'avaient pas signé pour ne pas découvrir leur nombre, qui dut être très restreint. L'internonce écrivit le 10 février 1649 à l'archiduc Léopold : « Les abbés prémontrés se sont efforcés déjà de remettre à l'archiduc des écrits en faveur du jansénisme. Mais deux ou trois de ces abbés sont morts. Quant aux autres, il faut croire qu'ils ne se mêleront plus de la défense de cette doctrine ». LEFÈVRE, *Documents*, 176.

le pape n'ait été trompé par de tierces personnes. Par conséquent les abbés espèrent que le roi, obligé à protéger ses sujets, prêterait l'oreille au député belge pour recevoir de lui de plus amples informations, et surtout qu'il prendra des mesures favorables qui permettront aux abbés de continuer leur loyal service.

Ces lettres, pleines de franchise et de dignité, écrites par des membres des Etats, firent, naturellement, partie de la « documentation nécessaire » des députés.

L'archevêque, en deux lettres bien tournées, recommande le député et son importante cause à la bienveillance du Cardinal Balthasar de Moscoso y Sandoval, métropolitain de Tolède, primat d'Espagne, conseiller du roi ; et au P. Jean Martinez, dominicain, conseiller d'Etat et confesseur du roi. A ce dernier il rappelle habilement comment, à Rome, lors des discussions sur l'*Augustinus* dans la Congrégation du Saint-Office, ses confrères, les dominicains, furent exclus, parce qu'ils tiennent la doctrine de saint Augustin, maintenant en péril.

Au roi, l'archevêque adresse une longue lettre, enrichie de documents annexes ⁹²). En quarante-quatre paragraphes il manifeste sa connaissance du développement de la cause janséniste. Il rappelle qu'il y a deux ans et demi, il fut prié de la part du roi (en son Conseil) de faire connaître les raisons, pour lesquelles il n'avait pas publié la bulle. « Mais, ajoute-t-il, il est arrivé contre mon attente, que ces écrits et remontrances, sans avoir été vues au Conseil, ont été envoyés au Sérénissime Archiduc pendant qu'il était en campagne, d'où ils ont passé ès mains des jésuites, et de là à Rome, comme il est apparu par les réprimandes que les provinciaux des ordres de saint Augustin et de saint Dominique ont reçues de leurs généraux pour le sujet d'icelles remontrances ». C'est contre la collaboration intime de l'Archiduc et des jésuites qu'il s'élève en dénonçant les intrigues de ces derniers. Il s'oppose énergiquement à la publication de la bulle et à l'introduction du

⁹²) La copie, non datée, de Gand a été publiée par CLAEYS-BOUUAERT, dans la *Revue d'hist. ecclés.*, 23 (1927), 811-817. L'auteur la place en 1648; à tort, car Boonen dit explicitement, « que passé environ deux ans et demy m'estant ordonnée de la part de Votre Majesté »; or cet ordre avait été donné par le Conseil privé le 18 janvier 1647; voir LEFÈVRE, *Documents*, 150; DU CHESNE, 424. La lettre originale de Boonen, en espagnol, conservée à Madrid, Inquisición 4477/1, porte la date du 30 septembre 1649. Cette date est sans doute celle de la première rédaction en français. Voir plus haut.

serment anti-janséniste. Il prie le roi d'écouter patiemment le député, de donner une réponse favorable aux requêtes qu'il présentera, et de prendre des mesures afin que les jésuites, « se servant de l'occasion propice et de l'extrême faveur qu'ils ont auprès de Son Altesse », ne réussissent pas à introduire de force « quelqu'un de leurs adhérents », bien qu'inférieur en mérites à beaucoup d'autres, dans la place vacante dans la faculté de théologie de Louvain par la mort du docteur Ab Angelis. Boonen y soupçonne une nouvelle tentative des jésuites pour se rendre maîtres de l'université de Louvain, tentative contre laquelle Philippe IV a déjà pris autrefois des mesures par sa lettre du 3 octobre 1624. Il y voit surtout une réalisation de la prophétie, que son prédécesseur, Hovius, l'exemple des évêques, lui fit peu avant de mourir : « (avecque des grandes démonstrations d'un extrême regret et ressentiment), que quant à luy [Hovius] il ne le verrait pas, mais que moi je verrais un jour que les jésuites troubleront l'Eglise ». Pour finir Boonen proteste de la « candeur et la sincérité » de ses sentiments. Son âge et ses indispositions l'avertissent continuellement que bientôt il aura à comparaître devant le tribunal où « il n'y a rien qui se puisse dissimuler ou cacher aux yeux de la sagesse éternelle ». Le paragraphe 44e et dernier est libellé ainsi : « Et comme cette remontrance sera peut-être la dernière que j'aurai l'honneur de faire à Votre Majesté, aussi est-elle à mon avis entre toutes celles que [je] lui ai jamais faites la plus importante à son Real service ».

L'archevêque ajoute à ses lettres les documents suivants : 1° une lettre en date du 10 avril 1641 adressée par l'évêque de Tournai, Maximilien Villain, à un « Monsieur » dont il se dit le « serviteur bien humble ». Déjà à cette date ancienne, cet évêque, mort depuis 1644, avait regardé les fameuses thèses des jésuites de Louvain contre l'*Augustinus* comme des « pasquilles que les jésuites font, et non contre Jansénius, mais contre saint Augustin même »⁹³) ; 2° trois documents concernant le cas du P. Jean Baptiste Poza⁹⁴) : le décret prohibitif des œuvres de ce père, en date du 9 septembre 1632 ; la lettre du nonce, en date du 29 novembre 1632, ordonnant

⁹³) OBC, 993. Voir L. CEYSSENS, *Jansenistica*, I, 145, n. 64.

⁹⁴) Le meilleur exposé d'ensemble sur le cas du P. Poza me semble être celui de F. H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, II, Bonn, 1885, 434 sv. ; cf. A. ASTRAIN, *Historia de la Compañia de Jesus en la asistencia de España*, Madrid, 1902-1925, t. V, passim ; L. CEYSSENS, *Rondom de studie van P. Willaert*, dans *Revue belge de philologie et d'histoire*, 28 (1950), 652-654.

la publication de ce décret ; la décision de l'archiduchesse, datée du 7 janvier 1633, interdisant cette publication jusqu'à nouvel ordre ⁹⁵).

Dans l'idée de Boonen ces derniers documents démontrent que les jésuites eux-mêmes n'attachent aucune valeur aux condamnations romaines quand elles concernent un des leurs et que le roi peut et doit prendre la défense d'un évêque de vie et de mort exemplaires aussi bien que celle d'un jésuite rebelle au Saint-Siège.

Relativement courte, la lettre de l'évêque de Gand ⁹⁶) avait pourtant été difficile à obtenir. Bien qu'elle soit datée du 13 août 1649, François van Vianen a dû se rendre à Gand au mois d'octobre à ce sujet ⁹⁷). Depuis plusieurs années, dit Triest, beaucoup de prélats et d'autres personnes graves ont été d'accord avec moi, que les jésuites vont trop loin dans leurs attaques contre Jansénius, homme très docte, de vie sainte, de grand mérite à l'égard de l'Espagne ; et que cette violence était dangereuse. Aujourd'hui leur présomption est montée à un tel degré que, par des moyens peu chrétiens, ils font passer Jansénius pour pire que Luther et Calvin, et que ceux qui ne se mettent pas du côté de la Société sont exclus de toute promotion ; choses vraiment inouïes et qui entraînent les plus graves conséquences. Sa Majesté en apprendra plus par le rapport de l'archevêque, auquel je me réfère. Je vous prie de prendre des mesures pour la protection de vos sujets, que sans décret, ni de Sa Sainteté ni de Votre Majesté, on veut obliger à prêter un serment inventé par l'internonce et les jésuites.

Les lettres de l'université au roi et celles de Hilaire de Saint-Augustin ⁹⁸) à ses confrères François de Sainte-Marie, professeur à Salamanque (mort le 11 septembre 1649) et Michel-Baptiste de Lanuza n'ont pas été conservées, ou, du moins, me sont restées inconnues.

⁹⁵) Ces deux derniers documents ont été analysés par LEFÈVRE, *Documents*, 88-89.

⁹⁶) Voir l'original de cette lettre à Madrid, Inquisición, 4477/1.

⁹⁷) Lettre de Fr. van Vianen à Recht du 27 octobre 1649; OCB, 993. Il est à supposer que Triest donna, outre cette lettre au roi, des lettres de créance pour Recht.

⁹⁸) Ce carme, natif d'Espagne, élève de Salamanque, fut longtemps provincial de son ordre en Belgique. Cf. M. COURET DE VILLENEUVE, *Bibliotheca carmelitana*, I, Rome, 1927, 659-660.

Pendant qu'en Belgique les mandataires préparaient les « documents nécessaires », à Madrid, les députés, « en dépit de leur pauvreté et de leurs craintes », ne perdaient pas complètement leur temps ⁹⁹). Le 8 juillet, trois semaines après leur arrivée, ils s'engagèrent à faire une visite à la seule personne qui leur était plus ou moins connue, Barthélemy de los Rios. Après être passé maître en théologie en 1613 et avoir enseigné à l'université d'Alcala, cet augustin, renommé pour ses sermons, avait été nommé prédicateur de l'archiduchesse Isabelle. Après la mort de celle-ci, il était resté en Belgique où il passa en tout 25 ans. En 1649 il ne devait pas être de retour en Espagne depuis très longtemps, puisqu'en 1647 il publia à Anvers son dernier livre ¹⁰⁰). Il reçut si aimablement nos députés, qu'ils renouvelèrent leur visite le 12 juillet et le 2 août. Ils apprirent que ce Père, qui avait connu personnellement Jansénius en Belgique, s'était fait son défenseur en Espagne. Bientôt, en 1650, il devait devenir le grand champion de la condamnation des 22 propositions anti-augustinienes, apportées par Recht. En attendant il mérita la reconnaissance des députés en élargissant le cercle de leurs connaissances.

Le 19, 21 et 28 juillet Recht et son compagnon firent une visite au prieur du couvent dominicain d'Atocha, François Gonzalez, docteur en théologie, science qu'il avait autrefois enseignée à Rome. C'est là qu'il s'était mis au courant de la question janséniste. Il reçut avec plaisir les Censures et autres documents que les députés lui offrirent. Il apprécia les *Rationes* de l'archevêque. En 1650 il devait se mettre en rapport avec son confrère, François Aragonius ¹⁰¹), professeur à Salamanque en vue de la condamnation des 22 propositions anti-augustinienes. En attendant il rendit service aux députés en les adressant à deux membres de la *Junta* occupée de l'examen de la question janséniste.

Le 20 juillet, Gillemans alla seul chez Jean de Saint-Dominique, dominicain anglais, prieur du Collège Saint-Thomas, qui avait lu l'*Augustinus* de Jansénius et offrit ses services.

⁹⁹) Pour les détails qui suivent je me sers de GERBERON, I, 270 sv.

¹⁰⁰) *Encyclopedia universal illustrada Europeo-Americana* (Espasa), t. 51, 754; A. MUSTERS, *La souveraineté de la Vierge d'après les écrits mariologiques de Barthélemy de los Rios*, Gand, 1946, 11-28.

¹⁰¹) Voir E. ESPERABÉ Y ARTEAGA, *Historia de la Universidad de Salamanca*, II, Salamanca, 1914, 547-548.

En Antoine Gonzalez de Rosende ¹⁰²⁾, prédicateur du roi, autrefois professeur à Alcalá, nos députés rencontrèrent, le 30 juillet, un théologien enthousiaste de l'*Augustinus*. Après avoir lu et examiné ce livre, il était resté convaincu que Jansénius n'avait pas pu l'écrire sans une grâce spéciale de Dieu. « Après les saints Pères et saint Thomas, avouait-il aux députés, je préfère Jansénius à tout le reste des théologiens, et je suis prêt de donner ma tête pour la défense de sa doctrine, que je suis convaincu être la créance de l'Eglise ». Et Gerberon, à qui nous empruntons ce passage, poursuit : « Et afin que les députés ne prissent pas ses paroles pour de vaines exagérations et pour de purs compliments, il assura qu'ils pouvaient compter sur lui, et qu'il s'emploierait tout pour défendre Jansénius » ¹⁰³⁾.

En fait nos députés ont cru devoir profiter de ces beaux sentiments. Il existe, en effet, une très curieuse lettre d'Antoine Gonzalez de Rosende ¹⁰⁴⁾, datée du 9 août 1649, à Jean Recht, qui débute ainsi :

« Sine intervallo, avide ebibi, ne dicam legi, non tardiori certo tempore quam duarum horarum spatio, excultam et instructam vestram suppellectilem, ita fas loqui, qua malignos adversariorum ictus in Jansenium retunditis, ea armorum vi, sic voco testimonia et rationes quibus luditis, ut de triumpho facile confiderem, si hostes ad aciem non convenirent obstinatione et astu ; periculose enim cum mentis duritie contenditur... ».

Néanmoins, en dépit de l'obstination des adversaires, Rosende veut se lancer dans le combat. Il demande des documents en vue de défendre Jansénius.

« Impatiens enim amor est qui dum rationi adsociatur vehementius impellitur, proptereaque iam calamum paro non ut apologiam vestram Hispano sermone aulicis familiarem [sic] expoliam,

¹⁰²⁾ Ce personnage, que les documents appellent simplement Antoine Rosende et que Gerberon (*Histoire*, I, 283 ; cf. 270, 274-276) n'a pas pu identifier, était natif de Valladolid, appartenait à l'ordre des clercs mineurs dont il fut à une certaine époque supérieur général. Il consacra un livre au fameux adversaire des jésuites, Juan de Palafox, sous le titre : *Vida y virtudes del ilustrísimo y excelentísimo señor Juan de Palafox y Mendoza, obispo de Osma*, Madrid, 1666. Voir *Enciclopedia* (Espasa), t. 26, 661 ; C. GONZALEZ GARCIA-VALLADOLID, *Datos para la historia biographica*, I, 603 ; N. Antonio HISPALENSIS, *Bibliotheca hispana nova*, Madrid, 1783, I, 122. Voir aussi REUSCH, II, 677 ; I. VON DÖLLINGER - F. H. REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten*, I, Nördlingen, 1889, 127.

¹⁰³⁾ GERBERON, I, 276.

¹⁰⁴⁾ OBC, 993.

sed ut novam defensionem instituam, magis veritatis aestu partam, quam ingenii aut vigilarum viribus uberem; breviter perstringam quae Regis nostri Philippo fidem oppignorare possint, ut rei simul et favorem et ignem, si opus fuerit, impendat... ».

Manifestement, cet homme était trop ardent pour pouvoir rendre de vrais services. De sa personne il n'est plus question dans les documents, si ce n'est pour dire que les députés lui rendirent encore, plus tard, à une date indéterminée, une seconde visite. Ils allèrent voir également deux fois, peut-être trois fois, Pierre Yañez, dominicain, prieur de Saint-Thomas et membre de la *Junta*, ainsi que le P. Réginals Cools, dominicain belge, plus tard évêque, qui était venu à Madrid pour affaires.

Il est curieux de constater qu'à partir du commencement d'août Gerberon ne mentionne plus de visites. Quelle en est la raison ? Est-ce parce que dorénavant ces visites ne présenteront plus assez d'intérêt pour être relevées dans une histoire générale ? Ou avaient-elles cessé, parce que la présence à Madrid des députés avait été prématurément connue, et que ceux-ci préféreraient se terrer dans leurs chambres ? Ou parce qu'ils s'étaient rendus à Salamanque ¹⁰⁵⁾ ? Toujours est-il que Recht et Gillemans ne perdaient pas leur temps. Ils mettaient en ordre leur « superlectilis », leur « apparatus » et à cet effet ils traduisirent ou firent traduire en espagnol certains de leurs documents, telles les *Raisons* de l'évêque de Gand ¹⁰⁶⁾ et les *Rationes* de l'archevêque ¹⁰⁷⁾, dont ils préparaient en outre l'impression, de même que celle de la liste des 22 propositions anti-augustinienes.

¹⁰⁵⁾ Plus loin nous citerons une lettre du nonce de Madrid, où la réalité de voyage est affirmé. Sur la foi de cette lettre, mais en contradiction avec son contenu, Rapin (*Mémoires*, I, 304) brode un beau récit.

¹⁰⁶⁾ *Razones por que no ha parecido conveniente publicar en la diocesis de Gante con las solemnidades acostumbradas una bulla contra el libro del obispo de Ypre Jansenio ya difunto, representadas por el Ilustrissimo Señor Obispo de Gante en el Consejo Privado de Su Magestad Catolica en Bruselas a veinte de Março de mil y seiscientos y quarant y siete*, s. l. n. d., in-4°, 16 ff.; Madrid, Inquisición, 4477/1.

¹⁰⁷⁾ *Razones porque el illustrisimo y reverendissimo Señor Arzobispo de Malinas, primado de Flandes, se iuzga obligado en conciencia a no proceder a la publicacion de la bula prohibitoria del libro intitulado Corn. Jansenii episcopi Yprensus Augustinus, representadas por el Ilustrissimo Señor Arçobispo al Consejo Privado de su Magestad catolica en Bruselas*, s. l. n. d., in-4°, 15 ff.; Madrid, Inquisición, 4477/1.

Enfin, vers décembre 1649, les députés eurent encore des entretiens avec deux grands officiers de la cour, Pierre Yañez, de la *Junta*, et Jean Martinez, confesseur du roi. Le 10 ils se présentèrent chez le successeur du Conde-duque de Olivares, Luis de Haro, qui d'après Gerberon, leur dit que le roi n'avait pas encore arrêté de résolution au sujet de la publication de la bulle et que lui-même « prenait toute cette affaire à soi et qu'il ferait en sorte qu'elle eût tout le succès que les provinces des Pays-Bas pouvaient souhaiter ».

Les députés étaient près d'atteindre leur premier objectif : l'audience du roi.

4. *La cause devant le roi (du 1 janvier au 14 juillet 1650).*

C'est le jour de l'an 1650 que nos députés furent reçus chez le roi. Deux jours après, Recht en fait le récit à l'archevêque dans ces termes :

« Prima huius nobis accessus factus est ad Suam Majestatem, quem nulla sollicitudine aut importunitate antehac obtinere potueramus, novis semper remoris intercurrentibus, praesertim ob festa quae celebrabat aula ad regias nuptias. Accessum disposuit Dominus Luis de Haro, ut esset secretus et nobis particularis ; et quidem tam secretus fuit ut nullum aulicorum Rex admiserit, sed omnes excedere iusserit, solusque nobiscum remansit et benignissime et patienter audivit, dixitque secretario audientiarum, nos adesse renuntianti, quod nos protinus introduceret, quod adessemus pro gravissima et praecipui momenti causa. Idem subiunxit ipsemet nobis et repetiit respondendo ad orationem nostram ¹⁰⁸⁾ informatam se esse quanti ponderis esset haec causa, seseque adhibiturum dixit quod ex Dei et Ecclesiae servitio futurum est et e re provinciarum belgicarum. Dumque ulterius instaremus ut particularius dignaretur sese informare de contentu litterarum Illustrissimae Gratiae Vestrae, quod in iis confideremus praecipua momenta allegari, dixit se facturum » ¹⁰⁹⁾.

Les circonstances de l'audience devaient sembler de mauvaise augure. D'abord le roi cherche des excuses pour ne pas devoir

¹⁰⁸⁾ GERBERON, I, 335 résume comme suit le discours que Recht adressa au roi : « il lui représenta qu'il s'agissait du renversement de la doctrine de saint Augustin, des droits de Sa Majesté et des privilèges et anciennes coutumes du Pays-Bas, puisqu'il s'agissait de faire publier une bulle, qu'on avait obtenue par surprise contre le livre de Jansénius, qui n'enseignait que ce que ce saint Docteur a enseigné et qui ne réfutait que les erreurs que ce Saint a combattues ; et laquelle [bulle] déclarait de plus qu'il n'était point nécessaire d'obtenir aucun placet de Sa Majesté, ni de la publier, pour obliger en conscience les peuples de la garder ».

¹⁰⁹⁾ Madrid, *Inquisición*, 4477/1.

recevoir ces gens des Pays-Bas, dont sans doute la présence l'ennuie autant que celle de Pierre Roose ¹¹⁰). Il ne veut pas mettre dans son tort son neveu, l'archiduc Léopold ; il ne désire pas avoir des ennuis avec le nonce et avec Rome. Quand finalement il daigne admettre les députés dans sa présence, il choisit le jour de l'an et use du plus grand secret. Personne, pas même le secrétaire des audiences, ne peut assister à l'entretien.

Recht et Gillemans laissèrent aux mains du roi des « lettres » et d'« autres écritures ».

Quels étaient ces écrits ? Pour les lettres il n'y a guère de difficulté ; c'étaient celles de l'archevêque, de l'évêque de Gand, des abbés de Prémontré et de l'université, qui, à cet effet, avaient été traduites en espagnol. Parmi les écritures, il y eut sans doute les *Razones* des deux évêques cités, traduites et imprimées ; il y devait encore y avoir un « summarium » des preuves ¹¹¹), ainsi que deux mémoires de Recht ¹¹²).

Le « principal mémoire », comme Recht le nomme, semble avoir été un imprimé, sous le titre : *Preguntase si en los estados de Flandes se deva suspender la bula de Urbano Octavo prohibitiva del libro de Cornelio Jansenio, intitulado Augustinus, hasta que sea examinado y que esté obligado a hazer el Rey nuestro Señor en este negocio ?*

Après avoir commencé par remarquer qu'il ne s'agit nullement d'une bulle dogmatique, mais d'une bulle relative aux faits, et que dans un tel document le pape peut se tromper, l'auteur développe ses arguments en faveur de la suspension de la bulle jusqu'à nouvel examen et meilleure information du pape.

Tout d'abord, les deux motifs allégués par la bulle pour justifier la condamnation du livre, sont sans valeur. Car, 1° le décret pontifical interdisant la publication de livres sur la grâce ne fut

¹¹⁰) Roose venait d'arriver à Madrid, le 28 décembre 1649 ; voir R. DEL-PLANCHE, 153.

¹¹¹) Dans son mémoire du 22 février 1650, Recht dit qu'il « offrece probar todo lo representado en este negocio por papeles authenticos cuyo sumario presentó a V. M. con el primer memorial ». Madrid, *Inquisición*, 4477/1.

¹¹²) Les mémoires de Recht, conservés dans *Inquisición* 4477/1, n'étant pas datés, il est difficile d'établir quand ils furent respectivement présentés. Néanmoins, grâce aux indications données par Gerberon, j'ai cru pouvoir leur attribuer avec quelque probabilité une date déterminée. De l'imprimé *Preguntase* j'ai rencontré en outre une copie manuscrite à Madrid, Bibliotheca Nacional, ms. 8180, fol. 114^v-117^v.

pas publié dans les Pays-Bas, ni observé d'autre part, ni transgressé par Jansénius qui n'a traité la question de la grâce que du point de vue historique ; 2° Jansénius n'a pas renouvelé des propositions condamnées ; en effet, d'après la bulle de Pie V contre Baius, certaines de ces propositions peuvent à la rigueur être soutenues, comme l'ont fait d'ailleurs aussi plusieurs jésuites, tels Vasquez, Torres, Meracius ; Jansénius s'est borné à reproduire la doctrine de saint Augustin et à expliquer en quel sens cette doctrine est celle de l'Eglise, en quel autre elle a été condamnée. Mais on a prohibé son *Augustinus* sans l'avoir entièrement examiné et sans avoir entendu la partie intéressée.

Ensuite la bulle est suspecte, car son contenu ne correspond pas à ce qu'Urbain VIII assura aux députés louvanistes avoir été sa pensée ; elle fut expédiée d'une manière anormale par la *Dataria*, qui est une secrétairerie pour l'expédition des grâces ; à sa rédaction collaborèrent seulement trois cardinaux et aucun théologien censeur.

En troisième lieu, en vue de sauvegarder le repos public, il faut prévenir la publication d'une bulle qui cause du scandale. D'ailleurs on sait que ceux qui ont fabriqué la bulle sont des adversaires de l'Espagne, qui avaient Jansénius en horreur.

Pour finir, le roi est prié de suspendre provisoirement la publication de la bulle en Flandre ; d'interdire l'introduction du formulaire et d'obtenir un nouvel examen du livre. Ces trois choses, le roi peut les faire sans outrepasser les limites de sa juridiction.

Le second mémorial est également imprimé. Il se compose de deux pièces : une petite introduction dans laquelle Recht expose les raisons et les buts de la seconde pièce, c'est-à-dire des *Articulos de Paz y concordia entre los verdaderos hijos de la iglesia que el diputado de Flandes en el negocio de la bula de Urbano VIII contra el libro del obispo Jansenio propone con toda reverencia y sumision al juizio de Su Magestad y en que espera conformaron los Comisarios señalados para la decision de una causa tan grave por ser al intento y blanco de Urbano VIII, y segun los decretos de los demas Sumos Pontifices Pio V, Gregorio XIII, Paulo V, Clemente VIII, Innocentio X.*

Dans ce long document, le roi est prié de ne pas permettre que parmi tant de transgresseurs des décrets de Paul V et d'Urbain VIII, seul Jansénius soit puni ; que tous le soient, ou personne ; ou que, du moins, le pape donne une solution finale à la question de *auxiliis* ; d'empêcher l'introduction du serment sur la bulle d'Ur-

bain, mais s'il faut un serment, de le faire prêter sur la bulle de Pie V, qu'Urbain a seulement voulu confirmer ; de faire examiner le livre de Jansénius par d'éminents théologiens, qui pourront établir sa conformité avec la doctrine de saint Augustin ; de demander au pape une solution aux difficultés qui ont résulté de la bulle de Pie V : la place de la virgule, la désignation des propositions qui à la rigueur peuvent être soutenues et l'indication de la censure respective de chaque proposition ; de solliciter également du pape des moyens pour conserver à la doctrine de saint Augustin son autorité traditionnelle et pour empêcher l'introduction de propositions de morale relâchée ¹¹³), et enfin le prier d'élever la fête de saint Augustin au rang des fêtes obligatoires dans tous les Etats espagnols.

Dès le lendemain, 2 janvier 1650, le roi fit remettre ces documents à l'Inquisiteur général afin de les faire examiner par la *junta* spéciale chargée de l'examen de la question janséniste ¹¹⁴).

Le jour de l'an Recht reçut de mauvaises nouvelles de Belgique. Les anti-jansénistes poussaient l'archiduc à procéder à la publication de la bulle, en dépit du recours fait à Madrid. Le 12 janvier Recht offrit donc par l'entremise de Luis de Haro, un nouveau mémoire au roi. Cette précipitation, qui, dit-il, incite les députés au découragement, prouve la mauvaise foi d'adversaires, qui ne désirent pas que l'affaire soit soumise à un examen. Une fois de plus Recht demande de faire surseoir à la publication de la bulle et d'interdire l'imposition de tout serment jusqu'après examen. Et comme il arrive quelquefois, poursuit-il, que par leurs artifices les adversaires parviennent à faire disparaître les ordres de Sa Majesté pour en prévenir les effets désavantageux à leur égard, il prie de lui donner copie des décisions à prendre ¹¹⁵). A ce même mémoire il joignit sans doute la lettre que l'université venait d'écrire au roi le 13 décembre 1649 ¹¹⁶).

Mais bientôt la situation s'annonça fort mauvaise pour les délégués. Cela ressort d'une lettre, aujourd'hui perdue, que Recht avait adressée à l'archevêque de Malines le 5 février 1650. Gerberon nous en a conservé cette seule phrase très significative : « Perplexitas

¹¹³) Déjà, le 4 juin 1648, sur la demande de Boonen, la faculté de théologie de Louvain avait censuré 35 propositions de morale relâchée. FUL, 388, 225-229.

¹¹⁴) *Inquisición*, 4477/1.

¹¹⁵) Voir ce mémoire dans *Inquisición*, 4477/1.

¹¹⁶) FUL, 388, 247-248.

negotii adversariorumque artes et insidiae non patiuntur me ulterius in his explicare » ¹¹⁷). Tâchons de faire un peu de lumière autour de ce passage obscur.

Gerberon était près de deviner les allusions de Recht, quand il écrivit : « D'un autre côté, le nonce du pape faisait de grandes plaintes au P. Yañez de ce qu'on s'opposait si opiniâtrement en Brabant à la publication de la bulle... ». De fait, le nonce, Giulio Rospigliosi, archevêque de Tarse, mène une campagne ; mais contrairement aux affirmations de Gerberon, il ne fit pas part de ses plaintes au seul P. Yañez, et celles-ci ne concernaient pas la seule opiniâtreté des Brabançons ; il les communiquait en haut lieu et elles se rapportaient avant tout à la présence de Recht à Madrid. Sans doute par délicatesse, Yañez n'a pas communiqué ce dernier détail à Recht, source de Gerberon. Voici les faits.

Dès le 24 juillet 1649 le nonce a su la présence à Madrid de Jean Recht, mais sans s'en inquiéter ¹¹⁸). Il avait déjà fait tant de recours au roi et aux divers ministres qu'il était sûr du succès. Et, en effet, le 3 août suivant (« in conformità delle istanze da me interposte », écrit le nonce le 7 août), le roi avait ordonné une fois de plus la publication de la bulle ¹¹⁹). Dans sa satisfaction le nonce avait oublié de lire attentivement le document, qui, loin d'être aussi catégorique que les précédents, laissait transparaître une certaine hésitation : sans ou avec placet, la bulle doit être *publiée* (non pas seulement *exécutée*) ; quand les pouvoirs spirituels de l'internonce ne suffiront pas pour réduire les rebelles à l'obéissance, le gouverneur peut prêter, après consultation des Conseils, le secours du bras séculier, mais avec la modération que requiert la situation particulière des Pays-Bas, si voisins des hérétiques ; les dignités doivent être réservées à ceux qui ne sont pas jansénistes, mais il faut écarter les jansénistes en secret, sans qu'ils le sachent ¹²⁰). Néanmoins le

¹¹⁷) GERBERON, I, 337.

¹¹⁸) Archives du Vatican, *Nuntiatura di Spagna*, 100. « Qui intanto intendo esser giunto un deputato dell'università di Lovanio per opporsi alle commissione suddette, ma non per ciò stimo che sia per rimuovere nè la Maestà Sua nè i medesimi Signori dal proponimento che mostrano, nel quale procurerò a mio potere di confermarli ».

¹¹⁹) Le P. Rapin attribue trop légèrement cette décision royale à l'influence de la nouvelle reine Marie-Anne d'Autriche. « Cette princesse, dit-il (*Mémoires*, I, 387), demanda au roi, son mari, pour première grâce, ou plutôt pour premier gage de son amour, qu'il fit publier dans les Pays-Bas la bulle d'Urbain VIII... ».

¹²⁰) LEFÈVRE, *Documents*, 183.

nonce avait perdu de vue le député de Louvain. Il avait cru savoir qu'il était parti de Madrid, et étant donné son prétendu échec, il avait supposé que c'était pour s'en retourner là d'où il était venu.

Mais au commencement de janvier 1650, quand les mémoires de Recht passèrent aux mains des ministres, Rospigliosi ne fut pas peu étonné et indigné. Il écrit le 12 janvier au cardinal secrétaire :

« Seppi che era partito di quà il Dottor Recht... e mi fù presupposito, che fusse per ritornare in Fiandra... ; nondimeno è giunto quà di nuovo et ho saputo che è stato in Salamanca, forse per far colà alcuna diligenza in ordine al medesimo affare, o per scoprire quali siano intorno ad esso i sentimenti di quella università ¹²¹⁾. Io però sono stato subito a rappresentare a Monsignore Inquisitore generale... quanto poco convenga che a persona di questa sorte, la quale manifestamente si sa che tiene a procurare che si ritardi l'esecuzione delle bolle apostoliche e degli ordini tante volte reiterati di Sua Maestà, si permetta di trattarsi in questi regni e nella corte medesima della Maestà Sua a negoziare ; che il sapersi ch'egli si trova qui da molto tempo e viene ascoltato da alcuni Signori Ministri altrettanto può dar di calore al suo partito, quanto è facile che lo diminuisca all'altro, mentre massimamente si vede che le resolutioni più volte prese da Sua Maestà... rimangono tuttavia senza il totale effetto ; che fu, molti anni sono, il medesimo Jansenio in questi regni per alcuni suoi interesse et havendo presentato che l'inquisitor generale di quel tempo non mostrava di approvare i suoi andamenti, temendo egli di qualche resolutione del Santo Offizio hebbe per bene di partirsene con celerità ; e che a nessuno più che al medesimo Monsignor tocca hora di premere in questo particolare, nel quale egli et ogn'altro ben poteva conoscere che perniziose conseguenze portasse seco ogni minimo indugio, onde era necessario che per conformarsi con l'obligatione della sua carica e con il solito suo zelo facesse ogn'opera possibile per troncarlo affatto. Mi hà mostrato di non haver alcuna notitia che il Recht fosse qui di presente et ha risposto ch'egli non lascerà diligenza alcuna intorno a ciò e che procurerà che gl'effetti lo dimostrano » ¹²²⁾.

Sans doute le nonce n'avait-il pas trop de confiance, et pour cause, en Diego d'Arce y Reynoso, car il poursuit immédiatement : « lo ne passerò anche efficacissimi officii con il Signor Don Luis e con il Padre Confessore, e bisognando tornerò a parlarne con il medesimo ardore a Sua Maestà ».

Voilà donc nos députés exposés aux poursuites du futur pape Clement IX, celui de la paix de l'Eglise. Mais, n'étant encore

¹²¹⁾ Voir la note 105.

¹²²⁾ Lettre du 12 janvier 1650 ; *Nuntiatura di Spagna*, 101.

qu'archevêque de Tarse, ce prélat fait tout ce qu'il peut pour faire avorter un projet d'accomodement, que vingt ans plus tard, comme pape, il adoptera.

Le 15 janvier il peut déjà annoncer qu'il a parlé « efficacement contre Recht au P. Yañez, au Père Confesseur, et aussi à Luis de Haro », qu'il croit avoir réussi à impressionner ¹²³). Le 12 février il écrit encore au secrétaire d'état pontifical :

« Poichè il Dottor Recht inviato quà... tuttavia si trattiene a Madrid, benche io habbia fatto, come rappresentai a Vostra Eminenza, ogni più efficace isanza, perche non gli venisse permesso, hò stimato bene di rappresentare a Sua Maestà le male conseguenze che poteva portar seco la dimora di lui et il potersi divulgare in Fiandra che si desse orecchio a persona che chiaramente si sapeva esser venuta a far'opera, che si rivocassero gl'ordini precisi e si giusti, che tante volte si son dati da Sua Maestà per l'esecutione della bolla apostolica... e hò insieme supplicato la Maestà Sua non solo a commendare, che il suddetto dottore parta subito di qua, ma insieme quando ne sia di mestieri, a rinovare le commissioni al Signor Arciduca, perche posposta ogni dilatione... Doppo havermi Sua Maestà udito con l'attentione che richiede la materia, mi ha detto che non lascia di haverci il conveniente riguardo, e che il Dottor suddetto partirebbe ben presto » ¹²⁴).

Sans doute, la présence de Recht ennuyait autant le roi que le nonce. Mais après toutes ses erreurs politiques et ses désastres militaires, Sa Majesté se croyait obligée, pour conserver « ses états de pardeça », de montrer plus de souplesse. Le mécontentement restait grave en Belgique, en dépit ou plutôt surtout à cause du mauvais traitement qu'avait subi le grand défenseur des droits nationaux, Pierre Roose, victime d'un guet-apens et détenu à Madrid ¹²⁵). De plus, aux Pays-Bas, les mauvaises conséquences que le nonce redoutait de la présence de Recht à Madrid s'étaient déjà produites.

En effet, à la suite de la disgrâce de Roose, de la lettre royale du 3 août, d'un ancien et d'un nouveau bref du pape ¹²⁶), les

¹²³) *Ibidem*.

¹²⁴) *Ibidem*.

¹²⁵) R. DELPLANCHE, 145 sv.

¹²⁶) Le premier bref, en date du 9 septembre 1647 concernait directement le jansénisme (voir le texte dans DU CHESNE, pp. 77-78 de l'appendice); le second, daté du 18 août 1649, concernait les difficultés, — dont nous parlerons tout à l'heure, — surgies entre le Conseil de Brabant et l'internonce. On en trouvera une analyse dans LEFÈVRE, *Documents*, 183-184.

instances de l'internonce ainsi que celles des jésuites et de leurs affidés semblaient cette fois devoir réussir complètement à faire exécuter la Bulle. Néanmoins, il restait deux circonstances, qui contre toute prévision, allaient conduire à un nouveau retardement.

Tout d'abord, lorsque la lettre royale du 3 août arrivait à Bruxelles, Léopold-Guillaume se trouvait au nord de la France, en campagne ; et comme ses espoirs dans l'appui du parti de Mazarin ne se vérifiaient pas, il était trop occupé pour s'occuper du jansénisme. Après la campagne, qui si elle ne finit pas par un désastre, fut loin d'atteindre les buts visés, le gouverneur semblait avoir perdu un peu de son allant.

L'autre circonstance fut un nouvel incident entre le Conseil de Brabant et l'internonce. Il s'agissait toujours de l'histoire déjà vieille, des ordres mendiants (surtout des carmes auxquels les capucins s'étaient joints depuis peu), qui avaient recouru au Conseil de Brabant contre l'ingérence de Bichi dans leurs affaires conventuelles. Ce Conseil, après la mauvaise réception que l'internonce avait naguère réservée à son huissier, s'est rappelé que Bichi a commencé autrefois ses fonctions d'une manière anormale. Contrairement aux usages, le Conseil n'a jamais eu l'occasion de placeter ses lettres de créance ¹²⁷). Maintenant, bien après coup, il désire les voir et casser les actes antérieurs de l'internonce. A cette tension juridique s'est joint un coup de force. Bichi prétend même qu'à partir du 13 juillet sa résidence fut cernée durant plusieurs jours par des soldats armés, qui, le 14, escaladèrent les murs et emmenèrent ses chevaux. Le même 14 juillet Bichi lance un acte de protestation et le 18 août le pape adresse un bref, déjà mentionné, à Léopold-Guillaume, exigeant réparation. En dépit de tout, même des injonctions du gouverneur et de l'intervention du Conseil privé, les conseillers de Brabant ne sont pas disposés à céder ; ils réduisirent l'affaire à une simple mesure de prudence, que l'huissier devant se

¹²⁷) Voir quelques documents sur l'admission de Bichi dans J. et P. LEFÈVRE, *Documents relatifs à l'admission aux Pays-Bas des nonces et internonces*, Bruxelles, 1939, 43-45. La raison pour laquelle les lettres de créance ne furent pas soumises au placet fut sans doute que Bichi, qui figurait toujours sous le nom d'Abbé de Sainte Anastasie, n'aimait pas à faire paraître son nom de famille, qui aurait trahi sa parenté avec le cardinal Bichi, autrefois nonce à Paris, très mal vu dans les Pays-Bas. De ces détails il est question dans la correspondance de Fabio Chigi (oncle d'Antoine Bichi), nonce à Cologne. Nous espérons publier bientôt cette correspondance.

rendre à la nonciature, a cru bon de prendre, vu l'accueil qu'il y avait reçu antérieurement ¹²⁸⁾.

Ces deux circonstances : l'insuccès de la campagne militaire et la tension entre les ministres du roi et celui du pape expliquent l'étrange hésitation qu'on rencontre dans la réponse du gouverneur au roi, en date du 5 décembre 1649. Comme l'analyse qu'en a donné M. Lefèvre ¹²⁹⁾ ne me semble pas rendre exactement et complètement le contenu de cette missive, je me permets de la reproduire ici textuellement.

« Hallandome en compañía recebi la carta de V. M. de 3 de Agosto passado... cuja ejecución déferi hasta mi vuelta a esta corte por consultar con los ministros la forme que se debia observar en la publicación del breve [bula] de Su Santidad en que se ha dado principio, remitiendo la materia al Consejo privado (zelandoles lo que V. M. quiere que se tenga secreto sobre la provision de los prelacias y beneficios ecclesiasticos) [ajouté dans la marge]. Los jansenistas han entendido que se hablaba de la publicación de la bula y han acudido a mi, representandome haber enbiado personas a V. M. a darle cuenta de sus fundamentos y opiniones, pidiendome sobreseiesse la publicación del breve hasta otra orden de V. M. Y aunque yo no seles he ofrecido y proseguiré en la ejecución de la materia segun pareziere mas conveniente despues de haver visto el parecer del Consejo, suplico a V. M. sea servida de mandarme decir si despues de haver oido a los jansenistas, perserera V. M. en el mismo assumpto de que se publique el breve » ¹³⁰⁾.

C'est clair : contrairement à l'interprétation de M. Lefèvre, le gouverneur n'a nullement soustrait à la connaissance des ministres l'ordre royal concernant l'exclusion des jansénistes de bénéfices à conférer ; comme de coutume, il leur a soumis la missive royale, mais il leur a recommandé de garder le silence sur cette exclusion. Cependant, à mon avis, l'élément principal de cette lettre se rencontre dans la dernière phrase, un peu obscure, omise par M. Lefèvre. Léopold-Guillaume y fait preuve de beaucoup d'hésitation devant le recours des jansénistes au roi. Il demande l'avis du monarque et néanmoins, en même temps, il annonce qu'il va s'en tenir à l'avis du Conseil. Que, en dépit de l'expression peu claire, ce soit bien là son idée, cela ressort de sa lettre du 12 avril, où

¹²⁸⁾ LEFÈVRE, *Documents*, 180 sv. ; Bibliothèque vaticane, *fonds Chigi*, R. I. 16, 190 ; *Nuntiatura di Fiandra*, 27.

¹²⁹⁾ LEFÈVRE, *Documents*, 184.

¹³⁰⁾ Bruxelles, Arch. gén. du Royaume, *Secrét. d'Etat et de guerre*, 260/2.

répétant le contenu de sa missive antérieure, il avoue y avoir ajouté « que no difiria su ejecución si entre tanto me diese su parezer el Consejo » ¹³¹⁾. L'hésitation du gouverneur, causée par le recours des jansénistes au roi, semble bien avoir été partagée par les Conseillers du Conseil privé. En tout cas ils ne montrent aucun empressement. A partir du 5 décembre, au moins, ils délibèrent sur la décision à prendre et examinent les documents des jansénistes ; c'est seulement deux mois plus tard, le 5 février 1650, qu'ils prennent une décision. Ils croient ne devoir tenir aucun compte des objections de l'archevêque et des autres partisans du jansénisme. Se tenant aux décisions du pape et du roi, ils décident que la bulle doit être publiée « d'après les désirs du roi », mais sans la participation d'aucun officier royal, ni même celle de l'internonce qui n'a pas le droit de publier des documents ni de prendre connaissance des contestations ¹³²⁾. Ces deux choses sont du ressort des évêques, qui auront donc à s'exécuter. Si les évêques de Malines et de Gand persistent dans leur refus, même après une nouvelle intimation de la part du gouverneur, on préviendra l'internonce qui pourra désigner un délégué pour procéder à la publication dans leurs diocèses ¹³³⁾.

Cette décision était déjà prise quand parvenait au Conseil une longue lettre de l'archevêque, datée du même 5 février, accompagnée des documents qui avaient été envoyés en Espagne ¹³⁴⁾ ; il y réclamait un nouveau délai pour attendre que le roi, après avoir entendu les députés, ait donné sa décision finale. Le 8 février, sans doute parce qu'il avait eu vent de la décision prise avant sa dernière lettre, l'archevêque revient à la charge pour ajouter au dossier un nouveau et très important document : le rapport que Recht avait envoyé sur l'audience du roi du 1er janvier ¹³⁵⁾.

Ce document désarme le Conseil privé. Le 26 février il ajoute à sa consulte antérieure un post-scriptum, accordant le délai demandé par l'archevêque, avec le motif suivant : si le roi devait prendre une décision négative, alors que la bulle aurait déjà été

¹³¹⁾ *Inquisición*, 4477/1.

¹³²⁾ La lettre royale du 3 août ne contenait aucune clause pareille.

¹³³⁾ LEFÈVRE, *Documents*, 188-190. Ici la consulte porte la date du 6 février. La copie de Madrid (*Inquisición*, 4477/1) porte celle du 5 février, qui explique mieux la succession des faits.

¹³⁴⁾ LEFÈVRE, *Documents*, 187-188.

¹³⁵⁾ *Ibid.*, 190; *Inquisición*, 4477/1.

publiée, on serait dans une situation qui diminuerait le respect dû à la loi ¹³⁶).

Le 12 avril, Léopold communique cette consulte au roi. Il y fait connaître ses propres motifs qui l'ont amené à céder aux instances de l'archevêque. Ils méritent d'être relevés :

« Los motivos que he tenido son el pedirlo el primado destas provincias, que està en edad casi decrepita y tan acremente defiende a Jansenio, que por esta causa parecia que la publicación no se haria pacíficamente y haviendole menester cada dia en los Consejos de Bravante y ahora muy particularmente tratando con el de que me dè alguna suma de dinero porque se repare la Abbadia de Affligem... he juzgado no disgustarle por el poco tiempo que puede tardar la respuesta de Vuestra Magestad, la qual teniendo, luego se executerà... » ¹³⁷).

La question janséniste en est donc ramenée au point où elle était en 1644. Elle dépend de la décision du roi, et celle-ci dépend de l'avis de la *junta especial*.

Or cette dernière, à l'égal de tous les rouages administratifs espagnols, est lente, au point de faire perdre patience aux députés. Lors de sa seconde audience ¹³⁸), le 22 février 1650, Recht remet à Sa Majesté un mémorial, où il commence par dire qu'il ne peut pas comprendre pourquoi la décision royale tarde tant. Pense-t-on peut-être qu'il est venu à Madrid pour recommander la désobéissance au Saint-Siège ? Il n'en est rien ; au contraire, lui et ses mandataires ne respectent rien tant que le Siège Apostolique ; mais ils craignent les mauvaises conséquences que la bulle peut avoir pour lui, parce que leurs adversaires en abusent aux dépens de la doctrine de la grâce de saint Augustin, comme il l'a démontré dans un mémoire précédent. Pour en donner des preuves plus authentiques, il remet des documents qui démontreront comment les adversaires attaquent la doctrine de saint Augustin et, par le fait même, le Saint-Siège.

Ces documents, aujourd'hui conservés à Madrid, Archivo historico nacional, *Inquisición*, legajo 4477/1, sont les suivants :

— *Articuli concernentes doctrinam et auctoritatem S. Augustini*,

¹³⁶) LEFÈVRE, *Documents*, 191-192.

¹³⁷) *Inquisición*, 4477/1.

¹³⁸) GERBERON, I, 341, parle d'une troisième audience au mois de juin, mais ne dit rien de la seconde. Celle-ci, me semble-t-il, devait avoir lieu à la suite de la consulte du Conseil privé du 5 février.

c'est-à-dire 22 propositions faisant tort à la doctrine de saint Augustin, tirées de divers auteurs.

— *An auctoritas Sancti Augustini sit irrefragabilis magis quam coeterorum patrum*, c'est-à-dire des attestations de onze témoins concernant certaines affirmations des professeurs Schinckel et Ab Angelis contre la doctrine de saint Augustin ¹³⁹).

— *Extractum ex libro Jacobi Pereyret : Quae sit Sancti Augustini et doctrinae eius auctoritas in Ecclesia*, Paris, 1650.

— *Concio scandalosa et infamis P. Lantsheer, S. J.*, 1646.

— Une série d'attestations concernant le contenu de ce sermon.

Ces documents furent, comme de coutume, remis à l'inquisiteur général pour être examinés par la *junta especial* ¹⁴⁰). Ce détail explique mieux que ne le font la *Relatio* et la *Narratio* le fait que Recht fut appelé le 4 mars chez le haut inquisiteur Augustin de Villavincencio ¹⁴¹) pour donner de plus amples explications sur ces propositions anti-augustinienne. Celles-ci furent condamnées le 18 mars par l'inquisition générale, qui cependant, ne voulut pas publier le décret. Dorénavant c'est le P. Barthélemy de los Rios qui mènera une campagne incessante contre ces propositions, mais comme nos députés n'y eurent pas de part ¹⁴²), nous n'en parlerons plus.

¹³⁹) Les douze questions proposées aux témoins ne concernaient pas toutes la doctrine augustinienne; la 9e par exemple était celle-ci: avez-vous vu ou entendu que le P. Weyns, neveu du P. Lessius, exorcisait des possédés en invoquant la doctrine de Lessius ?

¹⁴⁰) Quant à la *Relation*, voir GERBERON, III, 284; pour la *Narratio*, voir SERRY, o. c., *addenda*, 237.

Voici quelques références complémentaires sur les 22 propositions anti-augustinienne (bientôt portées au nombre de 116): outre les ouvrages déjà mentionnés de Serry et Gerberon, Hyacinthe ROBILLARD D'AVRIGNY, *Mémoires chronologiques et dogmatiques*, II, s. l., 1739, 203-223; [Liévin DE MEYER], *Historiae controversiarum de divinae gratiae auxiliis*, Bruxelles, 1715, 152-155; REUSCH, *Index*, II, 466; H. LAEMMER, *Zur Kirchengeschichte*, Fribourg en Br., 1863, 51-52; MUSTERS, *La souveraineté*, 24-29.

¹⁴¹) Augustin de Villavencencio, doyen de Cadix, fut nommé en 1631 official de la *Inquisición de Corte*. Voir *Consejo de la Suprema Inquisición. Catalogo de las informaciones genealogicas de los pretendientes a cargos del Santo Officio*, Valladolid, 1928, 395.

¹⁴²) En passant GERBERON, I, 341, dira encore: « Le député de Louvain porta à l'inquisiteur, le 18 mai, les citations des auteurs et des livres d'où ces propositions avaient été tirées; et l'inquisiteur les reçut avec des marques de reconnaissance du plaisir qu'on lui faisait ».

Sans fournir d'autres explications, Gerberon affirme que Recht eut encore une troisième audience du roi. Grâce à une consulte du Conseil de Flandre en date du 23 mai 1650, il nous est possible d'en indiquer le motif.

Au mois de mars 1650 la faculté de théologie de Louvain avait envoyé à Recht un dossier ¹⁴³⁾ pour appuyer ses plaintes contre la conduite arbitraire de Léopold-Guillaume dans la nomination des professeurs royaux. Pour en accroître l'effet, Recht rédigea un mémoire qu'avec documents annexes il doit avoir remis au roi vers le milieu de mai ; c'est sans doute à cette occasion qu'il avait demandé sa troisième audience.

Contrairement à l'attente du député, ce mémoire ne fut pas remis à la *junta*, déjà en possession de toute la documentation janséniste, mais au Conseil suprême de Flandre, qui avait dû transmettre ses dossiers à cette jointe, et qui, de l'avis de Recht, n'était pas assez renseigné sur la question pour apprécier son mémoire, trop laconique pour des non-initiés. Il adressa donc un second mémoire au roi ¹⁴⁴⁾, afin de pouvoir reprendre le premier et les pièces jointes, et d'en préparer un nouveau, plus circonstancié. Après consulte du Conseil suprême, ses documents lui furent remis.

Pour des motifs qui me sont restés impénétrables, Recht ne devait revenir sur la question des nominations qu'un an plus tard, au mois de juin 1651, comme nous le verrons plus loin.

Entre-temps le député ne restait pas inactif. Le 1er juin il rendit visite à l'inquisiteur général. Il en explique lui-même les raisons dans le mémorial qu'il présenta :

« Johannes Recht... intelligit ab adversariis in ista causa spargi, a patronis Jansenii multa in eius iustificationem iactari, modicum vero aut nihil probari. Et quia suspensus animus etiam verisimilia pro veris admittit, rumorem istum... omni via excludendum arbitratus est ».

Faisant la distinction entre la doctrine et les faits, il affirme que la première n'est pas comprise dans sa négociation. Néanmoins en vue de la pacification des esprits, il demande instamment, comme

¹⁴³⁾ FUL, 388, 250. « Convocata fuit facultas... ad deliberandum super documentis mittendis in Hispaniam ad deputatum pro causa lectionis theologiae collatae per Serenissimum Principem Eximio D. Dave contra avisamentum facultatis. Et resolutum fuit mittenda esse extracta... ».

¹⁴⁴⁾ *Secret. prov.*, 2448.

il l'a déjà fait dans ses *Articuli Pacis*, que le pape fasse examiner l'*Augustinus* « a summis theologis, viris integerrimis... quique praeterea doctrinae Sancti Augustini et discipulorum eius assueverunt et in eorum lectione sint exercitatissimi » et qui, en plus, liront le livre entièrement et avec l'attention voulue. « Nam tota libri doctrina concatenata est... et Jansenius Augustini verbis et sensu utitur ».

Quant aux faits, quelles preuves pourrait-on encore désirer de lui ? Vu la difficulté de transmettre à Madrid toute la documentation, vu surtout qu'il faut être en Belgique pour se faire une idée exacte des circonstances, le désir des mandataires fut d'obtenir que le roi fasse commencer en Belgique un examen sur les faits. Le député n'a été envoyé à Madrid que pour appuyer cette demande et donner des explications complémentaires sur les difficultés qu'on pourrait trouver dans les requêtes. Or, comme on ne lui a soumis, jusqu'à présent, aucune difficulté, il suppose qu'il n'y en a pas eu. Pour finir, il demande qu'on prenne immédiatement la décision, pour ne pas alourdir les charges de ses mandataires, pour épargner aux députés les chaleurs qui commencent, et finalement pour ne pas exposer la vie des députés au danger des représailles de leurs adversaires, lesquels, en suivant la doctrine du P. Amico, pourraient se croire autorisés à attenter à leur vie ¹⁴⁵⁾.

¹⁴⁵⁾ *Inquisición*, 4477/1. Voici quelques explications sur cette allusion au P. François Amico, théologien jésuite. Le 20 août 1649 se présente devant l'assemblée de la faculté théologique à Louvain, François Van Vianen : « proposuitque an non expediret deferre ad Concilium Brabantiae librum Francisci Amici, Iesuitae, qui inter coetera docet licere eum occidere, qui minatur nos diffamare, quando periculum diffamationis aliter averti non potest ». La faculté est d'accord pour dire que le livre mérite d'être dénoncé (FUL, 388, 243). Le 4 septembre 1649 la faculté se réunit de nouveau, sur la demande de l'archevêque, pour porter un jugement sur la proposition suivante du P. Amico (*Cursus theologicus*, t. V, disp. 36, sect. 7, n° 118) : « licere clerico vel religioso calumniatorem gravia crimina de se vel sua religione spargere minantem occidere, quando alius defendendi modus non suppetat, uti suppetere non videtur si calumniator sit paratus ea vel ipsi religioso vel eius religioni publice et coram gravissimis viris impingere nisi occidatur » ; FUL, 388, 243v. Sur les instances du fiscal du roi, la faculté de théologie de Louvain donna le 8 octobre 1649 son jugement sur deux propositions, tirées de François Amico, *Cursus theologicus*, t. V, disp. 36, sect. 8, n° 131-132. La première était formulée comme suit : « Infertur tertio, non solum licitum esse defendere quae actu possidemus, sed etiam ad quae ius inchoatum habemus, quaeque nos possessuros speramus. Quare licitum erit tam haeredi quam legatario contra injuste impediendum, ne vel haereditas adeatur vel legata solvantur se defendere, sicut et ius habenti in cathedram vel praebendam contra earum possessionem iniuste impediendum ». Le jugement porté était le suivant : « doctrinam

« Enfin, dit Gerberon, après tant de mouvements, cette affaire fut comme terminée au mois de juillet, dans l'assemblée de ceux à qui le roi avait donné commission de l'examiner » ¹⁴⁶).

En effet, par décret du 15 mars, l'ordre d'examiner les papiers de Recht et de formuler un avis, avait été donné à la *junta especial*, composée de l'inquisiteur général, des Marquis de Castelrodrigo et de Velada, du confesseur du roi et du P. Pedro Yañez.

L'inquisiteur, Diego de Arce, nous est déjà connu. Dans les consultations antérieures il s'est toujours montré zélé anti-janséniste. Castelrodrigo, c'est l'ex-gouverneur des Pays-Bas, prédécesseur de l'archiduc Léopold, très dévoué aux jésuites ¹⁴⁷). Contre les tendances du confesseur, Juan de Martinez, dominicain, Recht avait été prévenu par un des confrères de celui-ci, Juan Gonzalez ¹⁴⁸). Au contraire, sur Velada il n'avait entendu que de bons rapports, et c'est sur son compte seul qu'il va se tromper ¹⁴⁹). Gerberon le confond sans doute avec le P. Yañez, quand il parle de la défection de ce dernier ¹⁵⁰).

duobus illis articulis contentam, intellectam de defensione occisiva, sicut et contextus totus et ipse titulus sectionis intelligi postulant, non solum esse falsam, sed etiam toti reipublicae et generi humano perniciosam ac proinde omnibus modis suppressendam »; FUL, 388, 245.

A la date du 13 décembre 1649, on lit dans les *Acta facultatis*: « 2° consensit facultas, ut copiae authenticae utriusque censurae super exorbitanti doctrina Patris Amici Bruxellam mitterentur ad Illmum Dominum [archiepiscopum], qui eas desiderabat mittere in Hispaniam; 3° consensit ut tria exemplaria libri Rmi Jansenii Bruxellam mitterentur et inde in Hispaniam »; FUL, 388, 247v.

Plusieurs années plus tard, 9 février 1656, les *Acta* disent encore: « Conclusum est satisfaciendum esse Domino Nempaeo, bibliopolae, pro libris missis per eum in Hispaniam sub decanatu E. D. Fromondi, ad instantiam facultatis, ut dictus Nempaeus asserit; quorum pretium iuxta manuale ipsius ascendit ad 101 fl. et 17 st. In relectione actorum resolutum est, ut singuli, qui isto tempore de facultate erant, solvant suam quotam »; FUL, 388, 304v.

¹⁴⁶) GERBERON, I, 136.

¹⁴⁷) L. WILLAERT, *Les origines du jansénisme dans les Pays-Bas catholiques*, I, Gembloux, 1948, 102. Ce gouverneur, Manuel de Moura, ne doit pas être confondu avec son fils, François, gouverneur de 1664-1668, comme le fait dans la note 3 l'auteur cité.

¹⁴⁸) GERBERON, I, 278. Gonzalez « leur dit que ce bon Père était un assez pauvre homme; et que ce n'était plus la coutume de choisir pour confesseur des rois des théologiens éclairés ».

¹⁴⁹) GERBERON, I, 272-273.

¹⁵⁰) GERBERON, I, 337. « Mais ce Père oublia lui-même bientôt cet ordre et cette équité; tant il est difficile en la cour, ajoutait-on, de tenir ferme pour la vérité et pour la justice ».

Ce comité donne trois fois son avis : le 29 juin, le 7 et le 12 juillet ¹⁵¹⁾ ; les deux premiers avis, cependant, ont le même contenu. Pierre Yañez y oppose son opinion à celle de ses collègues. Il fait le départ entre ce que le roi *peut* faire et ce qu'il *doit* faire. Vu les données nouvelles fournies par les documents de Recht, Sa Majesté *peut* demander à Sa Sainteté la vérification de la bulle et en attendant en retarder la publication. Elle le peut, parce que la bulle n'est dogmatique que pour sa première partie, où sont reproduites et confirmées les bulles de Pie V et de Grégoire XIII contre les propositions de Baius ; sa seconde partie, qui contient la condamnation de Jansénius, ne concerne que les faits, notamment si Jansénius a effectivement contrevenu à la prohibition d'écrire sur les *auxilia* et s'il a repris dans son livre des propositions condamnées de Baius. En attendant la décision finale du pape, le roi peut donc retarder aussi la publication de la bulle ; néanmoins, puisqu'antérieurement il a déjà donné l'ordre de publier la bulle, il ne doit pas revenir sur cette décision.

Ce que le roi *doit* faire, en conscience, c'est « tenir la main à l'affaire », et prendre les deux mesures suivantes : après la publication, il demandera au pape de passer à la vérification, d'entendre le parti de Jansénius, d'examiner le livre de celui-ci pour ce qui regarde les propositions qu'on incrimine ; pendant que le pape prescrira cet examen, on fera recommander par le gouverneur aux supérieurs religieux de ne pas permettre que la doctrine de saint Augustin et des autres saints docteurs soit méprisée. Ces deux choses, le roi *doit* les faire, parce qu'il est le père de tous ses sujets, et en tant que tel, il se rappellera que Jansénius fut un prêtre docte et saint. Il suivra ainsi l'exemple du roi Egica qui défendit le saint archevêque de Tolède, Julien, contre le pape Benoît II, qui voulait condamner quelques-unes de ses propositions ¹⁵²⁾. Il *doit* le faire encore parce que les adversaires de Jansénius profitent de l'occasion pour rendre méprisable la doctrine de saint Augustin, ce qui pourrait entraîner des graves inconvénients pour la foi.

Pour le reste, Yañez se déclare d'accord avec les résolutions de la majorité, qui sont, dit-il, les suivantes :

1° L'archiduc supprimera l'obligation du serment, car c'est

¹⁵¹⁾ La consulte du 29 juin est conservée dans *Inquisición*, 4477/1 ; celle du 7 juillet à Simancas, *Estado*, 2072 ; celle du 12 juillet dans *Inquisición*, 4477/1.

¹⁵²⁾ Voir sur ces faits *Dict. de théol. cath.*, VIII, 1942.

montrer trop de zèle à l'égard de la bulle, s'exposer à voir une foule de gens prêter un serment peu sincère dans la seule intention de ne pas perdre des avantages temporels, mettre inutilement à l'épreuve la fidélité d'une partie des vassaux, et inquiéter les esprits sur le terrain religieux et politique.

2° L'archiduc ne s'occupera pas des évêques qui refusent de publier la bulle, mais il s'en déchargera sur l'internonce.

3° En même temps le roi en écrira à l'ambassadeur à Rome, afin que secrètement sans s'en ouvrir à aucune personne passionnée, celui-ci profite du bon moment pour exposer au pape les motifs divers et très forts en faveur d'un nouvel examen du livre de Jansénius.

4° Sans entrer dans le détail, on répondra aux députés de Louvain que Sa Majesté, vu son amour pour ses sujets, prendra des mesures en vue de leur tranquillité.

« Hasta aquí escrivio esta consulta el Maestro Fr. Pedro Yañez » dit la consulte. Les quatre membres restants commencent par dire qu'ils se voient obligés de faire quelques observations. Eux, ils n'ont nullement pris la seconde résolution dont parle Yañez, car elle est en contradiction avec les consultes antérieures et aussi avec les ordres royaux précédents, qui tous affirment que le gouverneur doit prêter le secours du bras séculier à l'internonce ; et cela est conforme au droit canonique ; en le refusant, les officiers civils s'exposeraient au danger d'être excommuniés.

Contrairement à ce que disent Recht, l'archevêque de Malines et l'évêque de Gand, la bulle est bien dogmatique ; cela ressort de son contenu qui concerne la condamnation de propositions. Ces propositions se trouvent-elles réellement dans l'*Augustinus* ? La bulle même affirme qu'après un examen sérieux elles y ont été trouvées. Or, en telle matière le Souverain Pontife possède l'autorité exclusive et totale d'examiner, de déclarer et de définir. Ne pas l'admettre serait ouvrir la porte à toutes les hérésies.

De plus l'*Augustinus* a paru en contravention du décret de Paul V et d'Urbain VIII, ultérieurement confirmé en 1641. « Y es sin duda que en los preceptos y cosas morales y que miran al bien y quietud de la Iglesia universal no puede Su Beatitud ser enganado, por ser in esta parte su juicio infallible por la asistencia del Espiritu Sancto e decir hoi lo contrario es peligroso ». Il n'y a donc pas lieu d'admettre, comme il est dit dans les mémoires, que la bulle ait été obtenue d'une manière subreptice. Car, de la bulle même,

il appert que les nonces eurent ordre de publier de ce décret. De plus, après avoir entendu les députés louvanistes à Rome, Urbain VIII et le pape actuel ont confirmé l'authenticité de la bulle.

Quant à la troisième résolution de Yañez, ce n'est pas le moment pour faire des instances à Rome. Il faut d'abord qu'on obéisse ; ensuite s'il y a lieu, on pourra faire des démarches en vue de la correction du livre.

Quant aux propositions contraires à l'autorité de la doctrine de saint Augustin, Recht en parle bien dans un de ses mémoires, mais ni l'archevêque de Malines, ni l'évêque de Gand, ni l'université de Louvain, n'en font mention dans leurs lettres. Ce n'est visiblement pas à cause d'elles qu'on s'oppose à la bulle. L'archevêque dit beaucoup de mal de l'internonce, mais ce n'est pas non plus une raison pour retarder l'exécution de la bulle. En dépit de l'archevêque de Malines, de l'évêque de Gand, de Jean Recht, de l'université de Louvain, il faut exécuter la bulle ; sinon on s'expose à des difficultés beaucoup plus graves : « *esta materia es gravissima* ». Les solutions à prendre sont donc les suivantes :

1) L'aide à fournir à l'internonce est indispensable et on ne peut pas le lui refuser : « *Lo primero que teniendo necesidad el dicho internuncio de favor y auxilio para la ejecución de la dicha bula, se le deve dar de manera que tenga effecto, usando de los modos y medios que se acostabia en semijantes ocasiones, y con la prudencia que piden la materia y el estado de las cosas, comunicandolo con los ministros de Vuestra Magestad que Su Alteza tiene a su lado y que esto se deve hazer sin dar lugar a mas dilaciones, pues se han visto dichos papeles y alegaciones* ».

2) Après l'exécution de la bulle, on fera demander à Sa Sainteté par l'ambassadeur : « *mande rever dicho libro para que si tuviere herores se expungue y corre libre dellos, con que si mirará por la opinion y fama del autore laqual starà mas gravada si quedase prohibido ese todo que si saliese con expurgación como han salido los libros u escritos de varones muy grandes y esto se conseguirè mas facilmente si Su Santidad viese que este obecida y executada la bula* ».

3) Quant au serment qu'on a commencé à exiger des jansénistes, le gouverneur doit s'en désintéresser. Sur ce point toute la junta est d'accord.

4) En termes généraux Sa Majesté fera savoir aux députés qu'il

a pris la solution qui convient au service de Dieu et à la tranquillité de tous.

« En lo que queda refrido de la propositiones injuriosas contra la doctrina del glorioso Doctore San Agustin, aun que non conste que se harian defendido ni sustendado en dicha universidad de Lovayna mas de por lo que se refiere en dicho memorial impresso y Su Alteza como tan catholico siempre habra procurado que los Santos Doctores... sean venerados, se le podrá escribir, ponga en esto el cuidado que se deve, disponiendolo por los modos y medios que mas convenga y con la prudencia que se requiere ».

Le roi apostilla : *hagasse en todo como parece*, mais sans doute il ne s'était pas rendu compte des contradictions de cette consulte. Non seulement Pierre Yañez avait, sur certains points, été d'un autre avis que ses collègues, mais encore, quand il se disait d'accord avec eux, ceux-ci niaient. Les secrétaires chargés de donner une forme épistolaire aux conclusions de la consulte se sont donc avisés de la contradiction, et ainsi il n'y a rien d'étonnant que la consulte ait été retournée à la *junta*, avec ordre de donner une résolution finale.

De fait, cette fois-ci, sans se perdre dans des considérations théologiques et juridiques, la consulte ne donne que de vraies conclusions :

1) Vu que, au moins depuis le deuxième bref ¹⁵³), presque tous les avis émis dans les consultes, soit en Espagne, soit en Belgique, soulignent la nécessité de publier la bulle, soit, d'après les uns, avec placet, soit d'après les autres, — vu le caractère dogmatique de la bulle, — sans placet, le roi doit imposer l'exécution de ses ordres antérieurs relatifs à la publication.

2) Comme défenseur de l'obéissance au Saint-Siège, le roi doit prêter le secours du bras séculier, dès que l'internonce le demande et que les moyens ecclésiastiques dont celui-ci dispose apparaissent insuffisants ; dans ce cas, et pas avant, le secours doit être donné au moment même, où l'internonce le demande, et de la manière qu'il désire, tenant compte cependant de la matière et des circonstances, et surtout du fait que les Pays-Bas se trouvent à proximité de pays hérétiques et qu'une affaire ecclésiastique devient facilement politique.

¹⁵³) Les documents n'attribuent aucun sens déterminé aux mots : *bulle* et *bref*, mais usent facilement l'un pour l'autre. Par *deuxième bref* la consulte désigne le décret de vérification de la bulle, en date du 16 juin 1644. Voir DU CHESNE, 72-74 (de l'appendice).

3) Les dignités doivent être conférées à ceux qui ne sont pas jansénistes, « mas con todo diximulo, pues quanto conviene no alentar con puestos los afectos a esta doctrina, conviene no lo intendan ellos porque considerandose impossibilidados à las conveniencias personales se irritarian y se recrederian mas inconvenientes politicos y abria menos esperanza de que con el tiempo se extinguessse esta faccion jansenista.

4) Porque hay noticias han venido a Espania unos doctores jansenistas convendria inquirir que obren y que disinio haben para ver que se ha da hacer con ellos y en todo se averta al mayor servicio de Vuestra Magestad ».

Le roi y appose l'apostille : « He mandado se execute en esta conformidad ».

On le voit, ces nouvelles conclusions diffèrent considérablement des précédentes. Elles sont nettement plus anti-jansénistes. Il n'est plus répété que le gouverneur devra se mettre d'accord avec ses conseillers sur la manière dont on soutiendra l'internonce ; il n'est plus dit que le gouverneur n'aura aucune part dans l'imposition du serment ; au contraire on lui impose d'écarter secrètement les jansénistes ; il n'est plus fait mention d'un futur recours du roi au Souverain Pontife en vue d'une révision de l'affaire de l'*Augustinus* ; il n'est plus question de donner une réponse vaguement encourageante aux députés, au contraire, on veut les mettre sous le contrôle de la police inquisitoriale. Surtout on ne parle plus d'un avis contraire du P. Yañez.

Mais, chose curieuse, l'ordre royal, signé le 14 juillet, se rapproche, en dépit des conclusions finales du 12 juillet, de l'avis du P. Yañez, deux fois désavoué par ses collègues. Vu les défauts des traductions et des analyses qui ont été données de ce document, je tiens à en reproduire le texte intégral :

Haviendose mirado con toda attencìon la materia perteneciente a la doctrina del obispo... Jansenio, y el auxilio que pide el internuncio que asiste en esos estados, en orden a dar ejecuciòn a la bula de la Santidad de Urbano VIII, que prohibió el libro, que cerca de esto escrivió dicho obispo, y visto todos los papeles y alegaciones que se han hecho, con los que presentò el diputado de Lovayna, y lo que demas de lo dicho informò de palabra en este mismo negocio, he resultado en el que teniendo necesidad el dicho internuncio de favor y auxilio para la ejecuciòn de la dicha bulla, se le deve dar en los modos y medios que se acostumbra en semijantes ocasiones, de que me ha parecido dar aviso a Vuestra

Alteza y encargarle, como lo hago, se haga esto assi, y con la atención y prudencia que pide la materia y el estado de las cosas, pero comunicandolo antes con mis ministros, que Vuestra Alteza tiene a su lado, y que sea sin dar lugar a mas dilaciones, pues se han visto despacio los papeles y alegaciones que en orden a esto negocio ha havido.

Demas de lo dicho he querido decir a V. A. que despues de ejecutada la bula, y no antes, escriveré a mi embajador en Roma supplique a Su Beatitud en mi nombre, mande veer dicho libro, para que si tuviere errores, se expurgue y corra libro dellos, con que se mirará por la opinión y fama del autor, la qual estaria mas gravada si quedase prohibido en todo que si saliese con expurgación, como han salido los libros y escriptos de varones muy grandes ; y esto se conseguirà mas facilmente, viendo Su Santidad que està obecida y ejecutada la bula.

Y en quanto al juramento que se pide a los jansenianos, conviene que V. A. alçe la mano dello, y no les obligue a que lo hagan.

He mandado que se responda a los diputatos con palabras generales que den a entender, que he tomado en esto negocio resolución conveniente al servicio de Dios y quietud de todos.

En lo que toca a las proposiciones injuriosas contra la doctrina del glorioso doctor S. Agustin, aunque no consta que se haian defendido ni sustentado en la Universidad de Lovayna mas de lo que refere un memorial impreso que se ha vista, y V. A. como tan catholico avrá procurado que los Santos Doctores y Padres de la Iglesia sean venerados, con todo he querido encargar a V. A. ponga en esto el cuidado que se deve, disponiendolo por los modos y medios que mas convenga y con la prudencia que se requiere » ¹⁵⁴).

Il est à supposer que les députés ne furent pas trop mécontents de cette décision royale. Encore que la bulle doive être publiée en dépit de leurs observations, ils ont au moins acquis ces deux points : le roi demandera au pape un nouvel examen de l'*Augustinus* ; l'archiduc cessera d'exiger le serment anti-janséniste. De plus ce dernier devra même protéger l'autorité de saint Augustin ; lui faudra-t-il écarter les jansénistes des emplois ? La lettre n'en dit pas un mot. Au lieu d'avoir la police à leurs talons, les députés reçoivent une réponse vague, mais aimable.

Dès le 16 juillet, le nonce de Madrid est en possession de la lettre du roi et la transmet à l'internonce de Bruxelles ¹⁵⁵). Il en

¹⁵⁴) *Inquisición*, 4477/1. *Correspondance*, IV, 190; RAPIN, I, 389; *Nunt. di Spagna*, 101.

¹⁵⁵) *Nunt. di Spagna*, 101: « Ha preso risolutione Sua Maestà di scrivere al Serenissimo Arciduca in Fiandra intorno al negotio del Jansenio. La lettera di

envoie aussi à Rome une copie volontairement, je crois, incomplète. Somme toute, le document lui plaît. Certes, la promesse du roi de recourir au pape l'ennuie beaucoup ; il a même pensé à faire un nouvel appel à Philippe IV pour la faire enlever du texte, mais finalement il n'a pas exécuté ce projet pour une foule de raisons. En revanche, il souligne avec un plaisir particulier dans sa lettre l'affirmation du roi que sa décision a été prise auprès un examen attentif de toutes les considérations proposées par les jansénistes. Il en conclut : « Onde non sarà forse stata senza profitto la dimora del Dottor Recht in questa corte e l'essersi dato orecchie alle sue istanze, poiche i partiali del Jansenio conosceranno non restar lor altra occasione d'attacco ».

A Bruxelles, l'internonce était beaucoup moins enthousiaste. La preuve en est sa lettre au gouverneur, en date du 13 septembre 1650. Une fois de plus, je désire reproduire textuellement ce document. Mais, d'abord, il nous faut en expliquer l'origine.

D'après Rapin (*Mémoires*, I, 390), qui se trompe cependant sur un point, la lettre du roi « fut adressée à l'internonce pour qu'il la présentât lui-même et qu'il en pressât l'exécution ». Mais, entre-temps, « l'archiduc était à l'armée, dans son camp, à deux lieues de Reims, où il s'était avancé à cause des troubles de la France qui favorisaient ses conquêtes. L'internonce ayant entre les mains un ordre du roi si pressant, voyant qu'il n'y avait pas de temps à perdre, écrivit au P. Schega, confesseur de l'archiduc, pour apprendre sur cet ordre les intentions de Son Altesse, s'il ne trouverait pas bon qu'il allât le lui porter lui-même. L'archiduc lui fit répondre qu'il le verrait volontiers, mais qu'il était si avancé dans la France, et qu'il y avait si peu de sûreté dans les passages, qu'il ne lui conseillait nullement de s'exposer au péril... et qu'il lui conseillait de l'attendre à Bruxelles, ou du moins qu'il se fût retiré en Flandre dans quelque lieu sûr où il pourrait le voir ; cependant qu'il [l'internonce] disposât toutes choses pour exécuter l'ordre du roi, et qu'il prît bien des mesures pour ne se servir de personne qui pût être suspect » ¹⁵⁶).

cui viene aggiunta e la quale ho inviato al Signor Abbate di Santa Anastasia perchè ne procuri l'adempimento ».

¹⁵⁶) Il va de soi que, sur un détail, Rapin se trompe. Si autoritaire qu'il fût, Philippe IV n'allait pas assez loin dans l'inobservation de l'étiquette, pour adresser une lettre au gouverneur par la voie de l'internonce. Sans doute aucun, Léopold reçut la missive par courrier direct. Mais il est vrai que sur ses instances, malgré

Voici maintenant, dans son cadre approprié, la lettre du 13 septembre 1650 :

Avendo aspettato qualche tempo l'opportunità di venire a reverir Vostra Altezza Serenissima e presentarle un ordine si Sua Maestà cattolica circa la causa del Giansenio, ho creduto non dover tardare più ad informarla di quel que per ora mi occorre, e supplicarla ad indirizzare il negozio in buona forma. Come V. A. avrà veduto dalla copia dell'ordine di S. M., [del] che non mando l'originale per non esporlo ai pericoli del cammino, S. M. dopo mature considerazioni è venuto in deliberazione che mi si dia l'assistenza che ho bisogno e io stimavo bene venire in persona per suplicare V. A. S. ad evitare le arti dei Gianseniani e dei loro fautori sperimentate tante volte e primieramente volevo suplicare V. A. S. a non dar fuora la lettera originale, ma una copia o estratto fino al cap. dove dice : « De mas de lo dicho », perchè questo non par che convenga che si sappia, mentre i gianseniani con la speranza che S. M. faccia correggere il libro, terrebbero ostinati i loro seguaci, e al più si acquietarebbero per pochi giorni, e anco non è bene che S. M. si impegni a far corregger questo libro, che essendo cattivo nella sostanza e materia principale, non è capace di correzione come già otto anno mi fu scritto di Roma, quanda ad istanza dei medesimi gianseniani scrissi per la correzione avanti che venisse la bolla, e se fosse capace di correzione, i gianseniani l'averebbero essi corretto, avendo fatto continua istanza di correzione, e essendo queste parole di S. M. un semplice avviso a V. A. S., non ha bisogno questa parte di esser consultata. In oltro considerando io i fautori che li gianseniani hanno nel consiglio privato e come l'anno passato V. A. con tanti biglietti et imbasciate non potè fare che il negotio non si protraesse per tutto l'inverno, senza che per modo nessuno si potesse penetrare quello che si faceva in questa causa, e nel medesimo tempo si partecipava il tutto all'arcivescovo di Malines et al Caleno, che presero occasione di impedire la buona volontà di V. A. S. et di far aspettare questo nuovo ordine di S. M. per questo volevo suplicar V. A. S. che mentre deve valersi del consiglio dei ministri, deputasse una giunta di alcuni di quelli che ha appresso di se, che non son fautori de' gianseniani, con far prima venire le scritture della causa necessarie, et io essendo appresso di V. A. S. in persona, se mi facesse partecipare le difficoltà che avessero, brevemente non mancherebbero modi di superarle, et se non piacesse uno, si potrebbe abbracciare altri modi, mentre la sostanza è già disputata e deliberata da S. M. medesima con si mature considerazioni, questo stimo io il miglior modo di procedere in questa causa per levar le longhezze, come S. M. comanda con tante

les réclamations des conseillers, le nonce de Madrid obtenait généralement une copie authentique des décisions prises relativement au jansénisme. C'est cette copie qu'il avait envoyée à l'internonce.

lettere, e per superar brevemente tutte queste difficoltà ; e se sentiro che V. A. S. trovi bene che io venga, subito mi metterò in cammino, et spero che si potrebbe dare occasione che si avrebbe comodità di trattar e concludere questo negotio avanti il ritorno di V. S. A., quale riportarebbe vittorie dalli inimici della pace della chiesa di Dio nel medesimo tempo che le riporta da quelli del re ; e ora è tempo di supprimere del tutto questa setta de' gianseniani, sentendo che in Lovanio medesimo si mostrino molto abbattuti, non li restando scusa dal non obbedire se dalle dilazioni non li si da campo di proporre nuova materia di contumacia, e attendendo che l'A. V. mi faccia significare il suo gusto, le rassegnò la mia umilissima servitù e con ogni ossequio la riverisco » ¹⁵⁷).

On voit combien peu content était l'internonce. Il veut faire supprimer les parties de la lettre royale qui ne lui plaisent pas. Il veut changer « substantiellement » la manière de procéder prescrite par le roi. Au lieu de consulter les conseils collatéraux comme le commande le roi, Bichi suggère de ne consulter que des personnes anti-jansénistes, et d'arranger la chose dans le plus bref délai d'après son plan à lui. En effet, à sa lettre il a joint une « Minuta del decreto che desidera l'internunzio per l'assistenza in causa del Gianse- nio » ¹⁵⁸). Il ne réussira pas. Malgré lui, il aura affaire aux Conseils. En dépit des changements de personnel intentionnellement introduits dans ceux-ci, leur attitude ne sera pas celle de ministres serviles. La publication de la bulle se fera effectivement au printemps de 1651, mais non sans provoquer de graves désaccords entre les Conseils et l'archiduc, d'un côté, l'internonce, de l'autre. Nous n'avons pas à en parler ici. Il ne nous reste qu'à voir ce que font les députés en Espagne du 14 juillet 1650 jusqu'au 21 avril 1653, date de leur départ de Madrid.

Lucien CEYSSENS, O. F. M.

(A suivre).

¹⁵⁷) Bruxelles, Archives Générales du Royaume, *Manuscrits divers*, 1786, 81-82.

¹⁵⁸) *Ibid.*, 83. L'internonce y fait dire au roi (dans ses conseils): « ... et entendu sur ce les avis de nos Conseils, et par la délibération de notre très cher et très aimé cousin l'archiduc Léopold, selon notre très expresse volonté savoir faisons que nous avons octroyé, consenti et accordé... au ministre du Saint Siège Apostolique résidant en ces Pays-Bas, la dite assistance du bras séculier ou main-forte, si vous mandons et commandons et à chacun de vous de lui prêter cette assistance par vous et vos gens à chaque fois que vous en serez recherchés par le dit ministre apostolique ou ses commis touchant l'exécution de la dite bulle ou l'enquête pour découvrir ou la punition des contraventeurs selon les peines y contenues ».

De Provinciaal Georges Maigret

en zijn Verslag over de Vlaamse of Nederduitse Augustijnenprovincie in 1625

Op Pinksterdag 17 Mei 1625 werd te Rome in het klooster S. Agostino het generaal kapittel van de Augustijnenorde gehouden, waaraan de afgevaardigden van alle provincies en congregaties deelnamen, die de Italiaan Girolamo de Ghetis in zijn ambt van generaal bevestigden. De Vlaamse of Nederduitse provincie (provincia Flandriae sive Inferioris Germaniae), ook genoemd de Nederlandse of Keulse provincie (provincia Belgica sive Coloniensis), omdat deze provincie zich over de Nederlanden en het Rijnland uitstreckte, was vertegenwoordigd door de provinciaal Georges Maigret met Joannes Neeffs, prior te Hasselt, als definitior en Lucas Cruyl, prior te Maas-tricht, als discreet ¹⁾.

De provinciaal gaf aan dit kapittel een verslag over de toestand in zijn provincie. Het is een waardevol dokument voor de geschiedenis der Augustijnen in de Nederlanden, bijzonder voor de kennis van hun levenswijze en werkzaamheden in die tijd.

In dit verslag geeft de provinciaal eerst een beknopt overzicht van de oorsprong en ontwikkeling van zijn provincie, beschrijft dan de zware verliezen ingevolge de godsdiensttroebelen en oorlogen der zestiende eeuw en verder het voorspoedig herstel en de snelle groei tussen de jaren 1589 en 1625, toen zes van de tien verwoeste kloosters herbouwd werden en de stichting van tien nieuwe kloosters en van dertien colleges tot stand kwam, terwijl het aantal leden der provincie van 62 tot meer dan 600 steeg. Tenslotte geeft hij enige bijzonderheden over de toestand in het jaar 1625 op het einde van zijn provincialaat, toen deze provincie een der meest bloeiende

¹⁾ *Acta Capituli Generalis Ord. Erem. S. Augustini anno 1625 Romae celebrati*, in *Analecta Augustiniana*, vol. X, 1923-1924, blz. 430.

en best hervormde provincies van heel de Orde was. Het zijn bijzonderheden over de samenstelling van het definitorium, het aantal leden, de novitiaten en studiehuisen, de hulp aan de buitenlandse provincies, de levenswijze en religieuze observantie en over de grote activiteit op het gebied van onderwijs in de colleges.

De betrouwbaarheid der historische gegevens in dit provincieverslag hebben wij kunnen vaststellen door een vergelijkende studie met andere archiefbronnen uit die tijd, o. m. met de acta der provinciale kapittels en der vergaderingen van het provinciaal definitorium ²⁾, alsook met de gegevens in de werken van de geschiedschrijvers der provincie o. m. van Nicolaus de Tombeur (1657-1736), de voornaamste onder hen, die een uitvoerig werk over de Augustijnen in de Nederlanden heeft nagelaten, zowel in druk als in handschrift ³⁾. Met uitzondering van enige details komen de gegevens overeen met die in genoemde bronnen en werken, zodat de historische waarde van dit verslag wel buiten alle twijfel vaststaat.

P. Georges Maigret of Maigretius, auteur van dit verslag, werd in 1573 geboren te Bouillon, trad daar in 1590 in het pas gestichte Augustijnenklooster en legde er een jaar later als eerste zoon van dit klooster de geloften af in de handen van de prior Thomas Gratianus (de Grace) uit Luik, die bekend is als auteur van de Augustijnse bibliographie *Anastasis Augustiniana* ⁴⁾. Op 17 November 1604 promoveerde P. Maigret aan de universiteit van Leuven tot doctor in de theologie. Gedurende 24 jaren was hij prior in verschillende Waalse kloosters, nl. te Doornik (1598-1610), Luik (1610-1616) en

²⁾ *Liber Capitulum, Congregationum et Visitationum Provinciae Coloniensis Eremitarum S. Augustini*, t. I, 1589-1647. In-8°, 360 blz. Archief PP. Augustijnen Gent.

³⁾ *Provincia Belgica Ord. FF. Eremitarum S. P. N. Augustini, olim dicta Coloniensis, et Inferioris Germaniae...* Lovanii, typis Martini van Overbeke, 1727. Dit werk is een compendium van een handschrift van zes delen in-8°, getiteld: *Provinciae Belgicae seu Coloniensis seu Inferioris Alemanniae Ord. Erem. S. P. Augustini descriptio*. Archief PP. Augustijnen Gent.

⁴⁾ *Anastasis Augustiniana, in qua scriptores Ordinis Eremitarum S. Augustini, qui abhinc saeculis aliquot vixerunt, una cum neotericis, in seriem digesti sunt...* Antverpiae, typis Hieronymi Verdussii, 1613. In-8°, (16)-178-(30) blz. Dit nog zeer onvolledig werk werd aangevuld door de Keulse Augustijn Petrus Loy in een onbekend gebleven handschrift *Additiones ad Anastasim Augustinianam, elaboratae per me Fr. Petrum Loy, Augustinianum Germano-Coloniensem, dum Hispaniarum, Franciae et Italiae provincias annis 1627, 28, 29 et 30 peragrarem*, gebonden bij het handschrift van N. de Tombeur, t. I.

Hoei (1616-1622)⁵⁾. Het klooster met college te Hoei werd door hem in 1614 tijdens zijn prioraat te Luik gesticht met de medewerking van de prinsbisschop Ferdinand van Beieren, die de parochiekerk van Sint-Georges bij het nieuwe klooster incorporeerde en ook de parochie aan de Augustijnen overdroeg⁶⁾. In het bestuur der provincie vervulde P. Maigret steeds een leidende rol als defnitor (1604-1607), als visitator (1607-1610), als voorzitter van de driejaarlijkse provinciale kapittels, nl. te Hasselt in 1613, te Brussel in 1616, te Gent in 1619 en te Antwerpen in 1628, verder als afgevaardigde der provincie in de generale kapittels te Rome in 1614, 1620 en 1625, en tenslotte als provinciaal⁷⁾. Op 15 April 1622 werd hij in het kapittel te Edingen « ob bonas ingenii ac experientiae dotes praeclaraque merita erga Ordinem »⁸⁾ tot provinciaal gekozen, welke waardigheid hij bekleedde tot aan het kapittel te Brussel in October 1625, toen Joannes Neeffs uit Mechelen hem opvolgde⁹⁾. Hij overleed als defnitor na een pijnlijke ziekte op 15 Mei 1633 in het klooster van Hoei en werd in de kerk van Sint-Georges begraven¹⁰⁾.

P. Georges Maigret was een hoogstaand priester en een vroom kloosterling. Hij onderscheidde zich bovendien als begaafd predikant, als goed geestelijk leidsman en als verdienstelijk schrijver. Hij publiceerde in het Frans en in het Latijn een reeks stichtelijke werken over het kloosterleven, over Augustijnse Heiligen, broederschappen, devoties en over andere onderwerpen¹¹⁾.

⁵⁾ N. DE TOMBEUR, hs. t. III, 518; t. IV, 163-164; t. V, 57-63. Een uitvoerig relaas over het prioraat van P. Maigret te Doornik schreef P. Jacques de la Porte, *Chronique du Couvent de Tournay de nostre glorieux Père S. Augustin*, blz. 214-227. Handschrift van 1642, waarvan een kopie bewaard is in het archief der PP. Augustijnen te Gent. Het origineel verbrandde in Mei 1940 in de stadsbibliotheek van Doornik. Hierin ook een levensschets van P. Maigret naar gegevens van zijn neef P. Athanase Maigret uit Bouillon (1608-1686).

⁶⁾ N. DE TOMBEUR, *Provincia Belgica*, blz. 189.

⁷⁾ *Liber Capitulorum*, t. I, blz. 27, 34, 38, 40, 46, 51, 87 en 98.

⁸⁾ Ph. ELSSIUS, *Encomiasticon Augustinianum...*, Bruxellis, 1654, blz. 237.

⁹⁾ *Liber Capitulorum*, t. I, blz. 63 en 74.

¹⁰⁾ Het grafschrift luidt: Hic jacet Rev^{dus} atque Eximius Pater Fr. Georgius Maigretius, S. Theol. Lovanii Doctor, Germ. Infer. Ordinis FF. Eremitarum S. Augustini Ex-Provincialis, Collegii & Conventus auctor, promotor et primus prior. Vita decessit aetatis LXI, religionis XLIV, Christi M.DC.XXXIII, idibus Maii. R. I. P. Zie: J. N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas...*, t. XVI, Louvain, 1769, blz. 130.

¹¹⁾ Zie over P. Maigret en zijn werken: Th. GRATIANUS, *Anastasis Augusti-*

P. Georges Maigret was ook een der meest vooraanstaande provinciaals van zijn tijd, die de provincie met vaste hand leidde, de kloostertucht handhaafde en het geestelijk leven in de kloosters bevorderde o. m. door de invoering van de dagelijkse meditatie na de metten en na de completen. Hij zorgde ook goed voor de vorming van de talrijke novicen in de novitiaten te Mechelen en Edingen en van de studenten in de filosofie en theologie te Leuven, Gent en Brussel, en zond vele jonge medebroeders naar de universiteiten van Leuven, Dowaaï, Keulen, Trier en elders, zodat de provincie over goede professoren voor de vorming der fraters kon beschikken. In 1625 telde de provincie op ongeveer 600 leden, niet minder dan 205 novicen en studenten, die allen een degelijke geestelijke en wetenschappelijke vorming nodig hadden, vooral omdat de meesten onder hen bestemd waren om als priesters werkzaam te zijn aan de opvoeding en het onderwijs van de jeugd in de colleges, waar toen reeds 153 priesters werkten. Wegens de snelle groei van zijn provincie in kloosters en leden was de taak van P. Maigret niet gemakkelijk. Het bestuur van zijn provincie werd ook bemoeilijkt wegens de grote uitgestrektheid en de verscheidenheid van taal, daar de kloosters verspreid lagen over Vlaanderen, Wallonië en het Rijnland. P. Maigret was dan ook een voorstander van een provincieverdeling volgens de taalgrens naar het voorbeeld van andere Orden o. m. van de Sociëteit van Jezus, die reeds in 1612 de bestaande Nederlandse provincie splitste in een Diets-Nederlandse en een Waals-Nederlandse provincie ¹²⁾. Hij wilde de oprichting van een afzonderlijke Vlaamse, Waalse en Keulse provincie volgens het Vlaams, Frans en Duits taalgebied. Tijdens zijn verblijf te Rome in 1625 legde hij dit plan ter goedkeuring aan het generaal kapittel voor, nadat hierover in een vergadering van

niana..., blz. 77-78 en appendix, blz. 12-13; Fr. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae*, Antverpiae, 1628, blz. 275; V. ANDREAS, *Bibliotheca Belgica*, Lovanii, 1643, blz. 265-266; Ph. ELSSIUS, o. c., blz. 237, 683; N. DE TOMBEUR, o. c., blz. 174; J. F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, t. I, Bruxellis, 1739, blz. 341; F. OSSINGER, *Bibliotheca Augustiniana*, Ingolstadii, 1768, blz. 533; J. N. PAQUOT, o. c., t. XVI, blz. 129-135; Comte DE BECDELIEVRE, *Biographie liégeoise*, t. I, Louvain, 1836, blz. 456-459; E. DUCHESNE, in *Biographie nationale*, t. XIII, Bruxelles, 1894-1895, col. 165-168; Chev. DE THEUX, *Bibliographie liégeoise*, Bruges, 1885, col. 52, 54, 58, 60, 71, 86, 90, 98; Th. LOPEZ BARDON, *Bibliotheca manualis Augustiniana*, t. II, Vallisoleti, 1903, blz. 192-193.

¹²⁾ M. DIERICKX, S. J., *De Jezuïeten. Hun wezen en werken*, Brugge-Brussel, 1946, blz. 165-166.

het definitorium gesproken was ¹³). De generaal Girolamo de Ghetis nam zijn voorstel niet aan, maar gaf hem de toelating om ter vergemakkelijking van het bestuur van de uitgestrekte provincie een vicarius-provinciaal voor het Waalse district en een voor het Keulse district te benoemen, zoals blijkt uit een brief van 16 Juni 1625, waarin de generaal de acta van het generaal kapittel aan de provincie mededeelde ¹⁴).

In deze lange brief, welke op bevel van P. Maigret gedrukt werd, uit de generaal eerst zijn grote vreugde over de bloei der provincie, vermoedelijk naar aanleiding van het verslag van de provinciaal :

« ... Animi nostri laetitia incredibili intelleximus Provinciam vestram, etiam inter bellorum continuos impetus non solum in primitivo suo vigore, vestra diligentia et pietate, conservatam, verum etiam monasteriis ac collegiis, personisque ita adauctam, ut ex illa nunc, velut ex Seminario foecundissimo, personas qualificatas desumere queamus, uti de facto, tam nos, quam antecessores nostri, iam pridem accepimus quae in externas Provincias submisimus, tum iis Provinciis, quae paene perierant, restaurandis, tum etiam haereticis ibidem grassantibus ad fidem Catholicam et S. Matris Ecclesiae gremium convertendis... ».

Dan volgt in dezelfde brief een lange lijst van gunsten en bepalingen, welke de provinciaal van het generaal kapittel voor het welzijn van zijn provincie bekomen had o. m. :

« Promittimus sincere, quod vobis invitis, numquam Commissarius Generalis Provinciae vestrae praeficietur. Quod nulli umquam Patres aut Fratres e Provincia vestra evocabuntur, neque ulla ratione de illorum personis disponetur, nisi consulto P. Provinciali pro tempore existente... Pollicemur quod numquam evehetur aliquis ex vestris ad gradus, nisi in una quatuor Universitatum vestrae Provinciae, quales sunt Coloniensis, Lovaniensis, Duacensis et Treverensis, et non, nisi de consilio et assensu in scriptis habito RR. PP. Provincialis et Diffinitorum pro tempore existentium, et simul congregatorum : si quis secus graduentur, pro graduatis non agnoscantur... Dispensamus ut Fratres nostri diebus ieiuniorum, etiam in vigiliis per totum annum, lacticiniis iuxta patriae consuetudinem utan-

¹³) *Liber Capitulorum*, t. I, blz. 164: « Scribendum PP. Prioribus Conventuum Germaniae et Walloniae, an non expediat Provinciam dividi in tres partes, quandoquidem vix sit possibile ut in posterum unus Provincialis tam vastam Provinciam regat » (definitie van 30 Jan. 1625).

¹⁴) N. DE TOMBEUR, hs. t. II, blz. 116-124. Volledige kopie van dit schrijven.

tur... Nos revocamus, quantum possumus, Commissariatum Angliae, Scotiae, Zelandiae et Hollandiae, quem nullo modo volumus dividi a vestra Provincia... ».

Tenslotte schrijft de generaal over de voorgestelde provincieverdeling :

« ... Quantum vero ad Provinciae divisionem nobis propositam, quamvis tantam esse illius vastitatem perspectam habeamus ut non absque fundamento ab aliquibus cogitatum fuerit de ea in tres Provincias dividenda : quarum prima vocaretur Coloniensis, in cuius districtu omnes loquuntur Germanice ; secunda Flandro-Belgica, ubi omnes utuntur Flandrico idiomate ; tertia Gallo-Belgica, in qua usus est solum linguae Gallicae : nihilominus habito desuper maturo consilio dictam Provinciam nullatenus censemus ita dividendam... ».

In 1679 en 1682 zou de provincie toch in drie provincies verdeeld worden, zoals de provinciaal Georges Maigret reeds in 1625 aan het generaal kapittel had voorgesteld ¹⁵⁾.

Het provincieverslag van Georges Maigret werd reeds in 1625 te Brussel bij Hubertus Antonii gedrukt onder de titel *Augustino-Pyctacium Provinciae Flandriae seu Inferioris Germaniae...* ¹⁶⁾, maar van deze uitgave hebben wij geen enkel exemplaar kunnen terugvinden. De tekst, welke wij hier met enige aantekeningen mededelen, is ontleend aan een betrouwbare kopie, geschreven in 1656 door P. Lambertus a S. Joanne, prior te Mechelen, in zijn onuitgegeven kroniek van het Mechelse Augustijnenklooster ¹⁷⁾.

Augustino-Pyctacium Provinciae Flandriae sive Inferae Germaniae Ordinis FF. Eremitarum S. Augustini pro Comitibus generalibus in festo Pentecostes Romae celebrandis anno 1625.

Provincia Coloniensis sive Flandriae Ordinis FF. Eremitarum S. Augustini, quae partim Sueviae, partim Franciae Provinciis quandoque subfuit, disparata et in provinciam particularem est redacta circa annum à virgineo partu 1300 ¹⁸⁾.

¹⁵⁾ N. DE TOMBEUR, *Provincia Belgica*, blz. 93-94.

¹⁶⁾ J. F. FOPPENS, o. c., blz. 341 e. a.

¹⁷⁾ *Chronicon Conventus Mechliniensis Ordinis Eremitarum S. Augustini (1252-1658)*, blz. 209-212. Archief PP. Augustijnen Gent. Een tweede kopie in N. DE TOMBEUR, hs. t. II, blz. 251-259.

¹⁸⁾ In de Nederlanden werden de Duitse en Franse provincies door de loop der Schelde afgescheiden. De Keulse of Vlaamse provincie ontstond rond 1300

Quae quidem Provincia sensim et lente admodum ob idiomatum diversitatem emergens, post annos 200, circa annum videlicet 1500, sequentibus constitit monasteriis: Coloniensi, Lovaniensi, Treverensi, Gandavensi, Brugensi, Iprensi, Leodiensi, Mechliniensi, Dordraceno, Aquensi, Hasselensi, Middelburgensi, Walderfangensi, Angiensi, Traiectensi, Harlemensi, Enchusano, Wezaliensi, Mariae-Vallensi, Betburgensi et Mertensi, quod est sancti-monialium ¹⁹⁾.

In quibus non exiguus semper viguit personarum pietate atque eruditione insignium numerus.

Anno 1517 Luthero et 1535 Calvino in status ac religionis perniciem exortis, ex praefatis monasteriis periire sequentia: Brugense, Iprens, Gandavense, Mechliniense, Dordracenum, Middelburgense, Harlemense, Enchusanum, Wezaliense et Mariae-Vallense, ita ut ex monasteriis 21 restarent Ordini dumtaxat 11. In quibus, religiosi partim dispersis, partim martyrio affectis, superfuere in vivis anno 1589, dum post haereticorum iconomachorum rabiem coactum fuit Capitulum primum provinciale Lovanii, non plures quam 62 ²⁰⁾.

Porro Dei beneficio recuperata id temporis restaurataque fuerunt: Brugense, Iprens, Gandense, Mechliniense, Wezaliense et Mariae-Vallense. Remanent igitur deperdita nonnisi quatuor, quorum duo, Dordracenum nempe et Enchusanum inter haereticorum manus etiamnum extant integra, reliqua vero duo, Harlemense videlicet et Middelburgense, solo penitus sunt aequata ²¹⁾.

door verdeling van de tot 80 kloosters aangegroeide Duitse provincie in vier provincies, nl. de Rijnlands-Zwabische (prov. Rheni et Sueviae), de Keulse (prov. Coloniae), de Saksisch-Thuringse (prov. Saxoniae et Thuringiae) en de Beierse provincie (prov. Bavariae). Bij de Keulse provincie kwamen alle kloosters in de Nederlanden en in het Rijnland tot Mainz, ook de kloosters links van de Schelde in het graafschap Vlaanderen, welke eerst tot de Franse provincie behoorden. Vgl. N. DE TOMBEUR, o. c., blz. 27-28; W. HÜMPFNER, O. E. S. A., *Aussere Geschichte der Augustiner-Eremiten in Deutschland*, in *St. Augustin*, Würzburg, 1930, blz. 148 en idem, art. *Augustiner-Eremiten*, in *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. I, col. 816 e. v. (met kaart en lijst der kloosters in Duitsland en omgeving).

¹⁹⁾ N. DE TOMBEUR, *Provincia Belgica*, blz. 85 vermeldt de stichtingsdata van deze kloosters, welke wij hier met het nodig voorbehoud voor de oudste kloosters mededelen: Keulen 1162, Leuven 1236, Trier vóór 1306, Gent 1296, Brugge 1250, Ieper 1262, Luik 1499, Mechelen 1242, Dordrecht 1311, Aken 1200, Hasselt vóór 1236, Middelburg vóór 1296, Wallerfangen 1306, Edingen 1254, Maastricht vóór 1271, Haarlem 1489, Enkhuizen 1490, Wesel 1332, Marienthal 759 (?), Bedburg vóór 1289, en Merten an der Sieg 1217. Van elk klooster geeft N. de Tombeur in zijn gedrukte en handschriftelijke *Provincia Belgica* een geschiedkundig overzicht.

²⁰⁾ Volgens een naamlijst, opgetekend door N. de Tombeur, hs. t. II, blz. 555-559, waren in 1589 nog 87 leden der provincie in leven, maar in dit getal zijn ook de niet geprofeste kloosterlingen begrepen, alsook de paters, die buiten hun kloosters werkzaam waren.

²¹⁾ De Noordnederlandse kloosters van Dordrecht, Enkhuizen, Haarlem, Middel-

Ex illo deinde tempore adiecta nova non pauca : Bruxellense anno 1589, Tornacense 1590²²⁾, Bulloniense 1590, Theonisvillanum 1600²³⁾, Antverpiense 1607²⁴⁾, Herentalense 1613, Insulense 1614, Diestense 1614, Huyense 1615, Thenense 1617, Duacense 1621 et S. Sepulchri prope Huyum, quod est virginum, 1619²⁵⁾. Praeterea Ordo fuit admissus Teneramundae a Magistratu et Civitate anno 1622, a Rege quoque et tota urbe acceptatus est in Bassea anno 1624²⁶⁾.

In quibus omnibus monasteriis nunc temporis sunt Religiosi professi qui sequuntur.

burg, alsook het klooster te Appingedam bij Groningen, dat tot de Saksische provincie behoorde, bleven ook na 1625, datum van dit verslag, voor de Orde verloren. In de plaats van deze kloosters kwamen er missiestaties te Amsterdam, Utrecht, Groningen, Nijmegen en elders. Zie: M. SCHOENGEM, *Monasticon Batavum*, deel II, *Augustijnse Orden*, Amsterdam, 1941, passim.

²²⁾ Het klooster van Doornik, gesticht in 1319, behoorde tot 1590 bij de Franse provincie. Zie: N. DE TOMBEUR, o. c., blz. 159-160, en Jacques DE LA PORTE, *Chronique du Couvent de Tournay...*, blz. 190 e. v.

²³⁾ Het klooster van Thionville, gesticht in 1308, behoorde tot 1600 bij de Franse provincie. Zie: N. DE TOMBEUR, o. c., blz. 283.

²⁴⁾ De Saksische Observantencongregatie stichtte rond 1513 een klooster te Antwerpen in de huidige Augustijnenstraat, maar dit klooster werd reeds in 1523 opgeheven wegens de noodlottige invloed van Luther op de eerste bewoners. Op bevel van de landvoogdes Margaretha werd het klooster afgebroken en de kerk veranderd in de parochiekerk van Sint-Andries. Zie o. m. J. C. DIERCXSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, t. III, Antverpiae, 1773, blz. 279-311 en P. FREDERICQ, *Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, t. IV-V, Gent, 1900, passim. De Vlaamse provincie stichtte in 1607 een nieuw klooster in de Everdijstraat, dat tot aan de Franse revolutie bleef bestaan. De oude kloosterkerk met de prachtige schilderijen van Rubens, Van Dijk en Jordaens is nu de parochiekerk van Sint-Augustinus. Zie o. m. F. PEETERS, S. J., *Sint-Augustinuskerk te Antwerpen*, Antwerpen, 1930.

²⁵⁾ Zie over dit klooster: Z. M. HERESWITA, *De vrouwenkloosters van het H. Graf in het prinsbisdom Luik vanaf hun ontstaan tot aan de Franse revolutie 1480-1798*, Leuven-Antwerpen, 1941, blz. 69-75. De provinciaal Joannes Neeffs, opvolger van P. Maïgret, weigerde in 1626 dit klooster te visiteren, omdat het geen klooster van Slotzusters-Augustinessen was, maar van de Sepulcrienen of Reguliere Kanunnikessen van het H. Graf, dat toen onder de jurisdictie van de prinsbisshop stond. P. Maïgret vermeldt dit klooster in zijn verslag, omdat de Luikse Augustijn Joannes Choquier hier de leiding had. Dezelfde pater bewerkte ook in 1626 de stichting van het Sepulcrienenklooster te Bouillon. In 1629 verbood de provinciaal aan de paters van Bouillon om zich verder met de leiding van dit klooster te bemoeien. Zie: *Liber Capitulorum*, t. I, blz. 187 en N. DE TOMBEUR, hs. t. V, blz. 63.

²⁶⁾ De definitieve stichting van het klooster te Dendermonde en te La Bassée (Frans-Vlaanderen) ging pas in 1627 door. Zie: N. DE TOMBEUR, o. c., blz. 195-198; A. BLOMME, *Le couvent des Augustins à Termonde*, Termonde, 1904.

In primis R. adm. P. Georgius Maigretius, almae Universitatis Lovaniensis S. Th. Doctor, Provincialis ; R. P. Mag. Joannes Augemius, Ex-Provincialis ; R. P. Tossanus Ferier, S. Th. Doctor Duacensis, Definitor ; R. P. Nicolaus Stassart S. Th. Doctor, Ex-Provincialis et Definitor loco Praesidis demortui ; R. P. Augustinus Theodori S. Th. Doctor, Ex-Provincialis et Definitor ; R. P. Hieronymus Petri S. Th. Baccalaureus, Definitor ; R. P. Joannes Naevius S. Th. Baccalaureus, Definitor ; R. P. Prosper Stellartius Visitator ; R. P. Melchior Daelhemius Visitator. Qui novem Patres corpus faciunt Definitorii.

Inter Provinciae Religiosos sunt 12 S. Theologiae Doctores, 4 Licentiati et 17 Baccalaurei academici, quorum tamen nullus privilegiis gradus sui gaudet, nisi cum actu legit aut praedicat.

Praeter quos sunt alii 600 et amplius Religiosi in universum per Provinciam ²⁷⁾. Quorum quidem literas latinas et graecas, aliqui Theologiam, et aliqui Philosophiam docent, aliqui vero idiomate flandrobeltico, aliqui gallo-beltico, aliqui germanico, quidam etiam hispanico et italico respective concionantur. Plerique insuper externis Provinciis, nimirum Hiberniae, Angliae, Sueviae sive Rheni, Austriae, Bohemiae, Bavariae, Styriae, Carinthiaeque et similibus reformatis strenue incumbunt ²⁸⁾.

Status et modus vivendi Religiosorum

In primis monasteria omnia tam tenues proventus habent, ut praecipuum ex illis non gaudeat annue 2000 aureorum, recensitis etiam in hunc computum fidelium eleemosynis. Pleraque vero vix 100 aureos recipiunt.

Vitam servant Religiosi communem, ne denario quidem sibi retento : depositum non admittunt, sed omnia quae esui, quae potui,

²⁷⁾ Volgens N. DE TOMBEUR, hs. t. II, blz. 263 telde de provincie in 1625 243 priesters, 205 fraters (novicen en scholastieken), 97 lekebroeders, samen 545 leden, en in 1626 275 priesters, 150 fraters, 115 lekebroeders, samen 540 leden « praeter eos, qui foris intra vel extra provinciam agunt ».

²⁸⁾ De Maastrichtenaar Nicolaus Crusenius (Creusen), de Brusselaar Cornelius Curtius (de Corte) en de Antwerpenaar Augustinus Saboth, die in Duitsland werkzaam waren aan het herstel van de Boheems-Oostenrijkse provincie, namen respectievelijk als provinciaal, definitor en discreet van die provincie aan het generaal kapittel van 1625 deel. Zie: *Analecta Augustiniana*, vol. X, blz. 430. In een brief van 1 Aug. 1625 vroeg de generaal aan P. Maigret zes paters van zijn provincie voor Bohemen « in subsidium illius gentis ». Zie: W. HÜMPFNER, o. c., blz. 182. P. Paulus Cnoops uit Geel stichtte met de medewerking van Wallenstein een klooster en college te Böhmisch-Leipa. Meerdere bijzonderheden over de grote activiteit der Nederlandse Augustijnen in de Duitse provincies o. m. van de Leuvenaar Antonius Keerbeek en van de Mechelaar Henricus Lancelotz, vindt men in genoemde studie van W. Hümpfner.

quae vestitui opus sunt, a superioris manu illis administrantur. lisdem plane cibus, potuque reficiuntur omnes in mense communi, etiam Priores, Doctores et ipse Provincialis.

Preces matutinas legunt hora 3 post noctis medium, ad quos omnes comparent, etiam ipse Provincialis, quibus succedit oratio mentalis, uti et meditatio alia Completorio. Ab eorum monasteriis mulieres penitus abarcentur.

Novitiatus duos habent, unum in civitate Archiepiscopali Mechliniae, alterum in oppido comitili Angiae, in quibus plurimi adolescententes pietate, eruditione ac genere clari iuxta decreta Clementis VIII instituuntur.

Duo habent studia philosophica, in regia urbe Bruxellis, et Gandavi Flandriae metropoli : in quibus student Religiosi multi, saeculares quoque non pauci, et sunt quatuor Professores.

Studium Theologicum in alma Universitate Lovaniensi, in quo Professores tres, studiosi multi, Regens unus et Sub-Regens ²⁹⁾.

Acquisita insuper intra id tempus Collegia subsequencia :

Bruxellense anno Domini 1601, in quo sunt studentes	359
Antverpiense anno 1607 ³⁰⁾	190
Gandense anno 1609	175
Lovaniense anno 1612	398
Herentalense anno 1614 ³¹⁾	61
Hasselense anno 1614	165
Diestense anno 1614	198
Huyense anno 1614	247
Thenense anno 1617	225
Insulense anno 1622	125
Angiense anno 1622	72
Brugense anno 1623	164
Iprende anno 1624	64

Ergo numerus studentium in eiusmodi collegiis est 2444, qui omnes cum pietatem, cum bonas literas docentur et instituuntur per 153 Professores, quibus 13 Praefecti et 7 Regentes praesunt ³²⁾. Omnes et singuli eiusdem Ordinis FF. Eremitarum S. Augustini et provinciae Coloniensis sive Flandriae.

Soli Deo honor et gloria.

P. Mag. Fr. Georgius Maigretius Provincialis.

Norbertus TEEUWEN, O. E. S. A.

²⁹⁾ P. Maigret gaf op 20 Oct. 1622 nieuwe statuten aan de studenten van het theologisch studiehuis te Leuven. Zie: *Liber Capitulorum*, t. I, blz. 141-146.

³⁰⁾ Volgens het *Diarium Augustinianum, in quo describitur ingressus et progressus Ordinis FF. Eremitarum in Urbe Antverpiensi ab anno 1607* (hs. Archief Aartsbisdom Mechelen) werd het college op 30 Sept. 1608 geopend.

³¹⁾ Dit college werd reeds op 6 October 1613 geopend. Zie: N. DE TOMBEUR, hs. t. V, blz. 207.

³²⁾ Volgens de vermelde getallen is het aantal studenten 2443.

Boekbesprekingen

Dr. Adolar ZUMKELLER, O. E. S. A., *Dionysius de Montina, ein neuentdeckter Augustinertheologe des Spätmittelalters* (Cassiciacum, t. IX of 2de reeks, t. III). Würzburg, Augustinus-Verlag, 1948. In-8°, 88 blz.

In de laatste decennia is de waardering van de middeleeuwse wetenschappelijke wereldvisie, die het scholastieke Westen kenmerkte, een voldongen feit geworden. Zumkeller's nieuwe bijdrage, verschenen in de « Cassiciacum » reeks — een goedverzorgde uitgave van de Duitse Augustijnenprovincie — stelt een onderzoek in naar de authentieke schrijver van een werk met als titel *Liber in quatuor Sententiarum*. Dit werk werd toegeschreven aan de Cisterciënser Dionysius en verscheen in 1511 te Parijs bij Poncet le Preux. Bij gebrek aan doorslaggevende uitwendige criteria, wordt dit commentaar door Schr. aan een grondige inwendige critiek onderworpen. Hij herstelt de uitgave aan de Augustijn Dionysius de Montina, magister in de theologie aan de universiteit van Parijs in 1374 of 1375, die sterk afhankelijk is van het commentaar van de Cisterciënser Koenraad van Ebrach, dat nog in een twaalfstal handschriften bewaard is.

Het laatste gedeelte geeft bondig de leer van Dionysius de Montina. De leer over de verhouding van geloof en weten ligt in de lijn van de traditionele opvatting, nl. de genade vernietigt de natuur niet, maar verheft ze. De structuur van het Godsbewijs echter staat onder de invloed van het Nominalisme. Het ontologisch Godsbewijs wordt verworpen, terwijl het argument a posteriori geen evidentie is, zodanig zelfs dat de mens een bijzondere goddelijke verlichting nodig heeft om tot het bestaan van God te komen. Waar het de kennis van Gods Wezenheid en Zijn eigenschappen betreft, speelt de rede een grote rol. Deze leer gaat voornamelijk terug op S. Augustinus. Zo wordt er gewezen op het beeld van God, dat in de schepping gevonden wordt. In de genadeleer doet zich weer het Nominalisme gevoelen, zodat de genade als dusdanig de mens niet rechtvaardigt. Hij alleen wordt gerechtvaardigd, die van alle eeuwigheid voorbestemd werd tot het eeuwige leven. Voor ieder zedelijk-goede handeling heeft het schepsel een speciale goddelijke hulp nodig.

Aldus is Dionysius de Montina een typische vertegenwoordiger van de Augustijnse school uit de late Middeleeuwen.

L. V. D. L.

J. G. MEYKNECHT, O. E. S. A., *Gregor Mendel. De ontdekker der erfelijkheidswetten*. Bussum, Paul Brand, 1950. 153 blz., 4,90 gld.

Deze goed verzorgde uitgave brengt ongetwijfeld een aanvulling in de leemte van de literatuur van ons taalgebied. Schr. leert ons een persoonlijkheid waarden als kloosterling, als priester en als wetenschappelijk vorser. Ondanks de weinige gegevens, die voor dit doel beschikbaar staan, mogen we de opzet geslaagd noemen. Zij het dan ook vrij oppervlakkig, toch wordt Mendel geplaatst in zijn historisch milieu, zodat het enigszins begrijpelijk wordt, waarom deze geniale mens gedurende zijn leven de waardering niet vond, die hem terecht toekwam.

Het tweede gedeelte van het werk biedt ons een overzicht, wat de wetenschappelijke arbeid van Mendel betreft. De ontdekking van die enkele wetten, die een wetenschappelijke verklaring geven van de wijze, waarop de erfactoren van het ene op het ander geslacht overgaan, leggen getuigenis af van een geniaal inzicht. Mogen we hier even terloops opmerken, dat niet de kenmerken als dusdanig overerfbaar zijn, zoals Schr. beweert, maar de erfactoren, die bepaalde kenmerken kunnen te voorschijn doen treden, zo het vereiste milieu voorhanden is. We moeten het overigens de auteur als een verdienste aanrekenen de waarde en de draagwijdte van deze fundamentele wetten belicht te hebben door de invloed te schetsen, die ze uitgeoefend hebben in het ontstaan van de erfelijkheidsleer als wetenschappelijke tak van de biologie en nog uitoefenen in de intense ontwikkeling ervan.

Hoewel niet geschreven voor ingewijden in de biologische wetenschappen, biedt het werk ons méér dan een populair-wetenschappelijke uiteenzetting. Daarom betekent het werk een mooie aanwinst voor iedere ontwikkelde leek.

L. v. d. L.

L. WILLAERT, S. J., *Bibliotheca Janseniana Belgica*. Répertoire des imprimés concernant les controverses théologiques en relation avec le Jansénisme dans les Pays-Bas catholiques et le Pays de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles. T. I : Années 1476-1679. N°s 1-4071 ; T. II : Années 1680-1738. N°s 4072-10390 (Museum Lessianum, Section historique, n° 8). Bruxelles, Edition Universelle ; Paris, Desclée De Brouwer, 1949-1950. In-8°, 725 blz.

Vóór het verschijnen van dit werk werd het tekort aan een degelijk repertorium voor de drukwerken, die in de XVIIe en XVIIIe eeuw in verband met het jansenisme in onze streken verschenen, door velen sterk aangevoeld. P. Willaert heeft de taak op zich genomen hierin te voorzien, en hij is erin geslaagd, na langdurige en moeizame opzoekingen, een repertorium samen te stellen, dat door zijn volledigheid en objectiviteit alle voorgaande overtreft.

In principie beperkt Schr. zich tot Zuid-Nederlandse publicaties der XVIIe en XVIIIe eeuw, maar hij veroorlooft zich deze grenzen te overschrijden, wanneer het drukwerken geldt, die daarbuiten vallen, doch door hun inhoud verband houden met de controversen binnen het vooropgezet kader. Vandaar dat vele, en zelfs recente werken over het jansenisme in het nog te verschijnen derde deel van de *Bibliotheca* zullen worden opgenomen. Vandaar ook dat het eerste deel zich uitstrekt over de jaren 1476-1679.

In werkelijkheid bevat het eerste deel 4071 titels, waarvan de eerste 1347 echter behoren tot de tafels der subsidia (bibliotheken, repertoria, bronnenpublicaties, enz.), welke aan de eigenlijke bibliographie voorafgaan. Het tweede deel bevat ruim 6000 titels (n. 4072-10390), die de publicaties van de jaren 1680-1738 vermelden.

In zijn opsomming volgt Schr. de chronologische orde, terwijl onder elk jaar de auteurs alphabetisch worden gerangschikt. Deze methode biedt het voordeel, dat men, zonder verdere opzoekingen, zich enigszins, zij het dan oppervlakkig, een gedacht kan vormen over het historisch verloop der controversen. Daarenboven zal een in het derde deel te verschijnen alphabetisch register van de opgenomen auteurs en anonieme werken de chronologische lijst aanvullen en de bruikbaarheid daarvan hoger opvoeren.

Een der grote verdiensten van dit werk bestaat ongetwijfeld in de aanduiding van de plaatsen, waar de bronnen bewaard worden; dit bespaart de historicus, vooral met betrekking tot de raria, veel moeilijkheden bij het verzamelen van zijn materiaal. Misschien mogen wij er hier even op wijzen, dat voor sommige werken, die zich in grote Belgische en Nederlandse bibliotheken bevinden, de bewaarplaats niet werd aangeduid. Dit echter, naast enige foutjes in de transcriptie van titels en auteursnamen, verdwijnt als een druppel water in de zee, wanneer we denken aan de belangrijke diensten, welke de *Bibliotheca* in de toekomst zal bewijzen aan de studie van het jansenisme in België.

S. G.

Augustinus' Leer over de heiligmakende Genade

(Vervolg *)

DE HEILSECONOMIE DER MENSWORDING.

2. *Christus de Middelaar.*

Het heil, dat de Menswording in de genadeorde binnenvoert, beperkt zich niet tot een eenvoudige *morele* verheffing, noch tot een juister en dieper inzicht van de bestaande wereldorde, maar omvat volgens Augustinus' opvatting een daadwerkelijke *Verlossing*. Het is een vrijmaken van de gevallen mens uit de strik der zonde om hem opnieuw met God, zijn Heilsbron, te verenigen door de tussenkomst van een middelaar.

Reeds in zijn commentaar op de Galatenbrief, dat hij als priester in 393 begon en als bisschop in 396 voltooide, tekent Augustinus aan de hand van de tekst van de Apostel de trekken van de Godmenselijke middelaar. Middelaar veronderstelt een tussenpersoon tussen twee uitersten : God en mens ; een breuk tussen Schepper en schepsel, die door de tussenkomst van een middelaar weer met elkander verenigd worden.

Enkel de gevallen *mens* kan door een middelaar weer worden opgericht. Tussen God en God kan immers geen middelaar zijn. Een middelaar tussen één persoon heeft geen zin, welnu God is één. De engelen zijn steeds vóór Gods aanschijn en hebben geen middelaar nodig om met God verenigd te worden. De gevallen engelen hebben uit vrije keuze voor eeuwig over hun lot beslist, ze worden door geen middelaar meer met God verzoend. Er blijft dus enkel de mens, die gevallen is door aan de verlokkelijke insi-

*) Zie *Augustiniana*, jrg. I (1951), afl. 1, blz. 7-20 en afl. 2, blz. 77-90.

nuaties van een hoogmoedige middelaar, de duivel, gehoor te geven. Welnu de middelaar tussen God en mens is de *mens Jezus Christus*, die de gevallen mens weer opricht door hem de nederigheid te leren ²⁰⁾.

Het Middelaarsambt van Christus wordt derhalve aan een reële act van zijn menselijke natuur — van de mens Jezus Christus, zegt Augustinus — toegeschreven en dit middelaarschap verzoent God en mens in de *morele* orde. Het leert ons *nederig* worden. Toch kan dit middelaarsambt van de mens-Christus niet onafhankelijk van zijn goddelijke persoonlijkheid worden opgevat. De eretitel van Middelaar berust immers op het feit dat Hij in persoonlijke vereniging de goddelijke en menselijke natuur in zichzelf verbindt. In Hem worden werkelijk God en mens in één goddelijke hypostase met elkander verbonden. In déze mens werkt Gods genade overvloedig. Het is het uitzonderlijk en onmededeelbaar voorrecht van déze middelaar, in persoonlijke eenheid, zonder tussenkomst van enig ander middelaar verenigd te zijn met de Enige Godszoon, de Wijsheid Gods ²¹⁾.

Maar enkel de Menswording maakt deze Godszoon tot *geboren Middelaar*. Indien de Zoon Gods in zijn goddelijke natuur, waardoor Hij de gelijke van de Vader is, was gebleven en zich niet ontledigd had door de gestalte van een slaaf aan te nemen, dan zou Hij tussen God en mens geen middelaar zijn. De Heilige Drieëenheid is immers één God in drie goddelijke Personen : de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, die alle drie dezelfde Godheid en dezelfde eeuwigheid bezitten. De Enige Godszoon is dus enkel dan onze Middelaar geworden, toen het woord Gods zijn majesteit af-

²⁰⁾ *Epist. ad Galatas expositio*, 24 (PL., 35, 2122; anno 393-396): « Mediatorem Iesum Christum secundum hominem dici, ex illa eiusdem apostoli sententia fit planius, cum ait: Unus enim Deus, unus et mediator Dei et hominum homo Christus Iesus (I Tim. II, 5). Mediator ergo inter Deum et Deum esse non posset, quia unus est Deus: mediator autem unius non est, quia inter aliquos medius est. Angeli porro, qui non lapsi sunt a conspectu Dei, mediatore non opus habent, per quem reconcilientur. Item angeli qui nullo suadente spontanea praevaricatione sic lapsi sunt, per mediatorem non reconciliantur. Restat ergo ut qui mediatore superbo diabolo superbiam persuadente deiectus est, mediatore humili Christo humilitatem persuadente erigatur ».

²¹⁾ *Ibidem*, 27 (PL., 35, 2125): « ... unicus Filius, qui etiam Sapientia Dei est; neque praepotentia et singularitate susceptionis ad *habendam naturaliter et agendam personam Sapientiae*, sicut ipse Mediator unum cum ipsa suscipiente Sapientia sine interpositione alicuius mediatoris effectus ».

legde en zich in de Menswording tot onze geringheid neerboog en haar tot zijn Godheid verhief ²²⁾).

God wordt mens om onze Middelaar te kunnen zijn. Augustinus ziet het Middelaarsambt van de Godmens — in principie bij de Menswording aangevangen — als een verzoening van de mens met God door de vergiffenis der zonden en een terugwinnen der verloren zoonsgenade. De heiligmaking die de Middelaar ons brengt is dan ook volgens de Leraar der Genade steeds in verhouding met de gevolgen der erfzonde. In zover zondige hoogmoed van de mens de heiligmakende levensband met de Schepper verbreekt, wordt het herstel door de Middelaar bewerkt een *reconciliatio*: 'n *verzoening*, welke van de mens uit beschouwd nederige schuld-bekentenis, levend geloof en liefde voor de Middelaar inhoudt. In zover de zonde ons van God verwijderd, wordt de Heilsdaad van de Middelaar een *bevrijding* en een *Verlossing* door het vergieten van zijn bloed. In zover wij door de zonde het goddelijk kindschap verloren hebben, schenkt de Middelaar ons de genade van het *aangenomen zoonschap* weer door *deelname* aan zijn goddelijke *Wijsheid* en de gave van zijn Geest en verbindt ons aldus in een *nieuw leven* met God. Zijn verlossende bevrijding en zijn verzoe-nende vereniging zijn daarom universeel.

Ook de mens heeft in deze genade-bedeling zijn persoonlijke inzet. Hij moet met *nederig geloof* deze nederige Middelaar aan-kleven. Allen die in de nederigheid van de mens Christus geloven, die Hem beminnen — hetzij vóór de Menswording hetzij nà zijn komst — allen die Hem zo lief hebben dat ze Hem in nederige schuldbekentenis gaan navolgen, worden van hun zondige hoogmoed bevrijd en weer met God verzoend. Niet echter uit eigen kracht. Want heel dit Heilsbestek is barmhartige Godsgave, *Geloofsgenade* door tussenkomst van de Middelaar Jezus Christus. Hij alléén maakt ons werkelijk *vrij* uit de band der zonde door het vergieten van

²²⁾ *Epist. ad Gal. exp.*, 24 (PL., 35, 2122): « Nam si Filius Dei in naturali aequalitate Patris manere vellet, nec se exinaniret, formam servi accipiens (*Philipp.* II, 7); non esset mediator Dei et hominum: quia ipsa Trinitas unus Deus est, eadem in tribus, Patre et Filio et Spiritu sancto, deitatis aeternitate et aequalitate constante. Sic itaque unicus Filius Dei, mediator Dei et hominum factus est, cum Verbum Dei Deus apud Deum, et maiestatem suam usque ad humana deposuit, et humilitatem humanam usque ad divina subvexit, ut mediator esset inter Deum et homines homo per Deum ultra homines ». — Vgl. *De cons. evang.* (CSEL., 43, 59-60; PL., 34, 1070).

zijn bloed. Hij alléén verbindt ons in een *nieuw leven* met God. Het Geloof in deze Middelaar bereidt de mens voor en schenkt hem de deelachtigheid aan de Wijsheid Gods. Daardoor winnen wij terug wat wij in Adam verloren : wij worden weer Gods aangenomen kinderen. Aan dit zelfde zoonschap hebben ook de heidenen deel door de gave van de Heilige Geest die aan allen geschonken is ²³).

Christus als *mens* kan enkel tussen God en de mensen Middelaar zijn, omdat Hij als *God* aan de Vader gelijk is. Maar Hij zou ons door deelname aan zijn levensvolheid het goddelijk leven niet kunnen terugschenken, indien Hij niet tevens *God* was. Dit dubbel aspect van de God-menselijke Middelaar wordt door de Kerkvader met voorliefde behandeld. Zo verstevigt de leer over de Middelaar het realisme van de theologie der God-menselijke ruil. De Heils-economie wordt niet enkel naar de Menswording als naar haar uiteindelijke term in de volheid der tijden geleid, maar vangt reeds in werkelijkheid aan bij de « Vleeswording van de Wijsheid Gods ». Hier ontspringt als uit de bron het Heil voor allen die in Adam vielen. In dit wijd-openstaand soteriologisch perspectief vervallen al de scheidingsmuren tussen Oud en Nieuw verbond, omdat in de Middelaar, Christus, aan ieder, zonder onderscheid van ras of tijd,

²³) *Epist. ad Gal. exp.*, 24 (PL., 35, 2122-2123): « *Sanati sunt ergo ab impietate superbiae, ut reconciliarentur Deo, quicumque homines humilitatem Christi, et per revelationem antequam fieret, et per evangelium posteaquam facta est, credendo dilexerunt, diligendo imitati sunt. Sed haec iustitia fidei, quia non pro merito data est hominibus, sed pro misericordia et gratia Dei, non erat popularis antequam Deus homo inter homines nasceretur. [...] ut ipse (Mediator) liberaret a peccatis, iam per transgressionem Legis coactos confiteri opus sibi esse gratiam et misericordiam Domini, ut sibi peccata dimitterentur, et in nova vita per eum, qui pro se sanguinem fudisset, reconciliarentur Deo* ». — *Ibidem*, 27 (PL., 35, 2124-2125): « *Quod autem filios Dei dicit esse omnes per fidem, quia induerunt Christum, quicumque in Christo baptizati sunt; ad hoc valet, ne Gentes de se desperarent, quia non custodiebantur sub paedagogo, et ideo se filios non putarent: sed per fidem induendo Christum, omnes fiunt filii, non natura, sicut unicus Filius, qui etiam Sapientia Dei est... sed filii fiunt participatione sapientiae, id praeparante atque praestante Mediatoris fide: quam fidei gratiam nunc indumentum vocat, ut Christum induti sint, qui in eum crediderunt, et ideo filii Dei fratresque eius Mediatoris effecti sunt* ». — Vgl. *Ibidem*, 30 (PL., 35, 2126-2127); *Ibidem*, 31 (PL., 35, 2127-2128): « *restabat ut etiam gentes, quae non erant sub Lege, ad eandem tamen adoptionem filiorum pertinere ostenderet: quod de sancti Spiritu dono, qui omnibus datus est, docet* ».

dezelfde Geloofsgenade door ééNZelfde deelname aan de Goddelijke Wijsheid of de Enige Godszoon in ééNZelfde gave van de Heilige Geest toekomt. Feitelijk wordt zó iedere gave van de Middelaar, van Adam tot de laatste mens over de ganse heiligengemeenschap — geestelijk nakomelingschap van de Zoon Gods — uitgestrekt, in haar wezen *Gratia Christi*, Christus-genade, die de mens het verkorven paradijsgeluk terugschenkt ²⁴⁾.

Ons doet het enigszins bevreemdend aan in de duivel een middelaar te zien. Voor de man echter, die zich in antithese verlustigde en voor geen enkele paradox terugschrok, stelt zich onze moeilijkheid niet. De boze of de satan ziet hij als een persoonlijke macht, die de leiding van deze wereld beheerst en actief optreedt in het wereldgebeuren. Met een weinig *Hineinlesung* kan men hier zonder veel moeite het Oud-dualisme van Mani in 'n verpersoonlijkte vorm gegoten terugvinden. Toch ligt naar onze mening de historische achtergrond van deze antithetische koppeling: duivel-hoogmoedige = Christus-deemoedige Middelaar elders. In het tiende boek der *Confessiones* wordt de heilsweg der Neo-Platonici aan een scherpe critiek onderworpen. De methode van deze Godzoekers faalt op tweevoudige wijze: door hoogmoedige zelfoverschatting én in de keuze van een middelaar. Zo versperren ze voor zichzelf de terugkeer naar God door hun opgeblazen ijdele wetenschap, die het vlees veracht en een verbond sluit met « de vorsten der macht in de lucht » waaronder ze een middelaar zoeken om hen te zuiveren. In feite was het geen middelaar, zegt Augustinus, maar de duivel in een engel van het Licht gehuld. Tegenover deze schijnmiddelaar stelt de Kerkvader nu de ware Middelaar: Jezus Christus.

Alléén wie werkelijk *midden* in tussen God en de mensen staat, kan in waarheid Middelaar zijn. Dergelijke tussenpersoon moet

²⁴⁾ *Epist. ad Gal. exp.*, 28 (PL., 35, 2125-2126): « Hic autem ostendit unum semen Christum, non tantum ipsum Mediatorem intelligendum esse, verum etiam Ecclesiam, cuius ille corporis caput est: ut omnes in Christo unum sint, et capiant secundum promissionem haereditatem per fidem, in quam conclusus erat; id est, in cuius adventum tanquam sub paedagogo custodiebatur populus usque ad aetatis opportunitatem, qua in libertate vocandi erant, qui in eodem populo secundum propositum vocati sunt, id est, qui in illa area frumentum inventi sunt ». — Zie over Augustinus' opvatting aangaande de rechtvaardigen van het Oude Verbond: G. PHILIPS, *La grâce des Justes de l'Ancien Testament* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, fasc. 4), Louvain, 1948.

immers in zich iets bezitten, waardoor hij én aan God én aan de mensen gelijk is. Was hij enkel aan de mensen gelijk, dan zou hij te ver van God afstaan; enkel aan God gelijk zou hij te ver van de mensen verwijderd blijven. In beide gevallen wordt de kloof niet overbrugd en kan het middelaarsambt niet uitgeoefend worden. Welnu de middelaar der Neo-Platonici mist deze essentiële kenmerken; hij is maar een schijn-middelaar. Met de mens heeft hij slechts één ding gemeenschappelijk: de zonde. En al doet hij zich als Gods gelijke voor omdat hij met geen sterfelijk vlees bekleed is, toch heeft hij tevens de dood met de mensen eigen als gemeenschappelijke soldij van de zonde ²⁵⁾.

Het waarachtig Heil ligt juist in wat de Neo-Platonici verwerpen: het eenvoudig aanvaarden van een middelaar in sterfelijk vlees. God heeft in zijn verborgen barmhartigheid de waarachtige Middelaar aan de mensen getoond en tot hen gezonden, opdat zij naar zijn voorbeeld ook de nederigheid zelf zouden leren. Deze Middelaar is tussen de sterfelijke zondaars en de onsterfelijke Rechtvaardige verschenen, sterfelijk met de mensen, rechtvaardig met God. Door zijn met-God-verbondenheid vernietigt Hij de dood der gerechtvaardigde goddelozen, die Hij met hen gemeen wilde hebben. Daarom ligt het Heil der mensen uitsluitend in de mens Christus Jezus, want in zover Hij mens is, in zover is Hij Middelaar; in

²⁵⁾ *Conf.*, X, 42, 67 (CSEL., 33, 277-278; PL., 32, 807-808; anno 397/8): « Elati enim te quaerebant doctrinae fastu exserentes potius quam tundentes peccata et adduxerunt sibi per similitudinem cordis sui conspirantes et socias superbiae suae potestates aeris huius, a quibus per potentias magicas deciperentur, quaerentes mediatorem, per quem purgarentur, et non erat. *Diabolus* enim erat *transfigurans se in angelum lucis*. Et inlexit superbam carnem, quod carneo corpore ipse non esset. Erant enim illi mortales et peccatores, tu autem, domine, cui reconciliari uolebant, immortalis et sine peccato. Mediator autem inter deum et homines oportebat ut haberet *aliquid simile deo, aliquid simile hominibus*, ne in utroque hominibus similis longe esset a deo aut in utroque deo similis longe esset ab hominibus atque ita mediator non esset. *Fallax* itaque ille *mediator*, quo per secreta iudicia tua superbia meretur indui, unum cum hominibus habet, id est peccatum, aliud *uideri uult* habere cum deo, ut, quia carnis mortalitate non tegitur, pro in mortalitate se ostendet. Sed quia stipendium peccati mors est, hoc habet commune cum hominibus, unde simul damnetur in mortem ». Hier worden ongetwijfeld de Neo-Platonici bedoeld zoals blijkt uit *De civitate Dei*, IX, 23 (CSEL., 40, I, 440-443) en X, 26 (CSEL., 40, I, 550-551). Vgl. PLOTINOS, *Enneade*, III, 5, 6 (E. BRÉHIER, *op. cit.*, III, 81).

zover Hij echter Woord is, is Hij geen tussenpersoon, omdat Hij aan God gelijk is en God bij God en tezamen één God ²⁶⁾.

Nieuwe aspecten van de Heilsleer in de Middelaar openen enkele krachtige bladzijden uit het vierde boek van *De Trinitate*. De soteriologische opvatting die de nadruk legt op de vergoddelijking van de mens, in de Menswording reeds in beginsel aangevangen en die Augustinus met de Oosterse Traditie deelt, gaat nu, door een merkbare accentverschuiving rond kruisdood en verrijzenis van de Middelaar graviterend, van de Menswording naar de offerdood overgebracht worden. Het Heilsfeit in felle kleuren als God-menselijke tragedie geschetst, wordt beschreven als een historisch tweegevecht tussen leven en dood — mors et vita duello —, waarin de dood van het Leven de dood overwint. Niet een tijdloze mythe, wèl een historisch gebeuren vormt de kern van dit Heilsfeit.

Is in het Woord alles één, één leven waarin wij leven, ons bewegen en zijn en maakt de Menswording van het Woord de mens weer bekwaam om aan de Godheid deel te nemen, toch ligt de feitelijke Verlossing elders. De formele trefkracht van het geestes-omhoogheffend symbool — dat heilig teken dat het goddelijke aanwijst en op het realisme van het Heilsfeit doelt in sluiierende openbaring — wil hier de harten en geesten treffen. De harmonieuze eenheid van de eerste mens verbreekt in de veelheid, door het feit der erfzonde en de daaruit ontlukende boze begeer-

²⁶⁾ *Conf.*, X, 43, 68 (CSEL., 33, 278; PL., 32, 808): « *Mortalis cum hominibus, iustus cum deo*, ut, quoniam stipendium iustiae uita et pax est, per iustitiam coniunctam deo evacuet mortem iustificatorum impiorum, quam cum illis uoluit habere communem. Hic demonstratus est antiquis sanctis, ut ita ipsi per fidem futurae passionis eius, sicut nos per fidem praeteritae, salui fierent. In quantum enim homo, in tantum mediator, in quantum uerbum, non medius, quia aequalis deo et deus apud deum et simul unus deus [PL.: cum Spiritu sancto] ». — Dezelfde idee wordt ex professo ontwikkeld in *In Ioan. Evang. tract.*, 66, 2 (PL., 35, 1810-1811; anno 418): « Qui negat hominem Christum non reconciliatur per mediatorem Deo. Unus enim Deus, et unus mediator Dei et hominum homo Christus Iesus (I Tim. II, 5). Qui negat hominem Christum, non iustificatur; quia sicut per inobedientiam unius hominis, peccatores constituti sunt multi; ita et per obedientiam unius hominis, iusti constituentur multi (Rom. V, 19). Qui negat hominem Christum, non resurget in resurrectionem vitae; quia per hominem mors, et per hominem resurrectio mortuorum: sicut enim in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur (I Cor. XV, 21-22) ». — Vgl. *De civ. Dei*, IX, 15 (CSEL., 40, I, 430; PL., 41, 269): « Nec tamen ob hoc mediator est, quia Verbum [...] sed mediator per quod homo ».

lijkheid. Deze breuk moet door een latere synthese weer hersteld worden. De genade van de Middelaar zal opnieuw samenbrengen wat zovele eeuwen van zonde en wandaden hebben verstrooid ²⁷⁾. Het *simplex*, het enkelvoudige in onze Verlosser, Christus' énige dood en énige verrijzenis, brengt de harmonie in de Heilsorde terug door een synthese van het dubbele in de mens. Onder het *duplex* in de mens wordt zijn dubbele dood en zijn tweevoudige opstanding uit de dood tot het leven verstaan. De gevallen mens is immers in feite twee maal gestorven, hij is dood naar het lichaam én dood naar de ziel. De dood der ziel is de zonde, waardoor ze van God afgescheiden leeft; de dood van het lichaam de zondestraf, waardoor de mens zijn onsterfelijkheid verloor. Bijgevolg heeft het dubbel element in de mens — zijn ziel en zijn lichaam — een afzonderlijke verrijzenis nodig. Christus-Middelaar die noch zondaar noch goddeloze is, wiens geest niet dood is maar levend in hoogste Godsverbondenheid en derhalve geen opstanding uit de geestelijke dood behoeft, verbindt weer de veelvoudige verbrokkeling van de gevallen mens in harmonische synthese met de eenheid van zijn dood en opstanding uit de doden. Deze hereniging was enkel mogelijk op grond van zijn Menswording, waardoor de Middelaar zich met ons sterfelijk vlees bekleed heeft. Zo bracht het Ene van onze Verlosser het Heil voor onze dubbele dood. Zijn éne verrijzenis bracht onze dubbele opstanding teweeg, wijl ons zijn *Lichaam* bij wijze van een *genezende* overeenkomst en in de dood én in de verrijzenis toegediend werd. Daarom is Christus' lichaam het grote *sacramentum* ²⁸⁾, een heilig teken dat naar de heilige werkelijkheid verwijst, die het bovendien openbaart, van onze inwendige mens en tevens het *exemplum*, heilig oorbeeld, van onze uitwendige mens ²⁹⁾.

²⁷⁾ Over de Pythagorische grondslag en de Patristische invloed op de getallen-symboliek van Augustinus raadplege men M. PONTET, *L'Exégèse de S. Augustin prédicateur*, Paris, z. d., blz. 278-303.

²⁸⁾ J. DE GHELLINCK wijst in zijn algemene Inleiding op het werk: *Pour l'Histoire du mot Sacramentum*, I, *Les Anténicéens* (Spicilegium Sacrum Lovaniense, fasc. 3), Louvain-Paris, 1924, blz. 16, op de veelzinnige en sterk genuanceerde betekenis van deze term bij Augustinus. Wat onze interpretatie betreft delen we de mening door F. VAN DER MEER, *Augustinus. De Zielzorger*, Utrecht-Brussel, 1947, blz. 263-265, vooruitgezet als de o. i. best gefundeerde in de tekst.

²⁹⁾ Vgl. *De Trin.*, IV, 3, 5-6 (PL., 42, 889-892: anno 398-419): « ... edisserendum est quemadmodum *simplum* Domini et Salvatoris nostri Iesu Christi *duplo* nostro congruat, et quodam modo concinat ad salutem. Nos certe, quod nemo

Indien we de diepe trefkracht van deze symboliek juist hebben gevat, dan wordt hierdoor aan de hoogverheven *Mensheid van de Middelaar-Verlosser* onze rechtvaardigmaking toegekend. Anders gezegd: de heilige werkelijkheid waarnaar het symbool verwijst is hier een *genezende genade*, uit het mysterie van Christus' dood en verrijzenis voortvloeiend, welke aan de ziel de verloren *eenheid* met God en aan het lichaam, tenminste bij de opstanding uit de dood op het einde der tijden, de verloren *onsterfelijkheid* door de tussenkomst van een Middelaar terugschenkt. Zo herstelt de mens-Middelaar in Christus de door de zonde ontwrichte eenheid in de mens ³⁰⁾.

christianus ambigit, et *anima et corpore mortui sumus: anima propter peccatum; corpore propter poenam peccati*, ac per hoc et corpore propter peccatum. Utrique autem rei nostrae, id est, animae et corpori, *medicina et resurrectione* opus erat, *ut in melius renovaretur* quod erat in deterius commutatum. [...] Huic ergo *duplae mortis nostrae* Salvator noster impendit *simplam* suam: et *ad faciendam utramque resurrectionem*, in *sacramento et exemplo praeposuit et proposuit unam suam*. Neque enim fuit peccator aut impius, ut ei tanquam spiritu mortuo in interiore homine renovari opus esset, et tanquam resipiscendo ad vitam iustitiae renovari: sed indutus carne mortali, et *sola moriens, sola resurgens, ea sola nobis ad utrumque concinuit, cum in ea fieret interioris hominis sacramentum, exterioris exemplum*. [...] Una ergo mors nostri Salvatoris *duabus mortibus nostris saluti* fuit. Et *una eius resurrectio duas nobis resurrectiones praestitit*, cum *corpus eius in utraque re, id est, et in morte et in resurrectione*, et *sacramento interioris hominis nostri, et exemplo exterioris, medicinali quadam convenientia ministratum est* ».

³⁰⁾ De Trin., IV, 7, 11 (PL., 42, 895-896): « Quia enim ab uno vero Deo et summo *per impietatis iniquitatem resilientes et dissonantes* defluxeramus, et evanueramus *in multa, discissi per multa et inhaerente in multis*: oportebat nutu et imperio Dei miserantis, ut ipsa multa *venturum clamabant unum*; et a multis conclamatus *veniret unus*, et multa contestarentur *venisse unum*; et a multis peccatis in anima mortui, et propter peccatum in carne morituri, amaremus sine peccato *mortuum in carne pro nobis unum*; et in resuscitatum credentes, et cum illo per fidem *spiritu resurgentes, iustificaremur in uno iusto facti unum*: nec in ipsa carne nos resurrecturos desperaremus, cum multa membra intueremus praecessisse nos *caput unum*; in quo *nunc per fidem mandati, et tunc per speciem reintegrati*, et per Mediatorem Deo reconciliati *haereamus uni, fruamur uno, permaneamus unum* ». Dat het Augustinus ernst is met het realisme van zijn symboliek volgt uit de onmiddellijke kontekst en uit de bronnen waarop hij steunt en zich uitdrukkelijk beroept: « Ego autem quas reddidi, vel ex *Ecclesiae auctoritate a maioribus traditas*, vel ex *divinarum testimonio Scripturarum*, vel ex *ratione numerorum similitudinumque collegi*. Contra rationem nemo sobrius, contra Scripturas nemo christianus, contra Ecclesiam nemo pacificus senserit ». Vgl. CYPRIANUS, *De Catholicae Ecclesiae Unitate* (CSEL., III, I, 209-233 (G. Hartel)).

De eenheid nu waarin de mens door de Middelaar verbonden wordt, is de levende Liefdeband van het binnengoddelijk Leven der Heilige Drieëenheid. Hiertoe is de verbondenheid en de inlijving met de *mensheid* van de Godmenselijke Middelaar als het ware het voermiddel. Zo interpreteert Augustinus de grote wens van Christus in zijn Hogepriesterlijk gebed uitgesproken ³¹⁾.

Uit dit alles blijkt hoe reëel de Kerkvader de genade-invloed van Christus' Heilige Mensheid in het Heilsbestek opvat en hoe, naast de grote exemplaire waarde, het hele Christus' mysterie blijvend inwerkt op de mens. Wat we bij Augustinus wèl missen is de leer over het organon met betrekking tot Christus' Heilige Mensheid.

Christus Middelaar van het *leven* brengt ons het Heil door de verzoenende werking van zijn offerdood. Door dit Heilsgebeuren wordt de middelaar van de *dood*, de duivel, de vorst van de wereld buiten geworpen. Op de verlost mensheid heeft hij iedere innerlijke

³¹⁾ *De Trin.*, IV, 8 en 9 (PL., 42, 896): « Sic ipse Filius Dei, Verbum Dei, et idem ipse mediator Dei et hominum Filius hominis, aequalis Patri per divinitatis unitatem, et particeps noster per humanitatis susceptionem, Patrem interpellans pro nobis *per id quod homo erat* (Rom. VIII, 34), nec tamen tacens quod Deus cum Patre unum erat... Non dixit, Ego et ipsi unum; quamvis per id quod Ecclesiae caput est et corpus eius Ecclesia (Ephes. I, 22, 23), posset dicere, Ego et ipsi, non unum, sed unus, quia caput et corpus unus est Christus: sed divinitatem suam consubstantiali Patri ostendens, in *suo genere*, id est, in eiusdem naturae consubstantiali paritate, *vult esse suos unum, sed in ipso*; quia in seipsis non possent, dissociati ab invicem per diversas voluntates et cupiditates et immunditias peccatorum: *unde mundantur per Mediatorem, ut sint in illo unum; non tantum per eandem naturam* qua omnes ex hominibus mortalibus aequales angeli fiunt, *sed etiam per eandem beatitudinem* conspirantem concordissimam voluntatem, in unum spiritum quodam modo igne charitatis conflata. Ad hoc enim valet quod ait, *Ut sint unum, sicut et nos unum sumus*: ut quemadmodum Pater et Filius, non tantum aequalitate substantiae, sed etiam voluntate unum sunt; ita et ii inter quos et Deum mediator est Filius, non tantum per id quod eiusdem naturae sunt, sed etiam per eandem dilectionis societatem unum sint ». — Vgl. CYPRIANUS, *De cath. Eccl. unitate*, 6 (CSEL., III, I, 215): « ... dicit Dominus: *ego et pater unum sumus*. et iterum de Patre et Filio et Spiritu sancto scriptum est: *et tres unum sunt*, et quisquam credit *hanc unitatem de diuina firmitate uenientem*, sacramentis caelestibus cohaerentem scindi in ecclesia posse et uoluntatem conlidentium diuortio separari? hanc unitatem qui non tenet, non tenet Dei legem, non tenet Patris et Filii fidem, *uitam non tenet et salutem* ». — IDEM, *Ibidem*, 23 (CSEL., III, I, 231): « unus Deus est et Christus unus et una ecclesia et fides una et *plebs una in solidam corporis unitatem concordiae glutino copulata* ».

inwerking verloren. Zo wordt de *ware vrede* door de Middelaar van het leven hersteld. Hij reinigt ons en verzoent weer het geslacht in stevige verbondenheid met de Schepper ³²⁾.

Deze Christus-Verlosser zou toch onze Middelaar niet zijn, indien Hij, mensenzoon geworden, niet tevens Zoon Gods was gebleven. Toen Hij uit ons geslacht de menselijke natuur ontleende en daardoor mens werd, daalde Hij als de barmhartige Samaritaan af met het lastdier van zijn Vlees naar de gevallen mens, die gewond langs de weg lag. Hij zou onze ogen openen, ons klein geloof door het heilig teken van zijn Menswording vormen, voeden en ons een helder inzicht schenken, opdat wij door het Geloof verlicht onder de sluier van zijn Vlees zijn Godheid zouden zien. Immers dit is Christus' kerugma : dat God mens is en de mens God in zover Hij Middelaar en Hoofd van de Kerk is ³³⁾.

In dezelfde zin verklaart de exegeet van het vierde Evangelie de allegorie van de wijnstok.

Ongetwijfeld zou Christus niet de *ware* wijnstok kunnen zijn indien Hij geen mens was ; maar evenmin zou Hij aan de ranken van de wingerd de genade kunnen mededelen, indien Hij niet tevens God was ³⁴⁾. Het Middelaarsambt dat Christus als Mens toekomt, eist derhalve een Goddelijke persoonlijkheid.

Augustinus' dogmatisch Handboekje aan Laurentius vat de leer over de Godmenselijke Middelaar synthetisch samen. Op het einde van zijn literaire en theologische bedrijvigheid, midden in de strijd tegen de Pelagianen, opent de nooit vermoeide kamper een laatste maal de verborgen heerlijkheden van het Christus' mysterie. Zijn leer over de Middelaar is naar haar typerende kenmerken ongewijzigd gebleven en in een prachtige synthese samengebundeld.

Op het menselijk geslacht drukt zwaar de rechtvaardige toorn

³²⁾ *De Trin.*, IV, 10; IV, 12-14 (PL., 42, 896; 896-901).

³³⁾ *Sermo* 341, 3 en 4 (PL., 39, 1495; anno 418/9): *Suscipiendo de natura humana ipsam naturam humanam, factus est homo. Venit cum iumento carnis ad eum qui iacebat in via vulneratus (Luc., X, 30-37), ut parvam fidem nostram incarnationis suae sacramento informaret atque nutriret, faceretque serenum intellectum ad videndum quod numquam amisit per id quod suscepit. Esse enim coepit homo, esse non destitit Deus. Ergo haec est praedicatio Domini nostri Iesu Christi secundum quod mediator est, secundum quod caput est Ecclesiae; quod Deus homo est, et homo Deus est ».*

³⁴⁾ *In Ioan. Evang. tract.*, 81, 3 (PL., 35, 1842; anno 418): « *Quamvis autem Christus vitis non esset, nisi homo esset; tamen istam gratiam palmitibus non praeberet, nisi etiam Deus esset ».*

van God. Met deze toorn beladen wordt elke mens geboren ten gevolge van de Erfzonde, die door persoonlijke vergrijpen nog verzaard werd. Daarom is een Middelaar, een Verzoener noodzakelijk. Deze God-menselijke Middelaar is Christus. Hij alléén kan Gods toorn bedaren en de mens met zijn Schepper weer verzoenen door het brengen van een buitengewoon offer, het zoenoffer van zijn leven. Uit dàt offer ontspringt het ware Heil. De *Genade* van God door onze Heer Jezus Christus, de Middelaar, ons geschonken, bestaat hierin dat wij met God verzoend zijn geworden en de heilige Geest hebben ontvangen, zodat wij in plaats van vijanden *kinderen* werden³⁵). Deze genade is mèèr dan een *auxilium*. Het is een rijke *deelname* aan de genadevolheid van de Middelaar. De mens moet dus inzien — zegt de schrijver van het *Enchiridion* — dat hij door *dezelfde* genade als die, waardoor de mens-Christus is gevrijwaard van elke zonde, *gerechtvaardigd* wordt voor de zonde³⁶). Genade of rechtvaardigmaking omvat derhalve *negatief* beschouwd een *herstel* door de vergiffenis der zonden en de verzoening met God én bovendien een *positieve verheffing* van de gevallen mens tot het aangenomen goddelijk kinschap. Dit alles geschiedt op grond van Christus' verdiensten door deelname in de genadevolheid van de Middelaar-Verlosser.

Het grote geheim van de Middelaar, die tot ons *Heil* en *stichting* gekomen is, omvat dus in zich al de hoofdlijnen van de Heilstheologie.

Middelaar tot ons *Heil*, verzoent Hij ons opnieuw met God door zijn dood en verrijzenis en opent aldus voor de mensheid een *bron van genade*. Bovendien belooft Hij aan de verlost en de verrijzenis van het vlees samen met de overwinning op de duivel. Middelaar tot onze *stichting* treft Hij de weerspannige zondaar door zijn *voorbeeld* van nederigheid en gehoorzaamheid. Wij zouden door deze enige Middelaar tussen God en de mensen niet verlost zijn geworden, indien Hij niet eveneens God ware. Toen

³⁵) *Enchiridion*, 33, 10 (PL., 40, 248-249; anno 421): « Quod ergo per mediatorem reconciliamur Deo, et accipimus Spiritum sanctum, ut ex inimicis efficiamur filii... haec est gratia Dei per Iesum Christum Dominum nostrum ».

³⁶) *Ibidem*, 36, 11 (PL., 40, 250): « Unde naturae humanae tanta gloria, nullis praecedentibus meritis sine dubitatione gratuita, nisi quia magna hic et sola Dei gratia fideliter et sobrie considerantibus evidenter ostenditur, ut intelligent homines per eandem gratiam se iustificari a peccatis, per quam factum est ut homo Christus nullum habere posset peccatum » ?

Adam als onbedorven mens werd geschapen, had hij geen behoefte aan een middelaar. Nadat de zonde echter de mens door een diepe kloof van God had gescheiden, moest de verzoening met God, tot aan de verrijzenis van het vlees in het eeuwige leven, door een Middelaar, die alleen zonder zonde geboren werd en zondeloos leefde en gedood werd, bewerkt worden ³⁷⁾.

Het eerste doel van dit verzoenend Middelaarsambt wordt door het *moreel exemplarisme* beschreven : immers zó wordt de menselijke hoogmoed door Gods deemoed aan de kaak gesteld en genezen. Duidelijk moet aan onze hoogmoed worden getoond hoever wij ons daardoor van God verwijderd hadden, zodat wij enkel nog door de vleesgeworden God teruggevoerd kunnen worden door het *voorbeeld* van gehoorzaamheid door de Godmens aan de weerbarstige mens gegeven ³⁸⁾.

Het tweede doel wijst op de *realiteit* en de krachtadigheid van de Verlossing. De Eengeborene nam de knechtsgestalte aan, die te voren zonder verdienste was, om een *bron van genade* te openen ; ook de verrijzenis van het vlees, aan de verlost en beloofd, zou eerst in de Verlosser zelf voorafbeeldend voltrokken worden. Door dezelfde natuur dus, die door de duivel bedrogen was, moest de duivel overwonnen worden, doch zó, dat de mens niet op zichzelf roemen kon, opdat de hoogmoed niet een nieuwe prikkel zou ontvangen ³⁹⁾.

³⁷⁾ *Ench.*, 108, 28 (PL., 40, 282-283): « Nam neque per ipsum liberaremur unum Mediatorem Dei et hominum hominem Iesum Christum (I Tim. II, 5), nisi esset et Deus. Sed cum factus est Adam, homo scilicet rectus, mediatore non opus erat. Cum vero genus humanum peccata longe sepaverunt a Deo, per Mediatorem, qui solus sine peccato natus est, vixit, occisus est, reconciliari nos oportebat Deo usque ad carnis resurrectionem in vitam aeternam ».

³⁸⁾ *Ench.*, 108, 28 (PL., 40, 283): « ... reconciliari nos oportebat Deo usque ad carnis resurrectionem in vitam aeternam, ut humana superbia per humilitatem Dei argueretur ac sanaretur, et demonstraretur homini quam longe a Deo recesserat, cum per incarnatum Deum revocaretur, et exemplum obedientiae per hominem Deum contumaci homini praeberetur ».

³⁹⁾ *Ibidem*, 108, 28 (PL., 40 283): « ... et Unigenito suscipiente formam servi, quae nihil ante meruerat, fons gratiae panderetur; et carnis etiam resurrectio redemptis promissa in ipso Redemptore praemonstraretur; et per eandem naturam quam se decepisse laetabatur, diabolus vinceretur; nec tamen homo gloriaretur, ne iterum superbia nasceretur: et si quid aliud de tanto Mediatoris sacramento a proficientibus videri et dici potest, aut tantum videri, etiamsi dici non potest ».

De predominerende idee in Augustinus' opvatting over het Middelaarsambt van Christus is dan uiteindelijk de dood van de Verlosser, waaruit de heiligmakende gevolgen voor de mensen voortvloeien. Daardoor wordt Christus' Middelaarsambt identiek met dat van de Verlosser. Hij is de Godmenselijke Middelaar-Verlosser. Maar Hij is dit alles op grond van de Heilseconomie van zijn Menswording. Want om Middelaar te zijn is Hij mens geworden, om ons te verlossen nam Hij de knechtsgestalte aan. Bij zijn Menswording vangt ons Heil aan, bij zijn zoendood en verrijzenis wordt ons Heil gekocht en verzegeld. Physico-mystieke en juridisch-morele opvatting der Verlossing worden door Augustinus in synthese verbonden, zoals moreel exemplarisme en realiteitszin harmonisch in elkaar ingrijpen.

Deze geboren Middelaar-Verlosser werd bovendien Mens om het Hoofd te worden van het verlorene geslacht. Dit derde aspect van zijn Heilsleer willen we nu van dichtbij ontleden.

3. Het Hoofd der Heilige Gemeenschap.

Het verheven mysterie der Heilseconomie in Christus wordt tenslotte uitgedrukt door de plaats die de Godmenselijke Middelaar als Hoofd der heilige gemeenschap ten opzichte van het menselijk geslacht in de genadeorde inneemt. Doorheen de grote verscheidenheid van elkaar opvolgende eeuwen, waarin de mensheid als het lichte golfgeklots tussen twee eeuwige stilten op en neer wiegt, uit Gods scheppende schoot vloeiend en naar diezelfde oerbron terugvloeiend ⁴⁰⁾, rijst de Ene Mens op, Hoofd en ledematen, Jezus Christus en zijne Kerk : de *totus Christus*.

⁴⁰⁾ *En. in ps.*, 109, 20 (PL., 37, 1462): « Sicut enim torrens pluvialibus aquis colligitur, redundat, perstrepat, currit, et currendo decurrit, id est, cursum finit; sic est omnis iste cursus mortalitatis. Nascuntur homines; vivunt, moriuntur; et, aliis morientibus, alii oriuntur: succedunt, accedunt, decedunt, nec manebunt. Quid hic tenetur? Quid non currit? Quid non quasi de pluvia collectum it in abyssum? Quomodo enim fluvius repente collectus de pluvia, de guttis imbrium, it in mare, nec apparet; nec apparebat, antequam de pluvia colligeretur; sic hoc genus humanum de occultis colligitur, et profluit; morte rursum in occultum pergit; medium hoc sonat, et transit ». — Christus, Hoofd en ledematen, vormt de leidende idee van Augustinus' Psalmverklaringen (391-413). Vgl. o. a. *En. in ps.*, 90, II (PL., 37, 1160): « Aliquando psalmus, non solum psalmus, sed et omnis prophetia, aliquando sic loquitur de Christo, ut caput solum commendat, et aliquando a capite it ad corpus, id est, ad Ecclesiam, et non videtur mutasse per-

Deze Middelaar-Verlosser is het Hoofd van het mensdom. Niet als teler, als wortelbeginsel van het geslacht, wèl als scheppend Woord en bovennatuurlijke levensvoortbrenger. Het Woord werd immers vlees om het Hoofd te worden van de Kerk ⁴¹⁾. Wanneer deze bovennatuurlijke vrucht van het mensdom, door de intrede van het Vleesgeworden Woord, lid wordt van ons geslacht, wordt tevens het gehele geslacht in Haar opgenomen, met Haar verbonden, aan Haar toegeëigend door Haar goddelijke persoon. In Hem heeft God een menselijke natuur ingelijfd bij zijn eigen persoonlijkheid. Dit is de genade van vereniging : Gods eigen Zoon te zijn zonder op te houden mens te zijn. Maar juist daardoor wordt *in ruimere* zin het ganse geslacht, waarvan Hij het dragend fundament is en de nieuwe bovenaardse Adam, bij Hem ingelijfd. Dit is het wat Augustinus het hoogverheven huwelijk noemt van de Logos met zijn eigen menselijke natuur, waardoor Hij tevens Hoofd wordt van de Kerk. De maagdelijke schoot van Maria wordt het bruidsvertrek waarin de menselijke natuur haar onuitsprekelijke echtverbintenis met het eeuwige Woord aangaat en waar Bruidegom Woord en Bruid Vlees niet meer twee maar één vlees worden. Aan deze aangenomen menselijke natuur, aan dit Vlees der eeuwige Wijsheid sluit de ganse Kerk aan en het wordt één Christus : Hoofd en ledematen ⁴²⁾.

sonam; quia non separatur caput a corpore, sed tanquam de uno loquitur ». Zie M. PONTET, *op. cit.*, blz. 387-418.

⁴¹⁾ *En. in ps.*, 148, 8 (PL., 37, 1942): « Verbum caro factum est, ut fieret caput Ecclesiae. Verbum enim ipsum non est pars Ecclesiae; sed ut esset caput Ecclesiae, carnem assumpsit ».

⁴²⁾ *Quaest. evang.*, I, 31 (PL., 35, 1329; anno 398): « Nuptias dixit Verbum incarnatum, quia in ipso homine suscepto Ecclesia Deo copulata est ». — *In Ioan. Evang. tract.*, 8, 4 (PL., 35, 1452; Woensdag 27 Maart 418): « Verbum enim sponsus, et sponsa caro humana; et utrumque unus Filius Dei, et idem filius hominis: ubi factus est caput Ecclesiae, ille uterus virginis Mariae thalamus eius, inde processit tanquam sponsus de thalamo suo ». — *In Epist. Ioan. ad Parthos*, I, 2 (PL., 35, 1979; Pasen, 7 April 418): « ... et illius sponsi thalamus fuit uterus Virginis, quia in illo utero virginali coniuncti sunt duo, sponsus et sponsa, sponsus Verbum et sponsa caro; quia scriptum est, *Et erunt duo in carne una* (Gen. II, 24) [...] *Illi carni adiungitur Ecclesia, et fit Christus totus, caput et corpus* ». — Deze tekst heeft de Bruidsmystiek der Lage landen rijkelijk beïnvloed zoals blijkt uit J. VAN RUUSBROEC, *Die Geestelijke Brulocht, Voorrede*: « Maer doet gode tijt dochte, ende hem dies doghens sire gheminer ontfarmde, doen sandt hi sinen eenghebornen sone in eertrijcke in eene rijckelijcke sale ende in eenen gloriosen tempel, dat was die lichame der (gloriosser) maghet marien. Daer trouwede hi dese bruyt, onse natuere, ende verenichde met sinen persone vanden puersten

Tussen óns en ons Hoofd, Christus, grijpt er, krachtens onze inschakeling in zijn goddelijke Persoon en onze aansluiting bij zijn eigen mensheid als Hoofd van zijn lichaam, de Kerk, een *analoge* ruiling van eigenschappen plaats als de *communicatio idiomatum* die er bestaat tussen de Logos en zijn mensheid. Ongetwijfeld mag men in verscheidene teksten niet mèèr dan een eenvoudige metafoor zien, doch dit alles neemt niet weg dat Augustinus onze inlijving met ons Hoofd, Christus, als een reële vereniging opvat, waardoor wij de mystieke Christus worden. Deze reële opvatting van onze Christus-verbondenheid laat onze auteur toe de Schriftuurtekst of op het Hoofd ofwel op de ledematen toe te passen ⁴³).

Zo wordt het Hoofd *eenheidsbeginsel* van het lichaam. Een dynamische levenseenheid, naar menselijke psychologie afgeschetst, die maakt dat de heilige gemeenschap en Christus één enkel organisme, één mens, één Christus, één Zoon worden ⁴⁴). Een werkelijke levenseenheid waardoor de ganse heilige gemeenschap van Abel tot de laatste rechtvaardige samen met de gemeenschap van het hemelse Sion door éénzelfde liefdeband met het Hoofd verbonden wordt ⁴⁵). Een zeer innige levensband waardoor de Vader

bloeden der edelre maghet. Die priester die de bruyt trouwede, dat was die heylighe gheest. Die inghel gabriel dede die ghebode. Die gloriose maghet gaf dat consent » (J. VAN RUUSBROEC WERKEN, J. B. Poukens-L. Reyens, *Ruusbroec-Genootschap*, deel I, Mechelen-Amsterdam, 1932, blz. 103-104).

⁴³) *En. in ps.*, 62, 2 (PL., 36, 749): « Quando audimus vocem ipsius et ex capite debemus audire et ex corpore, quia quidquid passus est in illo et nos passus sumus; quia et nos quod patimur in nobis, et ipse patitur... Quidquid patitur Ecclesia ipsius ipse patitur ». — Vgl. *En. in ps.*, 3, 9 (PL., 36, 76); *En. in ps.*, 56, 1 (PL., 36, 661): « Quia ergo totus Christus caput est et corpus eius, propterea in omnibus psalmis sic audiamus voces capitis, ut audiamus et voces corporis »; *En. in ps.*, 18, II, 10 (PL., 36, 161); *En. in ps.*, 58, 2 (PL., 36, 693); *En. in ps.*, 88, 1, 5 (PL., 37, 1122).

⁴⁴) *In Ioan. Evang. tract.*, 108, 5 (PL., 35, 1916; anno 418): « Sed quoniam per hoc quod mediator Dei et hominum homo Christus Iesus factus est caput Ecclesiae, illi membra sunt eius; ideo ait quod sequitur, *Et pro eis ego sanctifico meipsum*. Quid est enim, *Et pro eis ego sanctifico meipsum*, nisi, eos in meipso sanctifico, cum et ipsi sint ego »? — *En. in ps.*, 64, 7 (PL., 36, 779); *En. in ps.*, 88, 7 (PL., 37, 1124): « Ille unicus, nos multi; ille unus, nos in illo unum... ».

⁴⁵) *En. in ps.*, 30, II, 1, 3 (PL., 36, 231): « Caput ille salvator corporis, qui iam ascendit in coelum; corpus autem Ecclesia, quae laborat in terra. Hoc autem corpus nisi connexione charitatis adhaereret capiti suo, ut unus fieret ex capite et corpore ». — *En. in ps.*, 36, III, 4 (PL., 36, 385): « ... quia caput nostrum Christus est; corpus capitis illius sumus. Numquid soli nos, et non etiam illi qui fuerunt ante nos? Omnes qui ab initio saeculi fuerunt iusti, caput Christum habent...

het ganse pleroma van Christus — de Enige Zoon en zijn ledematen — in éénzelfde liefde omhelzen moet en wij eveneens. Want willen we God en zijn Enige Zoon werkelijk liefhebben, dan moeten we de ganse Christus, Hoofd en ledematen, beminnen. Zo wordt de ganse mensheid in het Vleesgeworden Woord met de Heilige Drieëenheid verenigd. Het wordt de Ene volledige Christus, één Christus die zichzelf liefheeft ⁴⁶).

Het Hoofd is niet enkel het toppunt, het uitmuntendste deel van het lichaam, maar het bezit in waardigheid de voorrang op alle andere ledematen. Hoeveel waardiger en verhevenner wordt dan niet de plaats van Christus als Hoofd van de ganse Kerk.

Hij is de *aanvoerder*, de regerende bevelhebber, die vanuit de hemel zijn lichaam *bestuurt* en *leidt* en de ganse heilige gemeenschap als zijn erfdeel naar de glorie voert ⁴⁷). Maar het Hoofd bezit

ut esset et ipse totius caput civitatis Ierusalem, omnibus connumeratis fidelibus ab initio usque in finem, adiunctis etiam legionibus et exercitibus angelorum, ut fiat illa una civitas ».

⁴⁶) In *Epist. Ioan. ad Parthos*, tract. X, 3 (PL., 35, 2055-2056): « quia filii Dei corpus sunt unici Filii Dei; et cum ille caput, nos membra, unus est Filius Dei. Ergo qui diligit filios Dei, Filium Dei diligit; et qui diligit Filium Dei, Patrem diligit: nec potest quisquam diligere Patrem, nisi diligat Filium; et qui diligit Filium, diligit et filios Dei. Quos filios Dei? Membra Filii Dei. Et diligendo fit et ipse membrum, et fit per dilectionem in compage corporis Christi; et erit unus Christus amans seipsum ». — Vgl. CYPRIANUS, *De cath. eccl. unitate*, 6 (CSEL., III, I, 214): « habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem »; IDEM, *De dominica oratione*, 23 (CSEL., III, I, 284-285): « pacificos enim et concordantes adque unanimes esse in domo sua Deus praecepit et quales nos fecit secunda natiuitate tales vult renatos perseuerare, ut qui filii Dei sumus in Dei pace maneamus, et quibus spiritus unus est unus sit et animus et sensus. ... sacrificium Deo maius est pax nostra et fraterna concordia et de unitate Patris et Filii et Spiritus sancti plebs adunata ».

⁴⁷) En. in ps., 29, II, 2 (PL., 36, 217): « Si in tuis membris multum distat inter caput et caetera membra: certe omnia membra faciunt corpus unum, multum tamen interest inter caput et caetera membra. Etenim in caeteris membris non sentis nisi tactu; tangendo sentis in caeteris membris: in capite autem et vides, et audis, et olfacis, et gustas, et tangis. Si tanta excellentia est capitis ad membra caetera, quanta excellentia est capitis universae Ecclesiae, id est illius hominis, quem voluit Deus mediatorem esse inter Deum et homines »? — En. in ps., 136, 22 (PL., 37, 1774): « Christus nobis modo caput est; gubernat nos modo desuper »; En. in ps., 32, II, 28 (PL., 36, 298): « In uno corpore omnia membra simus, a capite nostro vegetemur: et in illo spes nostra est, et in illo fortitudo nostra est »; En. in ps., 56, I en 64, 7 (PL., 36, 662 en 779).

dit hoge gezag en deze waardigheid vooral omdat in Hem de volheid der Godheid woont. Overvloed van heiligheid bezit dit Hoofd, want in déze mens stroomt de volheid der heiligmakende genade als in de bron ⁴⁸⁾. Hij bezit deze gave van de Heilige Geest *mate-loos* en onuitputtelijk; Hij ontvangt de genade niet enkel ⁴⁹⁾, Hij *deelt* haar mede ⁵⁰⁾. Hij alléén is in de volheid de *Gezalfde*, de Heilige der heiligen, waaruit alle heiligen hun heiligheid ontleenen. Daarom is Hij ons Hoofd. De zalf van de Godheid stroomt over de ledematen neder, omdat hun Hoofd hen, bij Zichzelf inlijvend, in Hem tot gezalfden gemaakt heeft ⁵¹⁾. Die overvloed van genade wil Hij in ons doen uitvloeien door ons van zijn volheid te laten ontvangen van lid tot lid. Elders verklaart Augustinus dat deze van het Hoofd op de ledematen overvloeiende zalf de Heilige Geest zelf is ⁵²⁾. Het realisme van deze genade-bedeling rust werkelijk op een stevige theologische grondslag. Immers uit al het voorgaande

⁴⁸⁾ *Epist.*, 187, 13, 40 (CSEL., 57, 116-117; PL., 33, 847): « hocine interesse arbitramur inter caput et membra cetera, quod in *quolibet quamvis praecipuo membro* uelut in aliquo magno propheta aut apostolo *quamvis diuinitas habet, non tamen sicut in capite*, quod est Christus, *omnis plenitudo diuinitatis* ? nam et in nostro corpore inest sensus singulis membris sed non tantus quantus in capite, ubi prorsus omnis est quinquepertitus; ibi enim et uisus est et auditus et olfactus et gustus et tactus, in ceteris autem solus tactus. an etiam praeter hoc, quod tamquam in templo in illo corpore habitat *omnis plenitudo diuinitatis*, est aliud, quod intersit inter illud caput et cuiuslibet membri excellentiam ? est plane, quod singulari quadam susceptione hominis illius *una facta est persona cum uerbo* ».

⁴⁹⁾ *De Trin.*, XV, 26, 46 (PL., 42, 1093-1094): « Dominus ipse Iesus Spiritum sanctum *non solum dedit ut Deus, sed etiam accepit ut homo*; propterea dictus est plenus gratia et Spiritu sancto ».

⁵⁰⁾ *In Ioan. Evang.*, tract. 14, 10 (PL., 35, 1508-1509; anno 418): « Divisio quaedam donorum est. Ergo *hominibus ad mensuram datur*, et concordia ibi unum corpus facit... sic sunt diversa dona fidelium, tanquam *membris* ad mensuram cuique propriam distributa. Sed *Christus qui dat, non ad mensuram accipit* ».

⁵¹⁾ *In Ioan. Evang.*, tract. 7, 13 (PL., 35, 1444; 24 Maart 418): « *χρῆσμα* unctio est graece; ergo Christus, *unctus*. Ille *singulariter* unctus, *praecipue* unctus; unde omnes Christiani *unguntur*, ille *praecipue*. ... *Participes enim eius omnes sancti*; sed ille *singulariter* Sanctus sanctorum, *singulariter* unctus, *singulariter* Christus ». — Vgl. *En. in ps.*, 29, II, 2 (PL., 36, 217).

⁵²⁾ *En. in ps.*, 132, 7 (PL., 37, 1732): « In capite ipsius unguentum, quia totus Christus cum Ecclesia: sed *a capite venit unguentum*. Caput nostrum Christus est; crucifixum et sepultum, resuscitatum ascendit in coelum; et *venit Spiritus sanctus a capite* ».

blijft duidelijk dat de Kerkvader deze participatie aan de genadevolheid van Christus als een werkelijke, ontologische mededeling opvat.

Daarom is het Hoofd in de genadeorde ook *bron* van *goddelijk leven* voor zijn ledematen. Christen zijn is waarlijk Christus zijn, volgens Augustinus; zoals christelijk leven levensgemeenschap is, in en door Christus, van de éne, eeuwige Drieëne goddelijke levenskring. Christus, de levensbron, die nooit dorst heeft, die Zichzelf niet laaft, schenkt aan de dorstige mensheid levende wateren van verfrissing⁵³). Zo wordt zijn lichaam door Hem geestelijk gevoed⁵⁴) en is Hij als Hoofd er het bezielend en levenmakend beginsel van. Want zoals de ziel het ganse organisme bezielt en levend maakt, maar haar werking op vollediger wijze in het Hoofd doet uitstralen, zo is de Middelaar tussen God en de mensen van de ganse heilige gemeenschap het Hoofd, bevelhebber waaraan allen onderworpen zijn, en bezieler die levend maakt⁵⁵).

* * *

Door de theologie van de God-menselijke ruil met het Middelaars- en Verlossersambt en de heiligmakende werking van Christus als Hoofd der Kerk te verbinden, komt Augustinus er toe een volledig beeld van onze heiligmaking te schetsen. Indien het Heilsfeit der Menswording Christus tot onze Middelaar-Verlosser en tot Hoofd der heilige gemeenschap maakt en daardoor aan de mens reeds in

⁵³) *In Ioan. Evang.*, tract. 13, 8 (PL., 35, 1496): « Quomodo enim omnes homines de plenitudine eius accipiunt, nisi ille sit Deus? Nam si sic ille homo ut non Deus, de plenitudine Dei accipit etiam ipse, et sic non Deus est. Si autem omnes homines de plenitudine eius accipiunt, ille est fons, illi bibentes. Qui bibunt fontem, et sitire possunt et bibere; fons nunquam sitit, fons se ipso non eget. Fonte egent homines; aridis visceribus, aridis faucibus currunt ad fontem ut reficiantur: fons fluit ut reficiat; ita Dominus Iesus ».

⁵⁴) *En. in ps.*, 32, 11, 28 (PL., 36, 298) zie voetnoot 47.

⁵⁵) *De agone christiano*, 20, 22 (CSEL., 41, 122-123; PL., 40, 301; anno 396-397): « Si enim caput ecclesiae est homo ille, cuius susceptione uerbum caro factum est, et habitauit in nobis, membra cetera sunt omnes sancti, quibus perficitur et completur ecclesia, quomodo ergo anima totum corpus nostrum animat et uiuificat, sed in capite et uidendo sentit et audiendo et odorando et gustando et tangendo, in ceteris autem membris tangendo tantum, et ideo capiti cuncta subiecta sunt ad operandum, illud autem supra conlocatum est ad consulendum, quia ipsius animae, quae consulit corpori, quodam modo personam sustinet caput — ibi enim omnis sensus apparet — sic uniuerso populo sanctorum tanquam uni corpori caput est mediator dei et hominum homo Christus Iesus ».

beginsel door deelname aan het Heilsfeit vergoddelijking en heiliging wordt geschonken, toch is het ter oorzaak van zijn zoendood dat het menselijk geslacht opnieuw met het goddelijk leven in gemeenschap treedt. Deze soteriologische opvatting die de nadruk legt op het Heilsgebeuren van de kruisdood, is dan ook verondersteld bij de ontwikkeling der leer van onze mystieke inlijving in Christus, ons Hoofd. Immers de Heilswerking van de Middelaar-Verlosser beperkt zich niet tot het werk der verzoening. Christus werkt effectief op ons in. Het dynamisch karakter van Augustinus' Heilsopvatting is voornamelijk hierin gelegen, dat hij onze heiligmaking beschrijft als een *blijvend actief levensprinciep* dat van het Hoofd der heilige gemeenschap uitgaat en op de ledematen reëel inwerkt. De natuurlijke Christus verlost ons, de mystieke Christus heiligt ons; de natuurlijke Christus sterft voor ons, de mystieke Christus leeft in ons; de natuurlijke Christus verzoent ons met de Vader, de mystieke Christus lijft ons bij Zich in. Onze heiligmakende genade wordt niet enkel gezien als een heiligmakende werking van de Verlosser, maar bovendien — en dit omwille van onze inlijving met ons goddelijk Hoofd — als een deelname in de persoonlijke heiligheid en genadevolheid van de Godmens.

Deze participatie-idee vinden we terug in alle onderdelen van Augustinus' Heilsleer. Door deelname in Christus' Wijsheid ontvangen wij de Godsgelijkenis; door deelname in zijn goddelijk Zoonschap worden wij aangenomen Godskinderen; door deelname in zijn heiligheid worden wij heilig gemaakt. Augustinus' visie op onze heiligmaking is bovendien steeds verbonden met zijn opvatting over de Erfzonde. Hierdoor kan hij onze heiligmaking als een *herstel*, als een *herscheping* van de verbroken eenheid en als een *Herhoofding* van het ganse geslacht onder Christus, de nieuwe Adam, voorstellen. Onder dit oogpunt is ze dan *verzoening*. Voor zover onze heiligmaking ons uit de band der zonde en de macht van de duivel bevrijdt is ze een *verlossing*, welke door het feit dat ze de gewonde natuur herstelt als een *genezing* wordt opgevat. Deze genezende genade omvat de gehele mens naar ziel en naar lichaam. Zo sluit deze heiligmaking uiteindelijk de toekomstige *verrijzenis van ons lichaam* in en in zover is ze ook een terugwinnen der verloren onsterfelijkheid. Deze Geloofsgenade herstelt de verbroken harmonie van de mens in de Ene Christus en herhoofd het geslacht onder het Hoofd der heilige gemeenschap.

Augustinus' Heilsleer heeft dus niets weg van een tijdloze mythe of van een toegespitst wijsgerig systeem. Met de jaren is ze uitge-

groeid tot een degelijke theologische synthese, waarin de boven-natuurlijke waarden uit het Heilsbestek van het Christus' mysterie verwerkt werden door een geniaal denker. Drie voorname elementen zien we hier in elkaar ingrijpen: moreel exemplarisme, realisme en wat we dynamisme kunnen noemen. In de morele orde is de Menswording en de uit haar voortvloeiende heiligmaking van de mens allereerst het grote *voorbeeld* dat ons de nederigheid moet leren. Daarom hebben we een Middelaar-Verlosser tot onze *stichting* gekregen. Toch brengt het Heil aan de gevallen mens een *werkelijk* herstel door verzoening van de mens met God en de vergiffenis der zonden. Met deze juridische horizon wordt de realistisch-mystieke theorie der Verlossing verbonden. Onze heiligmaking sluit werkelijk een reële *verheffing* van de mens in. Hij ontvangt hierdoor het aangenomen *kindschap*, dat hem met het innerlijk goddelijk leven verenigd. Onze heiligmakende genade schenkt ons een blijvend werkend principie van *nieuw leven* door de Heilswerking en genade-inwerking van de mystieke Christus en onze inlijving bij Hem. Dit laatste aspect, waardoor Augustinus de Paulinische analogie van het Hoofd en de ledematen op een psychologische basis tot in de laatste gevolgtrekkingen doorvoert, geeft aan het geheel van de leer een sterk dynamisch karakter. Wij vinden dus bij de Leraar der Genade in een harmonisch evenwicht, ofschoon zijn synthese nog leemten vertoont, de voorname elementen uit de Oosterse en Westerse Traditie synthetisch verbonden.

Evodius BRAEM, O. E. S. A.

SUMMARIUM

In praecedentibus profundi ingenii Doctoris Gratiae praestantiam intelligendi Christum sub diversis aspectibus *Mediatoris* videlicet et *Capitis Ecclesiae* cum auctore nostro explanavimus.

Mediatoris munus, quod *Christo-homini* competit, iam inde ab anno 393, ex professo explicat S. Doctor, redeundo ad verba Pauli, in expositione Epistulae ad Galatas. *Verus* etenim mediator imprimis oportet ut sit medius duos inter vel plures dissociatos ad illos reconciliandos necnon ut habeat aliquid simile utrique termino, nempe iustitiam similem Deo et mortem similem hominibus. Exinde diabolus non est nisi *fallax* mediator, peccatum cum hominibus tantummodo habens commune, pro immortali tamen se ostendens, quia carnis mortalitate non tegitur. Quae antithesis Christum verum humilemque mediatorem inter et diabolum fallacem superbumque mediatorem intentione polemica adversus Neoplatonicos servari videtur. Unde Christus, in quantum *homo*, est unicus mediator Deum inter

et homines. Hanc ideam, crebro humanitatem Mediatoris nostri urgendo, ex professo evolvit. Qui negat hominem Christum, non reconciliatur per mediatorem Deo. Etenim iustificari nequit nisi per obedientiam Christi hominis; et Christus non est caput Ecclesiae nisi per resurrectionem Christi hominis; et Christus non est caput Ecclesiae nisi per hominem quod Verbum caro factum est (*In tractatu 66, 2 in Ioannis Evangelium*). Quod placitum in praedicatione populari saepe saepius recurrit et in operibus antipelagianis servatur. Altera tamen ex parte, Christus non esset mediator nisi remaneret Deus, uti in praeclaro compendio dogmatico, *Enchiridion* exponit, simul sedulo indicando totum mysterii Christi complexum, quo nempe, incarnatione Dei humilis et sine peccato, aperitur fons gratiae, et per mortem et resurrectionem Christi datur reconciliatio et promissio resurrectionis necnon victoria super diabolum. Similis synthetica expositio affertur ab Augustino in *Sermone* 341, 3 et 4 eademque explicatio, ubi agit de Christo-vinea. Itaque opus Verbi Divini in mediatione nostra nullo modo negligitur, unde Christus, Deum inter et homines mediator evadit naturalis tum in ordine ontologico tum in ordine morali.

Quoad doctrinam de Christo Capite, notandum, quod pluribus e textibus introducit ratio Christi capitis: Verbum scilicet proprie incarnatum est, ut esset caput Ecclesiae. Huius Capitis excellentiam, immo praecellentiam explicat ex eo quod continet plenitudinem divinitatis, sicut, analogico modo, in capite hominis advertitur plenitudo vitae sensuum. Quae plenitudo de se est *fons* reficiens omnes homines. De coetero idea alicuius animationis et vivificationis sedule indicatur. Attamen, Augustinus saepe saepius in Capite simpliciter videt imperium, concilium, directionem, doctrinam. Sed non raro cogitat de aliqua physica communicatione divinitatis quasi fluentis de Capite-Christo. Realismus itaque servatur et non agitur tantummodo de placitis iuridicis et moralibus. Sane plures affirmationes aliquam metaphoram involvunt, sed hoc non obstante asseritur quod plenitudo capitis Christi seu unctio usque ad fideles extenditur, qui ut membra Unigeniti Filii et ipsi unguuntur atque *unus Christus* sunt, amans seipsum. Quod igitur realem intelligat Doctor noster unionem inter Verbum incarnatum et homines sequitur etiam ex eo quod comparisonem capitis evolvit in aliam, nempe *sponsi et sponsae*: unio autem duorum efficitur in ipsa incarnatione, videlicet in utero Virginis. Statuitur itaque inclusio antecedenter ad passionem et resurrectionem. Quae realis unio permittit Augustinus *translationem verborum S. Scripturae* a Christo capite ad Ecclesiam, corpus, vel vice versa.

Advertitur ergo apud Augustinum tendentia ad spiritualizandum, inducta per praeoccupationem excludendi materialismum; altera tamen ex parte, praesertim in ultimis operibus, modo magis synthetico, aptissime proponit realismum oeconomiae incarnationis et redemptionis. Unde doctrina augustiniana, diversis aspectibus *Symbolismi* videlicet *realismi* necnon *dynamismi* deificationem nostram proponens, apte complet graecorum theologiam de salute, ne unilateraliter et nimis materialiter interpretetur eorum realismus.

Augustinus

als religieuze persoonlijkheid

(Vervolg *)

De bisschop en zijn ziel.

In 391 werd Augustinus priester gewijd, in 395 tot medebisschop van zijn bisschop Valerius. In 396 volgde hij deze op op de bisschoppelijke zetel van Hippo. Augustinus is er bisschop gebleven tot aan zijn dood in 430.

Als priester en bisschop wist Augustinus zich voor alles in dienst der Christusgemeenschap, der Kerk. Het de Kerk dienen, het « *servus servorum* », « dienaar der dienaren » Gods of van Christus zijn, prijkt vaak met een zekere geprononceerdheid aan het hoofd van zijn brieven. Augustinus gebruikte het vóór de bisschoppen van Rome het van hem overnamen, en het is in zijn mond zeker nooit tot een lege formule geworden.

Als dienaar der Kerk was Augustinus vooreerst de dagelijkse, toegewijde zielzorger der hem toevertrouwde gelovigen ⁴⁾. Maar ver boven de grenzen van zijn eigen bisdom uit diende Augustinus de algemene Kerk, de catholica, zoals hij ze kortweg noemde, op de concilies en meer nog door zijn geschriften en zijn brieven. Want ongemerkt werd hij de theoloog van zijn tijd, tot wie men zich van heinde en verre om een oplossing wendde in de theologische moeilijkheden, van wie men een antwoord verwachtte op de vele theologische vragen, die er in zijn tijd rezen.

Daarbij was hij de polemist, die in woord en geschrift de leer der Kerk uiteenzette en verdedigde tegen de dwalingen van het

*) Zie *Augustiniana*, jrg. I (1951), afl. 2, blz. 91-106.

⁴⁾ Men leze hiervoor: F. VAN DER MEER, *Augustinus. De zielzorger. Een studie over de praktijk van een Kerkvader* (2^e druk, Utrecht, 1949).

ogenblik. In de eerste tijd na zijn bekering was dit het Manicheïsme geweest, dat hij zelf eens aangehangen had en waartoe hij vroeger vele van zijn vrienden had overgehaald. Later, priester en bisschop geworden, werd dit vooral het Donatisme, die droevige scheuring, die de Kerk van Christus in Africa in onderlinge strijd ten gronde dreigde te richten. Tenslotte was het hoofdzakelijk het Pelagianisme, die nieuwe dwaling, die de verlossingsgenade van Christus overbodig maakte.

Liefde tot de discussie en de polemieken mogen aan deze vruchtbare werkzaamheid niet vreemd zijn geweest, veel meer nog vond zij haar grond in hartstochtelijke liefde tot de zielen, tot Christus en Zijn Kerk, tot God en de Waarheid. Want wat Augustinus tot de discussie en de polemieken dreef, was o. a. ook de problematiek der door de verschillende dwalingen opgeworpen waarheden zelf. De moeilijkheden tot een oplossing te brengen, de gestelde vragen te beantwoorden, de waarheid te verstevigen en te verdiepen, dat was mede het doel van Augustinus' veelomvattende schriftelijke werkzaamheid.

En niet zonder vrucht. Want de historicus van het christelijke dogma kan bijna geen geloofswaarheid aanraken zonder hierbij op Augustinus' aanzienlijke bijdrage in de ontwikkeling ervan te stoten. Schrijvende over talloze aspecten van de christelijke geloofsmysterieën, die hun actuele betekenis al lang verloren hebben, heeft Augustinus aldus onbewust een betekenis gekregen, die zowel voor het gebied van het dogma als van de godsvrucht door Harnack terecht een wereldhistorische genoemd werd ⁵⁾.

Maar dit alles zou pas duidelijk worden lang na Augustinus' dood. Voor hem zelf waren zijn laatste levensjaren uitermate smartelijk. Ze vielen samen met de geleidelijke ineenstorting van het Romeinse Rijk in het Westen. Frankrijk, Spanje en Engeland waren na 400 geheel of grotendeels verloren gegaan, Rome was in 410 geplunderd, in 429 begonnen de Vandalen met de verovering van Africa. Augustinus, die het zwaarste offer van zijn leven gebracht had door de contemplatie prijs te geven voor de actie, die er grotendeels door zijn toedoen in geslaagd was de scheuringen in

⁵⁾ Aldus in de opschriften der beide hoofdstukken, die hij in zijn *Lehrbuch der Dogmengeschichte* aan Augustinus wijdde (deel III, 5^e druk, Tübingen, 1920, blz. 59 resp. blz. 92); eveneens aldus in zijn *Dogmengeschichte* (5^e druk, Tübingen, 1914, blz. 283 resp. blz. 288).

de Kerk van Africa tot een minimum terug te brengen, de kerkelijke tucht te herstellen, en het land een goedgevormde clerus en bloeiende kloosters te geven, hij moest in zijn laatste levensdagen zien, hoe alles weer ten onder ging en verwoest werd, hoe zijn werk en zijn levensoffer menselijkerwijze gesproken tevergeefs geweest waren. Hij aanvaardde ook dit laatste offer en sprak in navolging van zijn goddelijke Meester zijn « consummatum est », « het is volbracht ». De 28 Augustus van het jaar 430, tijdens de belegering van Hippo door de Vandalen, stierf Augustinus, bijna 76 jaar oud.

Het is niet gemakkelijk de zo gecompliceerde persoonlijkheid van Augustinus kort samen te vatten. Bij de bonte rijkdom van innerlijke en uiterlijke gaven, bij het veelzijdig grote, dat haar eigen is, staat men gemakkelijk aan het gevaar bloot haar te verenigen tot eigen beschouwingswijze, haar veelzijdigheid te vervormen tot eenzijdigheid. Het geniale wordt zo gemakkelijk tot zijn eigen caricatuur, wanneer het verkleind door het kleine gezien en gemeten gaat worden.

Sommigen hebben in Augustinus de pessimist gezien, die mens en wereld niet zwart genoeg bekijken kon ; anderen weer is hij tot een lichtend voorbeeld geweest van echt christelijk optimisme, dat in de genade van Christus aan niets wanhoopt en alles vermag. Sommigen hebben hem tot voluntarist gemaakt, voor anderen weer is hij altijd een intellectualist geweest. Men heeft hem bezongen als de man van het gemoed en het hart ; het zou niet moeilijker zijn aan te tonen, dat hij door en door een rationalist was. Allen hebben zij gedeeltelijk gelijk, omdat niemand van hen het ten volle heeft. Het mag ons aansporen tot enige voorzichtigheid bij het schetsen van Augustinus' complexe persoonlijkheid.

Van uiterlijk was hij wel aan de tengere kant, waardoor hij een bijzondere afkeer had van de ruwe studentikositeiten zijner krachtigere medestudenten en waardoor hij ook als docent zich niet zo gemakkelijk tegenover hen op zijn plaats voelde. In de teruggetrokken kring van fijnbesnaarde gelijkgezinden voelde hij zich beter op zijn gemak, temeer daar hij daar als vanzelf de toon aangaf. In overeenstemming met deze tengere aard is Augustinus' gezondheid gedurende geheel zijn leven meer taai dan sterk geweest. Vooral in de tweede helft van zijn leven was hij tegen bijzondere fysieke inspanningen niet meer zo opgewassen. Maar diezelfde

man besteedde tot aan zijn einde toe regelmatig een niet onaanzienlijk gedeelte van de nacht aan de studie en het schrijven.

Zoals gewoonlijk woonde in dit tengere lichaam een uiterst sensibele ziel. Augustinus had smaak voor schone vormen, harmonische gestalten. Hij was niet ongevoelig voor muziek en zang. Hij zag met bewondering naar planten en dieren en naar de pracht van de sterrenhemel. Hij had gevoel voor litteraire schoonheid, voor klank- en woordspel. Hij kon met spanning naar een hanengevecht blijven kijken of liggen luisteren naar het ruisen van het water in de waterleiding. Wat hem hierbij trof, was echter niet de zinnelijke schoonheid zozeer, als wel het begrip van orde en regelmaat, harmonie en rythme, en altijd weer transposeert hij deze sensuele indrukken in het intellectuele. Het zintuigelijk waargenomene is hem veel meer uitgangspunt voor het geestelijk schone, voor philosophische en theologische beschouwingen en conclusies. Dat dit geen vrucht bij hem is van Christendom of Neoplatonisme alleen bewijzen ons zijn eerste werken van voor en na zijn doopsel : *De ordine*, *De musica*, *De magistro*, en meer nog de titel van het werk dat hij als docent van de rhetorica te Carthago schreef : *De pulchro et apto* (« Over het schone en harmonische »). Naar enige schildering of aanduiding van de natuur en van het landschap, waar hij toch op zijn vele reizen zo vaak doorheen gekomen is, zoeken we daarentegen in de bijna ontelbare hoeveelheid van zijn brieven, preken en geschriften tevergeefs.

Geboren was Augustinus voor de vriendschap. De lof van dit echt menselijk schone ideaal der klassieke Oudheid heeft Augustinus vaak bezongen en nog meer in zijn persoonlijke leven beleefd. Liefde en vriendschap, zij waren hem een behoefte, zonder welke zijn ziel niet zou hebben kunnen leven. Het Christendom heeft hem dit kostbare bezit niet ontnomen doch het nog meer geadeld en in een hogere sfeer stevig gefundeerd in de liefde tot God. Zij waren tevens de bodem, waarop het christelijke zaad van de bovennatuurlijke zijns- en levensgemeenschap in de Godmens Christus gretig wortel zou schieten om in Augustinus' beleving en leer van de in Christus gefundeerde Godsgemeenschappen in Kerk en klooster tot rijke bloei en volle wasdom te komen.

Het denken van Augustinus is niet positief georiënteerd doch speculatief, en bij voorkeur gaat hierbij de vlucht van zijn geest uit niet naar de kosmos en de natuur buiten hem, maar naar de ziel, vooral de eigen ziel, en vandaar naar God. « God en de

ziel begeer ik te kennen. Niets meer ? Neen, hoegenaamd niets » ⁶⁾). Zo schreef hij het in de « Alleenspraken », een der eerste geschriften na zijn bekering. En zo is het gebleven geheel zijn leven lang. Augustinus is de scherpe observator en de begaafde analysator van het geestelijk zieleven, bij uitstek daar waar het gaat om de ziel in haar verhouding tot God.

Uit zijn rhetorentijd heeft Augustinus geheel zijn leven behouden de liefde voor het woord, voor het woordenspel, zelfs daar waar hij het theoretisch verloochent, zijn hem bijgebleven een zekere neiging tot de dialectiek en een voorliefde voor de discussie en de polemie. Hij blijft zich echter altijd de betrekkelijke waarde van het schone woord en de sierlijke stijl bewust, en graag zal hij ze opofferen als de duidelijkheid ermee gebaat is of de zielzorg het vraagt. Maar juist omdat Augustinus de vorm weer zijn dienende plaats teruggaf ten opzichte van de inhoud en de in zijn tijd gewoonlijk verbroken harmonie tussen deze beiden weer herstelde, heeft deze denker, die tegelijk ook dichter was, de schone Latijnse taal weer opnieuw voor eeuwen ten leven gewekt.

Als kind van de cultuur van zijn tijd waren Augustinus verder een ons vreemd aandoende belangstelling voor mirabilia, wonderlijkheden, en een zekere naïeve lichtgelovigheid, een gebrek aan critische zin niet vreemd. Vergelijken we het met de rariteitenkabinetten uit ons eigen vaderlandse verleden.

Proberen we verder door te dringen in de psyche van deze grote Africaan, dan treft ons voor alles een typisch Africaanse eigenschap: een zekere neiging om fanatiek datgene te zijn wat men is. We komen haar tegen bij Tertullianus, bij het Montanisme, het Donatisme, bij het Mohamedanisme. Zo had ook Augustinus met hart en ziel lief, met overtuiging was hij manicheër geweest. Het was deze zijn totaliteitsdrang, die zijn bekering bemoeilijkte, en die de uiterste consequenties trok uit de verplichtingen, die hij bij het aanvaarden der wijdingen tot priester en bisschop op zich genomen had.

Maar tegelijk worden we dan ook getroffen door een zekere tegenstelling tot zijn landgenoten: hoezeer ook voor honderd procent ingesteld op het doel, doet Augustinus' zin voor maat en harmonie hem ten opzichte van de wegen erheen nooit de juiste proporties uit het oog verliezen. De man, die leefde voor God alleen,

⁶⁾ Sol. I, 2, 7.

was tegelijk humanist in de goede en edele zin van dit woord. Doelbewust de ascese en de onthouding als zijn ideaal stellende, heeft Augustinus tegelijk de meest gematigde en wijze kloosterregel geschreven, die er in de Kerk misschien ooit geschreven is.

Een sterke tegenhanger vond deze neiging van Augustinus om zich geheel te geven in een andere, die zich eveneens altijd krachtig bij hem geuit heeft : een zekere, sterke drang om zichzelf te zijn en zichzelf te blijven. Reeds in zijn kinderjaren was hij bedacht op de gaafheid van zijn wezen. En in latere tijd zal zelfs zijn verhouding tot God in niet onaanzienlijke mate van hieruit haar kleur en richting ontvangen. Ook op de hoogste trappen van zijn Godsbeleving en God-innigheid blijft hij toch altijd bewust handhavend « de andere », die tegenover God staat en niet opgaat in Hem. De ik-U-verhouding van de *Confessiones* is hiervan een sprekend getuigenis.

Deze instinctmatige drang van Augustinus om in ieder geval zichzelf te zijn, zou bij zijn gaven en talenten gemakkelijk uit hebben kunnen groeien tot een zeker despotisme tegenover zijn omgeving. En inderdaad, Augustinus domineerde er. Maar tegelijk was hij een uiterst beminnelijke persoonlijkheid, die nooit zichzelf maar altijd het objectief goede voor ogen had en hield, die de medemens altijd vanuit diens eigen aard en wezen probeerde te begrijpen. Botsingen van enige betekenis zijn er dan ook niet voorgekomen, tenminste niet door de schuld van Augustinus. Integendeel, iedereen blijkt het op prijs gesteld te hebben met Augustinus in verbinding te staan, tot zijn kennissen en vrienden gerekend te mogen worden. Zoals ook thans nog de regelmatige lezer van Augustinus' werken onweerstaanbaar door hem aangetrokken wordt en onder zijn invloed komt ; toch wordt dit niet als hinderlijk maar als verrijkend onderhouden.

Beide oerinstincten van Augustinus' psyche, zijn drang om zichzelf te zijn zowel als zijn neiging om zich geheel te geven, vloeien tenslotte samen in zijn streven naar geluk. In dit opzicht zijn Augustinus' denken en wilsrichting door en door antiek. Het geluk, hij zocht het en hij vond het tenslotte in de God der christelijke Openbaring, in de God der katholieke Kerk. Aan Hem gaf hij zich geheel en al, in Hem hoopte Augustinus ook de laatste vervolmaking van het eigen « ik » te bereiken. En God van Zijn kant had bezit genomen van Augustinus' denken en handelen. De Gods-gedachte, zij is de sleutel van Augustinus' leven, de sleutel ook tot

zijn geschriften en zijn denken, zijn leven zowel als zijn leer. Zij is het hogere uitgangspunt, van waaruit Augustinus alle vragen en problemen ziet en behandelt. We zullen telkens weer gelegenheid hebben hierop terug te komen.

Men heeft Augustinus de Griek onder de Romeinen genoemd. En inderdaad, gemeten aan Tertullianus, Cyprianus, Hilarius, en vooral Ambrosius, is Augustinus geen Romein; dan is de gehele oriëntatie van zijn geest meer Grieks-Hellenistisch dan Romeins of zelfs Romeins-Africaans. Typisch komt dit verschil in mentaliteit ook in de verhouding tot God tot uiting. Terwijl de overige Latijnse Vaders de verhouding van de mens tot God op haar hoogtepunt zien (binnen het kader van de z. g. zeven gaven van de Heilige Geest) in de echt oud-Romeinse deugd van de pietas (vroomheid, piëteit), is dit bij Augustinus evenals bij de Griekse Vaders het geval in de sapientia, de wijsheid, de kennis der goddelijke en menselijke dingen.

Confessiones I

(Hun inhoud)

Het werk van Augustinus, dat ons het beste zijn rijke persoonlijkheid en diepe religieusiteit doet kennen, is het boek zijner *Confessiones*. Terecht wordt dit geschrift zowel om zijn inhoud als om zijn vorm tot de beste werken der wereldliteratuur gerekend. Reeds tijdens het leven van de schrijver met enthousiasme ontvangen, was het in de Middeleeuwen na de Heilige Schrift en de *Stad Gods* van Augustinus zelf en mogelijk misschien nog na de *Moralia* van Paus Gregorius de Grote het meest gelezen en verspreide werk. In de Nieuwe Tijd hebben deze belangstelling en waardering eerder toe dan afgenomen. De *Moralia* van Gregorius worden niet meer gelezen, de *Stad Gods* heel wat minder dan in de Middeleeuwen, al blijft ook dit werk sommigen aantrekken en boeien. Maar van de *Confessiones* verschijnt, nadat reeds in 1470 de editio princeps het licht zag, nog steeds de ene uitgave na de andere. En ondanks het feit, dat zelfs in de beste vertaling de litteraire vorm onvermijdelijk veel van zijn oorspronkelijke schoonheid verliest en de gedachten vaak aan nauwkeurigheid inboeten, blijkt voor de niet-Latinist een vertaling ervan nog altijd een kostbaar bezit. We wijzen slechts voor ons eigen land op de vertalingen van Erens, Fernhout, Sizoo, en van Lieshout, welke allen in de laatste decennia ver-

schenen, en gewoonlijk meerdere malen herdrukt werden. De vertaling van Sizoo, welke voor ruim twintig jaren voor het eerst het licht zag, is thans zelfs al aan haar zevende druk, de uitgaven die ook de Latijnse tekst bevatten meegerekend, al aan haar negende ⁷⁾.

Deze blijvende belangstelling voor de *Confessiones* van Augustinus is des te merkwaardiger, omdat niet zonder meer gezegd kan worden, dat het werk voor de volle honderd procent voor de niet-vakman toegankelijk is. Vijftien en een halve eeuw scheiden ons ervan, en veel staat erin, wat voor de niet-classicus en niet-patroloog enige toelichting behoeft, veel ook, wat de moderne mens niet zonder meer aanspreekt. De beginnende lezer kan er gemakkelijk door afgeschrikt worden. Enige volharding en doorzettingsvermogen zijn dan nodig, worden echter ook rijkelijk beloond. Thans zal dit gemakkelijker zijn, daar Sizoo de niet-geschoolde lezer in zijn voor drie jaren verschenen *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen* een even bruikbaar als dankbaar hulpmiddel hiertoe aan de hand heeft gedaan.

Gaan we na, waarom dit meest persoonlijke werk van Augustinus zich in een blijvende waardering mag verheugen, dan pleit het voor de rijkdom ervan, dat hierop geen eensluidend antwoord gegeven kan worden. De eigen tijdgenoten van Augustinus mogen het in zijn volle omvang genoten hebben, voor de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zijn de motieven van verschillende aard.

De Middeleeuwen, die ondanks alle gemoed en hartstochten veel meer naar buiten dan naar binnen leefden, hadden weinig aandacht voor de psychologische waarden van het werk. Zij waardeerden het meer om zijn filosofische en theologische inhoud, om het Godsbegrip, dat eraan ten grondslag ligt en er in tot uiting komt. Psychologisch begrepen zij het zelfs zo weinig, dat de Augustinus der *Confessiones* voor hen verder het klassieke voorbeeld werd van de almachtige werking der goddelijke genade, die hem in een plotselinge bekering zijn Damascus-uur schonk, zoals eens aan de grote apostel der volkeren, Sint Paulus.

Geheel anders staat sedert de Renaissance en de Reformatie de mens van de moderne tijd tegenover Augustinus en diens *Confessiones*. Wat bij hem op de voorgrond van zijn aandacht staat, is niet op de eerste plaats God en de buitenwereld. De mens heeft

⁷⁾ Bij de in deze bladzijden gegeven citaten uit de *Confessiones* van Augustinus is de vertaling van pater J. A. van Lieshout o. e. s. a. gevolgd.

zichzelf teruggevonden. Hijzelf is vooral het middelpunt van zijn belangstelling, zijn eigen innerlijk, zijn eigen zieleleven. De moderne mens wordt door de *Confessiones* gegrepen om de diepborende analyses, die Augustinus er van zijn eigen zieleleven in geeft. De *Confessiones* pakken hem, omdat hij in Augustinus' zielsontledingen en geestelijke worstelingen zichzelf terugvindt. Hij wordt erdoor geboeid, omdat hij wars van het begrippelijke en intellectuele met de volle kracht van zijn hele bestaan worstelen wil om de grondvragen van het leven en de diepste problemen van het bestaan. Hij wil de waarheid zoeken niet alleen met het verstand maar met het totaal van zijn persoonlijkheid. Hij wil in grote eerlijkheid niet alleen leven maar ook intens beleven. Dit alles vindt de mens van tegenwoordig in de *Confessiones* van Augustinus door deze voor-geleefd en in diens meesterlijke psychologische beschrijving en ontleding ervan kent hij zichzelf terug.

Hoe juist dit ook is, zo dreigt de moderne mens toch naar twee kanten heen Augustinus verkeerd te verstaan. Augustinus' leven is geen romantiek en geen subjectivisme, waartoe de mens van de Nieuwe Tijd zo gemakkelijk geneigd is. Want Augustinus' waarheidsbeleven is weliswaar existentieel, maar daarom juist niet minder stevig gefundeerd op de hechte basis van ratio en intellectus, van verstand en inzicht, solied, verankerd ook in de barmhartige en liefdevolle zorg van een objectief van buiten af tot hem komende God.

En hiermee raken we tegelijk het andere, voornamere punt, waarin de tegenwoordige mens Augustinus gemakkelijk verkeerd verstaat en zelfs verkeerd verstaan wil. De Augustinus der *Confessiones* is nl. maar een gedeelte, een bepaald aspect van de levende en werkelijke Augustinus. Want de existentieel belevende en psycho-analytische Augustinus, waar de moderne mens in de *Confessiones* zo graag kennis mee maakt, is tegelijk ook de grootste theoloog van het Christendom, die zich aan Gods historische Openbaring gebonden wist en met hart en ziel gebonden wilde weten, die door en door in hartstochtelijke liefde de uitwendige, zichtbare Rechtskerk erkende als de door God gestelde innerlijk heiligende middelares tussen God en de mensen, niet het minst ook tussen God en hemzelf. Deze aspecten treden weliswaar in de *Confessiones*, die slechts een klein onderdeelje vormen van Augustinus' litteraire en zielzorgerlijke activiteit, uit de aard der zaak niet zo uitgesproken op de voorgrond als het persoonlijk belevende ele-

ment, maar zij zijn er evenzeer in aanwezig als in zijn andere werken, en samen slechts vormen zij de historische en werkelijke Augustinus. Voor deze Augustinus echter, de intellectueel gefundeerde en kerkelijk-dogmatisch gebonden Augustinus, schrikt de moderne mens meestal terug. Hij staat er afwijzend tegenover zonder daarmee te beseffen, dat hij hierdoor in Augustinus zelf aan diens waarheidsbeleven het fundament en de bron ontnemt. Hoezeer daarom dan ook in dit geval de mens van de Nieuwe Tijd in Augustinus meent zichzelf terug te vinden, in deze mens zou omgekeerd Augustinus zichzelf zeker niet herkennen.

In zijn *Retractationes*, de « Nalezingen » op zijn werken, die Augustinus op het einde van zijn leven geschreven heeft, heeft hij het werk zelf ingedeeld in twee delen, waarvan het ene, de eerste tien boeken, over hemzelf handelen, het andere, de laatste drie, over de Heilige Schrift, met name over het scheppingsverhaal. De eerste tien boeken vallen, zoals trouwens Augustinus zelf in het tiende boek al aangeeft, op hun beurt weer uiteen in twee van omvang wel zeer ongelijke delen. Het eerste hiervan wordt gevormd door de eerste negen boeken, die vertellen hoe Augustinus was tot en met de dood van zijn moeder Monnica in 387, het tiende boek beschrijft hoe Augustinus is op het ogenblik, dat hij het boek neerschrijft.

De eerste negen boeken vormen een gesloten eenheid. Het eerste boek opent met een dank- en lofgesprek met God. De mens staat tegenover God, Augustinus spreekt met God en vertelt aan Hem en onder Zijn ogen. Deze ik-U-verhouding tussen Augustinus en God, en deze dankende en lovende gebedsvorm zullen het gehele werk van de *Confessiones* door volgehouden worden.

Na deze opening vertelt het eerste boek van Augustinus' kindertijd in Thagaste en Madaura. Het beoefent hierbij de psychologie van het kind op werkelijk voortreffelijke wijze. In het tweede boek vertelt Augustinus van zijn voor zijn geestelijke ontwikkeling minder gelukkige zestiende jaar in Thagaste. Het derde en vierde boek behandelen vervolgens (enigszins door elkaar) zijn studententijd te Carthago, respectievelijk zijn docententijd te Thagaste en Carthago, steeds weer vooral in geestelijk en zedelijk opzicht. Het vijfde boek is er aan gewijd, hoe Augustinus zich te Carthago, Rome en Milaan geleidelijk aan het Manicheïsme ontworstelde. Het zesde boek vertelt dan van Augustinus' verdere wederwaardigheden en ontdek-

kingen in Milaan, voor zover het zijn geestelijke ontwikkeling betreft. Tevens geeft het een soort van levens- en karakterschets van zijn leerling en vriend Alypius.

Het zevende boek verhaalt van Augustinus' worstelen om de problemen van goed en kwaad, van het stoffelijke en het geestelijke. Het vertelt van de invloed, die zijn kennismaking met het Neoplatonisme hierbij op hem had, het beschrijft zijn eerste ervaren van de geestelijke wereld, en eindigt met een beschouwing over de betekenis van Christus als onze Middelaar. Het achtste boek eindelijk geeft de gebeurtenissen weer, die onmiddellijk aan zijn bekering voorafgingen : het bezoek aan Simplicianus, diens verhaal over Victorinus, het bezoek van Pontitianus, de grote slotcrisis en dan de bekering zelf.

Het negende boek tenslotte begint weer, evenals het eerste, met een lof- en dankgebed, het verhaalt van Augustinus' ontslag als docent, zijn verblijf op het land en zijn doopsel, het vertelt van zijn vrede, blijheid en troost, en van de hierop volgende dood van Monnica, waaraan hij een schets van haar leven en karakter toevoegt. Het eindigt met een groot gebed van Augustinus voor zijn overleden ouders.

Zoals uit het overzicht van de inhoud blijkt, vormen deze negen boeken heel sterk één geheel. Het hoogtepunt ervan ligt in de bekering in het achtste boek. De eraan voorafgaande boeken stuwen daarheen, het negende boek is er als het ware de afebbing, de uitvloeijing van. Dit gedeelte der *Confessiones* is door Augustinus geschreven in het jaar 397, en met het slotgebed aan het einde van het negende boek voor zijn overleden ouders was het werk oorspronkelijk af. De vier andere boeken zijn er eerst later aan toegevoegd.

Hiervan geeft het tiende boek na de eerste inleidende hoofdstukken een uitvoerige en diepzinnige beschouwing over de memoria, het geheugen en het bewustzijn, het beste wat er in de Oudheid over geschreven is, om vervolgens voor God en de mensen bloot te leggen hoe de schrijver staat tegenover de begeerlijkheid des vleses, welke alle zintuigen omvat, tegenover de begeerlijkheid der ogen (nieuwsgierigheid, weetgierigheid), en tegenover de hovaardij des levens. Vervolgens openbaart Augustinus er zijn ervaren van God in, en het eindigt tenslotte met een zeer mooie passage over onze Middelaar Christus.

De boeken elf tot dertien brengen ons plotseling op een geheel

ander terrein. Aan de hand van het eerste stuk der Heilige Schrift geeft Augustinus er beschouwingen in over Heilige Schrift, schepping, tijd en eeuwigheid, in het elfde boek (*In principio fecit Deus*) ; over hemel en aarde, het vormende scheppingswerk, de engelen, de interpretatie en meerzinnigheid der Heilige Schrift in het twaalfde boek (*coelum et terram*). Het laatste boek begint met een zich te binnen roepen van God, op dezelfde manier, waarin dit ook in het begin van het eerste boek gebeurt. Het is verder gewijd aan de goedheid van God en Diens schepping, aan de Triniteit, de schepping der wereld als voorafbeelding van de schepping der Kerk, aan details uit het scheppingsverhaal. Het eindigt met de sabbatrust (op de zevende dag) van God, die zag, dat alles goed was, en met een gebed om de eeuwige zielerust in God, zulks in bewuste tegenstelling tot de onrust der ziel, waarvan in het begin van het eerste boek sprake was. Evenals het eerste hoofdstuk van het eerste boek plaatst ook het laatste hoofdstuk van het laatste boek de mens nogmaals uitdrukkelijk en scherp tegenover God.

Deze vier laatste boeken zijn door Augustinus geschreven in het jaar 399 of 400. Ze zijn in dezelfde ik-U-verhouding tegenover God en in dezelfde voortlopende toon van dankgebed en lofprijzingen gehouden als de eerste negen. Al zijn ze daar later aan toegevoegd, zo vormen ze toch in de ogen van de schrijver één geheel met het vroeger geschreven gedeelte van het werk, waar ze bewust op voortbouwen. Had Augustinus in het begin van het eerste boek de mens en zichzelf de lezer voor ogen gevoerd als een deeltje van de schepping, waarvan hij in het eerste gedeelte van de *Confessiones* verhaalt, hoe God hem het leven schonk, hem vormde en modelleerde in zijn ontwikkeling, totdat hij de rust en zielevrede vinden zou in God, zo vertelt hij in de laatste drie boeken, hoe God de wereld, het geheel der schepping, het bestaan gaf (XI), haar vormde (XII), haar voltooide, en uitrustte (XIII).

Het immanente doel, de innerlijke strekking van de *Confessiones* is God te danken, te loven en te prijzen. Met deze verkondiging van Gods lof opent het werk onder aanhaling van hierop betrekking hebbende Psalmverzen. Tot verheerlijking van zichzelf immers heeft God de mens geschapen, en de mens van zijn kant vindt er bevrediging in : « Groot zijt Gij, o Heer, en ten zeerste lovenswaardig : groot is Uw macht en Uw wijsheid heeft geen mate. En loven wil U een mens, meedragend zijn sterfelijkheid, mee-

dragend het getuigenis zijner zonden en het getuigenis, dat Gij de hovaardigen weerstaat. En niettemin wil U loven een mens, een deeltje maar van Uw schepping. Gij zelf bewerkt, dat hij in U te loven zijn lust vindt, want Gij hebt ons gemaakt voor U en onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in U » ⁸⁾).

Het vijfde boek opent met dezelfde gedachte : « Aanvaard de offergaven mijner belijdenissen, U aangeboden door mijn tong, die Gij gevormd en bewogen hebt, om Uwe naam te prijzen... U love dan mijn ziel, opdat ze U beminne, en U belijde ze Uw erbarmingen, opdat ze U love. Heel Uw schepping onderbreekt noch verzwijgt Uw lof » ⁹⁾). Augustinus heeft des te meer reden God te loven en te prijzen, omdat een aanzienlijk gedeelte van zijn leven voorbij is gegaan zonder dat hij aan God de eer gaf, die Hem toekwam. Met deze gedachte opent o. a. het negende boek.

De laatste vier boeken van de *Confessiones* worden geheel door dezelfde gedachten en gevoelens beheerst. Alleen is het accent hier sterker verlegd naar de schepping in haar geheel, die niet ophoudt de mens Gods lof voor te verkondigen : « Niet met een twijfelachtig maar met een zeker bewustzijn, Heer, bemin ik U. Getroffen hebt Gij mijn hart met Uw woord, en ik heb U bemind. Maar ook hemel en aarde en alles, wat daarin is, zie, van alle kanten zeggen ze mij, dat ik U moet beminnen, en zij houden niet op dit aan allen te zeggen, opdat ze niet te verontschuldigen zouden zijn. Doch dieper zult Gij U ontfermen over wie Gij U ontfermen wilt, en erbarming betonen over wie Gij U erbarmen wilt : anders zouden hemel en aarde aan doven Uw lof verkondigen » ¹⁰⁾).

Tot vermeerdering van Gods eer is het, dat Augustinus het goede in hem maar vooral ook zijn zwakheden en afdwalingen belijdt ; immers Gods goedheid en barmhartigheid komen er slechts sterker door uit. Tot vergroting van die eer beschrijft hij zijn eigen zieletoestand in het tiende boek en zijn eigen weten en niet-weten in de drie laatste boeken. Immers alles wat hij is en heeft is gave van God. Terecht karakteriseert hij dan ook zelf in zijn « Nalezingen » zijn werk der *Confessiones* met de volgende woorden : « De dertien boeken mijner Belijdenissen prijzen aangaande het boze

⁸⁾ Conf. I, 1, 1.

⁹⁾ Conf. V, 1, 1.

¹⁰⁾ Conf. X, 6, 8.

en goede in mij de rechtvaardige en goede God en wekken het verstand en het gemoed der mensen tot Hem op » ¹¹⁾).

Op grond van deze door de inhoud van het werk en door Augustinus zelf aldus duidelijk uitgesproken immanente doelstelling der *Confessiones* mag het duidelijk zijn, dat het onjuist is, de titel van *Confessiones*, die de schrijver er zelf welbewust aan gegeven heeft, door « Belijdenissen » zonder meer te vertalen. Wel betekent 'confessio' in profaan gebruik lexicografisch ongetwijfeld bekenenis, belijdenis, vooral van schuld, en de *Confessiones* zijn inderdaad voor een niet onaanzienlijk gedeelte gevuld met schuldbekenissen, zondenbelijdenissen van Augustinus, maar toch wordt de zin van het augustijnse confessio, zoals reeds uit de opmerkingen der « Nalezingen » blijkt en door vele teksten uit zijn preken bevestigd wordt, niet beheerst door het profane gebruik ervan, maar door het bijbelse, zoals het in de Latijnse vertaling voorkwam en tot op de dag van vandaag nog voorkomt ¹²⁾. Het confiteri Domino heeft daar vaak de zin van : God loven, God prijzen, God danken. Zo b. v. in Psalm 117, 1 : Confitemini Domino, quoniam bonus, quoniam in saeculum misericordia eius ; Brengt de Heer dank, want Hij is goed, want eeuwig duurt Zijn barmhartigheid ; en in Mattheus 11, 25 : In illo tempore respondens Iesus dixit : Confiteor tibi, Pater, Domine coeli et terrae, quia abscondisti haec a sapientibus et prudentibus, et revelasti ea parvulis ; In die tijd nam Jezus het woord en sprak : Ik dank U, Vader, Heer van hemel en aarde, omdat Gij deze dingen voor wijzen en verstandigen hebt verborgen en aan kleinen geopenbaard. Vergelijken we met dit laatste vers de volgende zin van Augustinus zelf : « Confiteor tibi, Domine coeli et terrae, laudemicens tibi de primordiis et infantia mea » (Ik dank U, Heer van hemel en aarde, en loof U voor het begin van mijn leven en mijn kindsheid) ¹³⁾.

Het is naar aanleiding van deze en soortgelijke teksten, dat

¹¹⁾ Retr. II, 6, 1.

¹²⁾ In de nieuwe Psalmvertaling, welke op last van Paus Pius XII door het Pauselijk Bijbelinstituut bezorgd werd, komt het echter in deze zin niet meer voor.

¹³⁾ Conf. I, 6, 10. Betere voorbeelden uit de Psalmen zijn nog de Psalmen 135 en 137, al verwijst Augustinus zelf er niet zo naar. Voor verdere bijzonderheden omtrent het 'confessio'-element in de *Confessiones* van Augustinus leze men Dr. M. VERHEIJEN, o. e. s. a., *Eloquentia Pedisequa. Observations sur le style des Confessions de St. Augustin* (Latinitas Christianorum Primaeva X, Nijmegen, 1949).

Augustinus in zijn preken zijn toehoorders regelmatig uiteenzet, dat er naast het confiteri (belijden) van schuld nog een confiteri van dank en lof bestaat, dat het dus een tweevoudige, hoewel verwante betekenis heeft, want ook de confessio van schuld en zonde sluit in en is een verheerlijking van God als de barmhartige geneesheer onzer zielen. In de augustijnse gedachtengang is de confessio peccati, de belijdenis der zonde, dan ook altijd ondergeschikt aan en gericht op de confessio laudis, de plechtige verheerlijking van God.

In de titel van het werk der *Confessiones* heeft het woord confessio eveneens deze tweevoudige betekenis. Het heeft er de zin van bekentenis, belijdenis, biecht van zonde, maar daarnaast en daar overheen heeft het de zin van dank, lofprijzing. Het is onmogelijk deze tweeledige, onderling ondergeschikte betekenissen van het augustijnse confessio in één Nederlandse vertaling weer te geven. Het woord « Belijdenissen » laat slechts een ondergeschikt aspect tot zijn recht komen. De uitdrukking « Lofprijzingen » is daarom beter, maar heeft weer het nadeel, dat het toch vrij sterk aanwezige, toch altijd nog enigszins zelfstandige, en in elk geval zeer wezenlijke aspect der zondenbelijdenis (cfr het begin van het eerste boek : « En loven wil U een mens, een deeltje maar van Uw schepping, en wel een mens, meedragend zijn sterfelijkheid, meedragend het getuigenis zijner zonden en het getuigenis, dat Gij de hovaardigen weerstaat ») er niet in tot uitdrukking komt. Het beste blijft het daarom, bij gebrek aan beter, de titel van *Confessiones* onvertaald te laten.

De *Confessiones* van Augustinus nemen een geheel enige plaats in onder de antieke literatuur, zowel onder de heidense als onder de christelijke. Autobiographiën bezat de Oudheid vele, maar *Confessiones* geen. Wij christenen zijn eraan gewend onze zwakheden en zonden te belijden, zij het in het Sacrament der Confessio, de Biecht, aan de namens God hiertoe aangestelde ambtsdrager, zij het tenminste onmiddellijk tegenover God buiten het Sacrament der Biecht om. Maar ondanks negentien eeuwen christelijke gewoonte op dit punt, ondanks een zekere drang in ons tot belijden en zich openbaren, omdat we voor God niets te verbergen hebben, omdat we weten, dat Zijn barmhartige liefde het wint van Zijn straffende rechtvaardigheid, en de belijdenis voor God ons daarom de bevrijdende zekerheid geeft van de vergiffenis, die ons geschonken wordt, ondanks dit alles kan het belijden ons zwaar blijven vallen. Het is een vernedering en veronderstelt christelijke nederigheid.

Aan de antieke mens waren deze gedachten en gevoelens geheel vreemd. Zijn innerlijk leven gaf hij bewust niet bloot. Een openbaring van zijn gevoelens zou afbreuk gedaan hebben aan het ideaal van zijn mens zijn, waarvan een van de karakteristieke eigenschappen juist de apatheia was. De antieke mens zou ook nog om andere redenen geen *Confessiones* hebben kunnen schrijven. In zijn gedachtengang staat de mens op de voorgrond en niet God. Nieuw was voor de Oudheid daarom in de *Confessiones* de leiding van God in het individuele leven van een mens en diens God lofprijzende dank hiervoor.

De antieke mens zou verder wel een levensgeschiedenis hebben kunnen schrijven, maar geen zielsgeschiedenis zoals de *Confessiones*. Eerst het Christendom, zelfs niet de Openbaring van het Oude Testament, heeft de onschatbare en wezenlijke waarde van de individuele menselijke ziel op de voorgrond geplaatst. « Wat baat het de mens de gehele wereld te winnen, zo hij schade lijdt aan zijn onsterfelijke ziel » ¹⁴⁾. Eerst in het Christendom is het leven van de mens een strijd om en van zijn ziel, welke dit leven beheerst en beslist. Alleen in het Christendom was dan ook eerst een zielsgeschiedenis van enige betekenis mogelijk.

Had aldus het Christendom voor Augustinus de psychologische en theologische mogelijkheid tot de *Confessiones* geschapen, tot de spraaktechnische mogelijkheid had hem daarentegen de klassieke Oudheid de voorwaarden geschonken. Een ontwikkelde spraak was van belang om de tere roerselen van de menselijke ziel uit te kunnen drukken. Die spraaktechniek werd aan Augustinus gegeven door de ontwikkelde taal der Latijnse Oudheid. In stijl en vaak ook in woordkeuze daarentegen heeft Augustinus in de *Confessiones* echter vaarwel gezegd aan de klassieke Oudheid en in het bijzonder aan de stijl van haar antiek heidense dankhymnen en gebeden, om zich aan te sluiten aan het Boek der Psalmen. De *Confessiones* zijn in dit opzicht geheel en al op de Psalmen ingesteld en afgestemd. Zij hebben daardoor een aparte stijl, afwijkend van die der andere geschriften van Augustinus.

Was Augustinus zich van de originaliteit van zijn *Confessiones*-schepping bewust? Het schijnt van wel. Want in het tiende boek over de wonderlijke diepten van het geheugen (zelfbewustzijn) sprekend, verbaast hij er zich over, dat de mensen wegtrekken om

¹⁴⁾ Matth. 16, 26.

de hoogte der bergen te bewonderen en de ontzagelijke golven der zee en de brede loop der rivieren en de omvang van de oceaan en de banen der hemellichamen. Zij verlaten zichzelf en hebben geen oog voor de rijkdom hunner eigen innerlijke wereld (8, 15). Het was deze opmerking van Augustinus, die in de XIVe eeuw weerklank vond in het Humanisme der Renaissance, en die de Italiaanse Renaissance-dichter en humanist Petrarca tot in het diepst van zijn ziel aangreep.

De Confessiones van Augustinus hebben in de Nieuwe Tijd vaker navolging gevonden. Het meest bekend zijn in dit opzicht de Confessiones van Rousseau. Maar hoezeer verschilt hun sfeer van die der Confessiones van Augustinus. Hier zijn gewoonlijk mensen aan het woord, die niet meer voor God maar voor mensen spreken, en niet meer over Gods leiding in hun leven, maar uitsluitend over zichzelf, die niet meer doordrongen zijn van hun eigen kleinheid tegenover Gods majesteit, maar die integendeel vaak zichzelf voor de beste en belangrijkste der mensen houden. Toch weten ook in de Nieuwe Tijd de door christelijke Heiligen geschreven autobiographiën nog vaak de Confessiones van Augustinus te benaderen. De meest bekende voorbeelden zijn hier de autobiographie van de H. Theresia van Avilla (*Libro de la vida*) en de *Histoire d'une âme* van de H. Theresia van Lisieux.

Dr Ephraem HENDRIKX, O. E. S. A.

(Wordt vervolgd).

Jean Recht en mission à Madrid pour l'« Augustinus » et l'Augustinisme (1649-1653)

(Suite et fin *)

5. Dernière activité du député (du 14 juillet 1650 au 17 avril 1653).

D'après Gerberon ¹⁵⁹) l'ordre royal du 14 juillet 1650 fut tenu si secret en Espagne, « que M. Recht, député, et M. Gillemans, son compagnon, n'en pouvant rien découvrir, continuaient leurs poursuites pour empêcher que cette bulle ne fut publiée ». Cela n'est pas impossible. Néanmoins nous n'avons trouvé dans nos documents aucune indication au sujet d'une activité quelconque des députés dans la seconde moitié de 1650 et le commencement de 1651. Si on pouvait attribuer quelque foi aux affirmations du P. Du Chesne, il faudrait, semble-t-il, placer dans cette période les promenades que firent en Espagne les députés en vue de contenter leur curiosité aux dépens du parti ¹⁶⁰).

Voici une nouvelle, d'origine jésuitique aussi, mais plus sérieuse. Le P. Adrien Crom, de Bruxelles, communique le 19 octobre au P. François De Cleyn à Louvain :

*) Voir *Augustiniana*, t. I (1951), fasc. 1, pp. 21-47; fasc. 2, pp. 107-139.

¹⁵⁹) GERBERON, I, 526.

¹⁶⁰) DU CHESNE, 434. « Les fréquentes audiences qu'ils [les députés] eurent du roi et de ses ministres, leurs intrigues et leur obstination n'aboutit qu'à convaincre la cour que c'étaient de francs brouillons, qui ne respiraient que l'erreur, le trouble et la révolte contre les deux puissances légitimes. Ainsi après que ces députés se furent bien promenés en Espagne et qu'ils eurent contenté leur curiosité aux dépens du parti, comme avaient fait avant eux en France et en Italie Sinnich et De Paepe, ils revinrent en Flandre fort honteux de n'avoir gagné à Madrid que de nouveaux ordres de publier la bulle et de la recevoir ».

Scribit P. Bivero Patri Hacquaert [Haccart] se accepisse scripta Duacensium regi offerenda, cui grata fore spondet ; et addit : non bene cessit deputato [Recht] et sequacibus eius ; unum *quaeritur*, editum de bullae suspendenda obedientia et quid in tali casu teneatur agere rex, prohibitum est ab inquisitione generali publico edicto, velut perniciosum ecclesiae. Quando tandem sapient iansenistae ? ¹⁶¹⁾.

Sur cette nouvelle, un peu obscure, Florent de Montmorency donne le 2 décembre 1650 des détails plus clairs au P. Adrien Cools, à Louvain :

Inter varia quae hodie accipio ad me perscripta, intelligo ex litteris 18 [septembris] Madrito datis, excusum isthic 13 Septembris decretum quo plures libri prohibentur ab inquisitione generali, inter quos duo ad controversias pertinent huius temporis : primus in Belgio editus lingua hispanica, non exprimitur quando, complectens controversias quae inter patres dominicanos et patres societatis fuere tempore Philippi II ; secundus indigetatur : *Mémorial du Sieur Recht, docteur de l'Université de Louvain, présenté à S. M. sur la suspension de la bulle d'Urbain VIII, qui défend le livre de l'évesque Jansénius intitulé Augustinus et sur la proposition d'un nouveau examen de sa doctrine*. Hoc, quia dubito an ishtic cognitum sit, perscribere volui R. V., communicandum cum PP. Professoribus ¹⁶²⁾.

Etant donné que Recht se servait toujours de l'espagnol quand il s'adressait au roi, on serait en droit d'avoir des doutes sur la condamnation de ce mémorial en français. Néanmoins les nouvelles d'Espagne portent une date précise : le décret de l'inquisition fut rendu le 13 septembre ; de plus, le détail sur le livre en espagnol imprimé en Belgique au sujet des anciennes discussions entre dominicains et jésuites renforce singulièrement la crédibilité de la nouvelle. En effet, le 4 novembre 1649, un écrit d'un dominicain espagnol avait été transmis par Gillemans à Froidmont, en vue de le faire réimprimer en Belgique ¹⁶³⁾.

¹⁶¹⁾ BRB, II, 1220, 140.

¹⁶²⁾ *Ibid.*, 147.

¹⁶³⁾ OBC, 993. « Scriptum hoc inclusum ad Eximiam Dominationem Vestram mittendum iudicavi, ex quo colligere poterit quid hic etiam olim factum fuerit. Accepimus illud a quodam Dominicano Hiberno rerum iesuiticarum sagacissimo scrutatore et intentissimo hoste, de quo, ut spero, aliquid intellexerit ex litteris Eximii Domini Recht... Compositum fuit a quodam dominicano, doctrina et pietate eximio. Impressum est et iam olim per manus publice ivit. Ideoque amici nostri non inconveniens iudicarunt, si de novo (rarissima enim et vix ulla amplius

En dépit de l'inquisition espagnole Recht est actif à Madrid dès le printemps 1651. Il s'oppose aux démarches du nonce en vue de faire révoquer les actes relatifs à la publication de la bulle, déjà faite en Belgique, mais d'une manière qui ne donne aucune satisfaction au Saint-Siège ¹⁶⁴). Il dénonce aussi à l'Inquisition le livre du jésuite français, Jean Adam, *Calvin défait par soi-même*, qui fait tort à l'autorité de saint Augustin ¹⁶⁵). Enfin il revient sur la question des nominations à Louvain. Dans un mémoire, que les jésuites de cette ville parviennent immédiatement à avoir entre les mains ¹⁶⁶), il remercie au nom de l'Université le roi d'Espagne et

supersunt exemplaria) imprimi curaretur, non nostro quidem nomine, sed eodem plane modo et forma quo excusum fuit, ut vel ex illo saltem appareat nihil novum hic adferri aut dici ». Le titre du livre m'est resté inconnu. Ne s'agirait-il pas d'un livre du père Diego Alvarez, dominicain espagnol, professeur de théologie en Espagne et à Rome, mort à Naples en 1635, comme archevêque de Trani. Le *De origine Pelagianae haeresis*, Trani 1629 (Voir QUÉTIF-ECHARD, II, 481-482) devait p. e. plaire beaucoup aux jansénistes de Louvain.

¹⁶⁴) GERBERON, I, 528. Le nonce de Madrid écrira, p. e. le 16 mars 1652: « Questi Signori della giunta deputata sopra il negotio del Jansenio, con i quali dal Signor Mangelli [auditeur de la nonciature, qui sera bientôt nommé internonce à Bruxelles] e da me si vanno interponendo incessantemente e con somma caldezza l'istanze per la revocatione degl'editti publicati dal Signor Arciduca et delle lettere circolari... ». NS, 104.

¹⁶⁵) GERBERON, I, 528; SOMMERVOGEL, I, 43.

¹⁶⁶) Le mémoire du Recht est resté introuvable, mais il est résumé dans la consulte du 5 juin 1651 (*Secret. prov.*, 2449; la *Correspondance*, IV, 283 attribue à tort à cette consulte la date du 30 août). Dorothe Loeffius, S. J. écrit le 28 juillet 1651 au P. François De Cleyn, S. J. à Louvain (BRB, II, 1220, 161): « Nacti sumus duos libellos supplices per D. Recht in Hispania regi oblatos, quorum... alter bene longus agi contra electionem D. Dave ad lectionem regiam, cuius haec est synopsis: Serenissimum instinctu nostrorum egisse contra consuetudinem universitatis, ab Alberto et rege iussam servari, eligendo alium a tribus per facultatem denominatis, non aliam ob causam nisi quod tres illi non admitterent bullam, bullam autem non debere admitti (hoc punctum plurimis conantur probare et impudentissime contra pontificem), ac proinde debere regem eidem se opponere et electionem ab archiduce factam rescindere. Nos iam in eo sumus ut posteriorem describamus. Deinde RR. VV. faciamus utriusque legendi et describendi facultatem ». Cf. lettre d'Adrien Croom, S. J. de Bruxelles à Fr. De Cleyn à Louvain, *ibid.*, 159. Croom avait déjà écrit à De Cleyn, le 28 avril 1651: « P. Chiffletius accepit a cognato suo Madrito, 25 martii D. Recht ibidem descripsisse, etiam Memoriale ... quod regi offerendum vel oblatum sit, descripsisse difficultatem illam quae nuper Lovanii contigit pro lectionis theologiae collatione, et ibidem taxasse P. Schega et consequenter archiducem. Archiepiscopum vero Mechliniensem pro illo magnas impensas facere ». *Ibid.*, 159.

ses prédécesseurs de l'intérêt qu'ils ont toujours eu pour cette institution et qu'ils ont tout spécialement montré en 1627, lorsque les jésuites désirant enseigner la théologie, la réponse royale fut : pas de nouveautés. Néanmoins, encore à présent, les jésuites désirent s'ingérer dans les affaires de l'université. Par des moyens indirects ils parviennent à faire nommer aux chaires des personnes qui leur sont dévouées encore que, au jugement de la faculté, elles soient incapables. Le but qu'ils visent, c'est d'implanter dans l'enseignement leur molinisme et d'en exclure la doctrine des deux principaux docteurs de l'Eglise, saint Augustin et saint Thomas. Recht prie donc le roi de faire observer les règlements de 1617 et de 1634, qui défendent de nommer aux chaires ceux qui, au jugement de la faculté, n'ont pas la capacité voulue ; de faire donner la chaire attribuée indûment à Antoine Dave à un des trois candidats approuvés par la faculté, réservant à Dave un emploi plus proportionné à ses petites capacités ; finalement de déclarer *ipso facto* sans valeur toute nomination faite en contravention aux règlements de 1617 et de 1634.

Le Conseil suprême de Flandre, examinant le 5 juin 1651 ce mémorial, est d'accord que les chaires doivent être confiées à ceux qui de par leurs qualités les méritent et qui, de plus, ne défendent pas les intérêts des jésuites, « vu les dommages qui suivent du contraire ». Sa Majesté pourra donc écrire à Léopold-Guillaume qu'il désire, à l'égal de ses prédécesseurs, donner tous ses soins à l'université de Louvain ; que les règles qui gouvernent les nominations soient observées. Néanmoins, afin de ne pas blesser Son Altesse, elle ne l'obligera pas à annuler la nomination de Dave.

Ainsi, une lettre royale en date du 5 juin recommanda au gouverneur de « protéger l'université, particulièrement contre ceux qui par des voyes obliques semblent la vouloir inquiéter et ternir son lustre » ; elle l'obligea à observer les statuts et les coutumes, et à ce « que ès provisions qui se feront des leçons vacantes soit suivi et observé le stile ancien... » ¹⁶⁷⁾.

Le 27 juin 1651 Recht adresse un nouveau mémoire au roi. Il y expose que les combats soutenus durant 20 ans par saint Augustin contre les pélagiens et les sémi-pélagiens, durent être repris il y a soixante ans. Alors Clément VIII et Paul V voulurent finir ces combats sur la base de la doctrine augustinienne. Mais les circon-

¹⁶⁷⁾ *Secret. prov.*, 2628.

stances ne le leur permirent pas. C'est pourquoi Jansénius se donna la peine d'étudier pendant 22 ans la doctrine de saint Augustin et il condensa le résultat de ses recherches dans son livre l'*Augustinus*. Les auteurs des doctrines nouvelles, ne voulant pas abandonner leur opinion, accablèrent Jansénius d'injures, comme s'il était hérétique et même hérésiarque et obtinrent subrepticement à Rome une bulle « pleine de crimes inventées ». Mais dans les questions de fait, le pape peut être trompé, comme ce fut le cas de Zozime. Plusieurs savants de Flandre et d'ailleurs croient qu'effectivement il s'est laissé tromper, car Jansénius ne fait que rapporter la doctrine de saint Augustin. C'est pourquoi ses adversaires font la guerre à la doctrine du saint évêque d'Hippone et entretemps introduisent beaucoup de nouveautés dans le gouvernement politique et religieux des Pays-Bas. Des députés furent envoyés à Rome ; mais on y était trop prévenu ; sans prendre aucune mesure pour la protection de la doctrine augustinienne, on y a seulement exigé l'acceptation pure et simple de la bulle, ce qui est la même chose que de prescrire une médecine à un mort. Comme néanmoins il s'agit d'une affaire très importante, le député demande au roi : 1) qu'il nomme dans ses états des juges compétents et impartiaux qui examinent les questions de fait et les circonstances de la bulle ; 2) qu'ensuite il use de son influence auprès du Pape en vue d'une révision sérieuse de toute l'affaire, sans que l'intervention de ministres suspects puisse mettre en danger la vérité de la doctrine augustinienne ; 3) qu'en attendant il fasse suspendre dans les Pays-Bas le serment qu'on a commencé à exiger des *promovendi*, au grand dam de la vérité et des privilèges ; cette suspension est peut-être la chose la plus nécessaire à la conservation de la paix ¹⁶⁸).

Dès le 28 juin, ce mémorial passa aux mains de l'inquisiteur général. Le 30 Recht insista personnellement sur ces divers points auprès du comte de Peñaranda, qui venait de prendre la place de Castelrodrigo dans la junta ¹⁶⁹).

Vers ce même temps, dans un mémorial non daté, Recht s'adresse aux membres de la junta pour combattre les affirmations du nonce. Contrairement à ce que celui-ci prétend, la bulle n'est pas, pour autant qu'elle concerne l'*Augustinus*, une décision définitive sur des questions de foi ou de doctrine, mais seulement une

¹⁶⁸) *Inquisición*, 4477/1 ; GERBERON, I, 529.

¹⁶⁹) GERBERON, I, 530.

décision interlocutoire et provisionnelle, et par conséquent elle appartient aux *decreta morum in materia doctrinae*. De plus la partie narrative de la bulle concerne seulement des faits, sur lesquels ni les conciles généraux ni les papes ne sont infaillibles. C'est pourquoi on désire une vérification, faite par des théologiens compétents sur les informations autorisées des parties intéressées ¹⁷⁰).

Le 14 octobre Recht se rendit, d'après Gerberon, chez l'inquisiteur général pour insister sur la nécessité d'un nouvel examen. C'est alors aussi, et non le 6 novembre comme le dit Gerberon ¹⁷¹), qu'il dut présenter un autre mémorial, en vue d'obtenir ce nouvel examen, la protection de la doctrine augustinienne et, en outre, des lettres de créance pour les députés qu'on enverrait à Rome. En effet, des docteurs français venaient d'arriver à Rome, où un examen approfondi de certaines propositions jansénistes allait commencer. C'était le moment d'y envoyer aussi des théologiens belges.

Le 22 octobre 1651, la junta (composée de l'inquisiteur général, de Velada, Peñaranda, du confesseur et de Yañez) tint conseil et donna une consulte, où cependant elle prêtait surtout attention aux difficultés que venait de provoquer aux Pays-Bas la publication de la bulle. Faute d'une documentation suffisante, ses membres n'y prirent pas de résolution définitive, ni sur les demandes du nonce, ni sur celles de Recht. A celles-ci ils répondirent : « ce n'est pas le moment de prendre une décision, attendu que la bulle n'est pas encore exécutée ». Le 4 novembre le roi fit soumettre cette consulte à une jointe du Conseil d'Etat (Haro, Leganes, Peñaranda, Velada), qui se prononça le 11 novembre dans le même sens que la junta spéciale ¹⁷²). Enfin le 23 décembre on communiqua à Recht, de la part du roi, que celui-ci, en temps opportun, écrirait au pape. Gerberon ne se trompe sans doute pas quand il donne les détails suivants : « Et lorsque ce député demanda quel temps plus favorable on voulait attendre, on lui fit réponse... qu'il fallait laisser passer le mécontentement de la cour de Rome, et que lorsqu'on serait un peu apaisé, les lettres de Sa Majesté seraient reçues » ¹⁷³).

¹⁷⁰) *Inquisición*, 4477/1; GERBERON, I, 531.

¹⁷¹) GERBERON, I, 531. En effet, la consulte du 22 octobre 1651 (*Inquisición*, 4477/1) parle d'un mémorial antérieur et de celui qu'il (Recht) offre « maintenant ». Néanmoins le texte de ce dernier mémorial fait défaut dans le dossier.

¹⁷²) *Estado*, 2078.

¹⁷³) GERBERON, I, 533.

De fait, la manière dont la bulle venait d'être publiée avait indigné la cour romaine, au point même que Boonen et Triest furent frappés d'excommunication.

Dans les premiers mois de 1652 Recht n'eut que des loisirs. Il en profita pour publier (en espagnol ?) un des livres de Sinnich ¹⁷⁴⁾.

Le 14 janvier 1652 il écrivit à ses collègues de Louvain une lettre dont nous tenons à reproduire le texte, tout d'abord parce c'est un des rares documents permettent de jeter un regard plus profond dans les tractations des députés, ensuite parce qu'il renferme des obscurités que d'autres pourront peut-être éclairer :

Causa Illustrissimi Domini Archiepiscopi rediit ad Dominos Commissarios causae principalis, sed intacta adhuc est ob tarditatem Illustrissimi Domini Inquisitoris Generalis, qui est caput inter illos, partim etiam quod haec festa intervenerint, partim denique ob nimias occupationes quibus hic distrahuntur. Quantum possum colligere ex verbis eiusdem Illustrissimi Domini Inquisitoris Generalis causa principalis est bono loco et mihi verisimile fit istam aliam tamquam accessoriam simul et semel commendandam Domino Comiti de Oropesa qui ineunte vere hinc discedit legatus Romam. Coepimus agere cum eius 41.40.27.102.2.8. valde opportunus causae futurus est. De historiola quae Compluti contigit intelligitis per Dominum Vianen cui eam perscripsit Dominus Gillemans. Conabor efficere ut de omnibus authentice et forma legitima constet et Romam transmitti possit, vosque particularius participes tunc faciemus. De 8.4.3.15.4. 27.11.6.27.6.8. nescio quid suspicari debeant ; aliquoties enim aliquos eorum litteris tentavi, et nescio an forte aliquid occulte in causa nostra egerint. Suspicionem ingenerat quod nuper aliquot ex iis huc excurrerint, maxime vero quod cum Trinachus ¹⁷⁵⁾ noster apud Illustrissimum Don Francesco Sanchez ¹⁷⁶⁾ nostro nomine conqueretur, quod tanto tempore hic inutiliter detineremur, velutque otiosi, is vultu solito hilariore reposuit : nullum hic faciunt temporis dispendium. Quod vel ad successum causae principalis referendum arbitrator, vel quod iam dicti pro causa nostra permoti sint, aut saltem 6.27.71. 7.6.8.6.11.6.40 vel ad omnia iunctim. Expedit urgere Calecutianos ¹⁷⁷⁾

¹⁷⁴⁾ GERBERON, I, 548; II, 90. Il s'agit du livre : *Peregrinus Hierosolymitanus sive tractatus de notitia peregrinantibus per huius mundi eremum in supremam Jerusalem necessariam*, publié à Paris en 1652 sous le pseudonyme de Celidonius Nicasius Subiricensis Theologus. Voir F. DEINIGER, *Joannes Sinnich*, Düsseldorf 1928, 87.

¹⁷⁵⁾ Je suppose que par *Trinachus noster*, plus bas par *Trirachus noster*, Recht désigne le président Roose.

¹⁷⁶⁾ Franciscus Sanchez de Villaneuva, archevêque de Tarento. Voir EUBEL-GAUCHAT, *Hierarchia catholica*, IV, Münster 1935, 132, 235, 327. GERBERON, I, 337 le mentionne parmi ceux qui, en Espagne, appuyaient la cause janséniste.

¹⁷⁷⁾ Par ce mot Recht semble indiquer les amis de France.

ut theologiam moralem ¹⁷⁸⁾ iterato proelo subiciant, sed latino idiomate, ut tam hic quam Romae et alibi usui esse possit. Verum oportet quod referant ipsas sententias auctorum prout apud eos iacent fideliter. Si quae opera Gallice conscripta sint, oportebit textum originalem iungere latino. Quae tolerari possunt tamquam aliquo usque nunc probabilia, omittantur. Iudico expedire ita fieri ob graves rationes, signanter quod quantum subolfacere possum adhuc aliquid tractandum sit de quaestionibus Chinae. Habemus enim exemplar libelli et scripti cuiusdam longioris super ea re propositi Suae Maiestati ¹⁷⁹⁾, quo eius patrocinium et interventio apud Sanctam Sedem imploratur. Proxima occasione vobis illud transmittemus ; nunc enim nobis defuit copia amanuensis. Trirachus noster praeterita aestate aliquoties nobis insinuavit aliquid notabile esse prae manibus et ea occasione instigabat Don Francesco Sanchez ut Suae Maiestati pro examine obtinendo instaremus. Ex circumstantiis quibusdam quae supervenerunt suspicor rem istam esse. Optarem mihi transmitti unum exemplar quaestionum Chinae quae a 6 aut circiter annis apud Mempaeum prostabant ¹⁸⁰⁾.

Valde etiam opportunum esset nos habere aliquot exemplaria censurarum Lovaniensium et Duacensium ¹⁸¹⁾ contra Lessium et Deckerium, uti et quaestiones theologicae-historicae ac iuris pontificii ¹⁸²⁾. Item actorum in Congregatione de Auxiliis, si apud Calecutianos evulgentur.

Iterum audeo instare ut dignemini parare scripta de quibus nuper monebam ; poterunt typis committi ut suo tempore iis quibus expediet communicentur ; alias enim sumptuosum est ista saepius exscri-

¹⁷⁸⁾ *LaThéologie morale des jésuites, extraite fidèlement de leurs livres*, par Antoine Arnauld, 1643. Cet ouvrage prélude aux *Lettres à provincial de Pascal*.

¹⁷⁹⁾ Peut-être s'agit-il de la *Relacion fide digna y muy verdadera de las doctrinas que ensenan y del modo con que proceen los Padres de la Compania en la conversion de la China. Hecha y escrita por el P. Fr. Juan Bautista de Morales*, Sevilla 31 de Mai 1645. Voir R. STREIT, *Bibliotheca Missionum*, V, Aix-la-Chapelle 1929, 786.

¹⁸⁰⁾ Jérôme Nempaeus, imprimeur à Louvain. Le livre dont il s'agit ici est probablement le suivant: *Quaesita Missionariorum Chinae seu Sinarum, Sac. Congregationi de Propaganda Fide exhibita, cum responsis ad ea*. Romae 1645. Voir STREIT, V, 785.

¹⁸¹⁾ Sous la date du 14 juillet 1650 on lit dans les *Acta facultatis* (FUL, 388, 252): « Item ex unanimi facultatis consensu conclusum fuit, imprimendas esse nitide ac correcte per bedellum Lipsium Censuras facultatis Lovaniensis et Duacensis adversus articulos professorum Societatis Nominis Jesu, annis 1586 et 1588 latas, simulque Justificationem Censurae Lovaniensis ».

¹⁸²⁾ S'agit-il du livre: *Quaestio theologica et historica de mente Concilii Tridentini circa scientiam mediam et gratiam efficacem*, s. l., 1644; ouvrage non mentionné par L. Willaert, *Bibliotheca Janseniana Belgica*, I, Namur 1948, mais d'inspiration janséniste; cf. MIGNE, *Encyclopédies théologiques*, 3e série, t. 39, 642.

bere et taediosum etiam commissariis ea legere. Non tamen facile evulgentur donec Romae fuerint communicata.

Insuper expediret fieri non tantum specimen censurarum sed integrum potius corpus quibus adversarii calumniantur Sancto Augustino et eius doctrinae, ponendo ad longum et transferendo in latinum omnia istuc pertinentia ex opere Joannis Adam uti ex tractatu Iacobi Pereyret¹⁸³); quae sanum et tolerabilem censum habere posse videntur praetermittantur, nam reliquis aliquo modo pondus detrahunt. Summopere hic placuerunt specimina ista et *Vulpes capta*. Romam omnia quae suggerere potuimus transmissa sunt, et quomodo accepta fuerint ex his iunctis videbitis.

In causa lectionum, aliquid amplius haud dubie obtinuissimus, nisi obstitissent circumstantiae temporis, dico Crescentii¹⁸⁴). Si contingat eum amoveri, nullo negotio totum reparabitur. Proinde confortamini, viriliter agite et valet.

J. Recht.

[P. S.] Placebit haec curare communicari Bruxellae Dominis Nostris, nam uno tantum verbulo scripsi ad Reverendissimum Dominum Calenum.

Qu'après cette longue citation il soit permis d'en commencer une autre. Il s'agit d'une lettre de Pierre Bivero, jésuite espagnol, recteur à Madrid après avoir été longtemps prédicateur et confesseur à la cour de Bruxelles. Datée du 12 juin 1652, elle nous permet, à l'égal de celle de Recht, d'entrevoir l'atmosphère de la députation.

Acta res ianseniana in Concilio, cui persuasum hic a dominicanis urgente praeside Rosa [Roose], esse negotium nostrum, non Ecclesiae, et adferunt pro argumento, quod soli iesuitae reclamant contra Iansenium, quando coeterae Flandricae religiones stant pro libro et eius doctrina. Quod attinet ad nostrates religiosos [hispanicos], non norunt illum ex nomine, multo minus ex eius erroribus. Hinc aemuli dominicani insusurrant regi per societatem agi contra eius servitium in patria periculosa, ut hac via nos reddant suspectos. O tempora, o mores! Qua super re magnam habui apud favoritum [Luis de Haro] (disputationem), sed ille magis intelligit de gratia regis, quam de gratia Dei, totus gusmannicus, totus dominicanus. Dixit ille posse bene administrari rempublicam sine societate. Felix haec, sine cuius consilio moneta resignata est, ut quae duo valebat, valeret octo, in commodum regis et damnum regni... »¹⁸⁵).

¹⁸³) Jacques Pereyret, docteur de la Sorbonne, auteur d'un *Apparat ou traité de la grâce*, Paris 1650.

¹⁸⁴) Recht désigne ici sans doute le gouverneur général, Léopold-Guillaume.

¹⁸⁵) BRB, II, 1220, 179. Je n'ai pu trouver aucune indication sur une consulte d'un des conseils qui, à cette époque, aurait traité du jansénisme.

Ce n'est qu'au commencement du mois de septembre que nous voyons Recht reprendre ses activités de député. Vers le 9 de ce mois il présenta un mémorial, le dernier.

Il commence par dire que depuis trois ans il se trouve à la cour pour la cause de saint Augustin et celle de Jansénius, dont l'une est connexe à l'autre. Il n'a qu'à se réjouir de la bienveillance que Sa Majesté lui a toujours manifestée. Afin de mettre fin aux dépenses excessives de ses mandataires et à ses propres inconvénients qui sont très graves, il se présente une fois de plus devant Sa Majesté. Il y a un an, celle-ci lui a promis d'écrire une lettre au pape et de donner des lettres de créance aux futurs députés à Rome. Cette promesse n'a pas été exécutée à cause de certaines difficultés. Celles-ci ayant désormais cessé, le député demande qu'à l'exemple de l'empereur Justinien, qui s'adressa au Pape Jean II pour faire révoquer la censure prononcée par son prédécesseur Hormisdas sur une proposition théopaschite, Sa Majesté insiste auprès du pape actuel en faveur de la doctrine augustinienne. Bien qu'en France les molinistes aient excité les passions contre Jansénius, en qualifiant son livre *Mars Gallicus* de *pestilens, furiosus, fanaticus*, néanmoins les évêques ont envoyé une députation de docteurs sorbonistes à Rome pour y obtenir l'examen des propositions qu'on impute à Jansénius. Ils ont été bien reçus par le pape encore que la bulle n'ait pas été admise en France et qu'il n'y ait pas d'apparence qu'elle le soit. Vue l'importance de la matière en litige, le danger des controverses, le préjudice auquel l'autorité du Saint-Siège est exposé, il est important qu'au plus tôt on ôte le masque aux loups modernes qui se couvrent du pelage de moutons et du manteau de saint Augustin. Puisque la bulle est publiée et acceptée, Recht demande que Sa Majesté, en conformité avec sa lettre du 14 juillet 1650 au gouverneur, écrive à son ambassadeur à Rome pour obtenir la révision de l'affaire de l'*Augustinus*. Si on devait y trouver des erreurs, qu'on les corrige et qu'ensuite on mette le livre en circulation. De cette lettre qu'il demande d'écrire, Recht désire une copie pour rassurer ses mandataires. En même temps il sollicite des lettres de créance pour les députés à envoyer à Rome pour donner, pendant l'examen, les explications nécessaires, pour accélérer l'expédition de cette affaire et pour obtenir des sauvegardes pour la doctrine des Pères et surtout de saint Augustin ¹⁸⁶).

¹⁸⁶) *Inquisición*, 4477/1.

Le 10 novembre ce mémorial fut transmis à la junta spéciale. Avec beaucoup d'autres documents, il fut examiné dans la session du 20 décembre 1652. La commission était d'accord pour dire que le moment était venu d'exécuter la promesse et de demander au pape d'établir une congrégation de cardinaux, semblable à celle qu'il vient de créer à la demande des docteurs sorbonistes. Mais, vu que l'archevêque de Malines et l'évêque de Gand viennent d'être excommuniés, il sera mieux que Sa Majesté ne fasse pas mention d'eux dans sa lettre ; elle se contentera de dire que l'université de Louvain et les abbés de Prémontré l'ont suppliée¹⁸⁷). Cette consulte passa le 23 décembre aux mains d'une jointe du Conseil d'Etat¹⁸⁸). Le 28 décembre le roi annonça au gouverneur, que conformément à sa promesse d'antan, il allait écrire au pape¹⁸⁹).

Au reçu de cette bonne nouvelle Recht se croit obligé de préparer, pour sa part, le terrain des futurs députés à Rome. Il se rend à la nonciature de Madrid. A peine Rospigliosi a-t-il fermé la porte derrière ce visiteur inaccoutumé, il écrit à Rome :

Essendo già molti giorni che la Maestà del Rè si ritrova al Pardo, e non potendosi per tal causa havere così facilmente la spedizione de'negozii, di qui è che nel particolare del Jansenio non posso rappresentare a Vostra Eminenza se non le mie replicate istanze a questi Signori della giunta, affin chè venghino a qualche risoluzione in cosa così importante ; tanto più che da tre anni in qua si ritrovano a questa corte due ministri dell'arcivescovo di Malines fautore del Jansenio, i quali l'altro giorno s'introdussero da me sotto altro nome, e scopertisi per quello che erano [sic] ebbero anco ardir di pregarmi con pretesto d'esser buoni cattolici ch'io gli volessi impetrare di esser sentiti da Nostro Signore. Gli risposi che se fussero tali, lo dimostrerebbero con la pronta obbedienza dovuta agl'ordini della Santa Sede et di Sua Beatitudine et insistendo in questo, mi dissero che speravano la grazia mediante l'intercessione di Sua Maestà, ond'io soggiungendoli che dalla Maestà Sua, tanto cattolica, non si poteva attendere sì non azioni degne della sua pietà, gli licenziai con quelle dimostrazioni di zelo che stimai proporzionate al debito d'un buon ministro della Santa Sede. Presi di qui occasione d'andar a trovare tutti questi Signori, partecipandoli quello che mi era occorso con costoro e grandemente esagerai il danno che poteva apportare l'indugio nel porger opportuno rimedio a questo inconveniente. Sentii non esser vero che Sua

¹⁸⁷) Ibid.

¹⁸⁸) *Estado*, 2078.

¹⁸⁹) *Inquisición*, 4477/1 ; voir *Correspondance*, IV, 371 où par une erreur évidente, cette lettre est présentée comme adressée par le gouverneur au roi.

Maestà habbia dato orecchie alle loro domande. Ainzi m'ha detto il Conte di Pignoranda [Peñaranda] che la Maestà Sua resolutamente vuole che si dia la pronta esecuzione alla bolla e poi se costoro voglion esser sentiti faccino le loro istanze. Io mi son valuto del caso per tanto più sollecitar la spedizione, et havendo havuto buone speranze che ben presto sia per risolversi qualche espediente, ho stimato di partecipar tutto ciò a Vostra Eminenza assicurandola che non lascio di far quanto si possa mai... » ¹⁹⁰⁾.

Malgré le nonce, quoique non sans quelque retard, le roi signa le 20 février les lettres au pape et au cardinal Trivulzio, son ambassadeur à Rome.

Au pape il annonce la prochaine venue de députés, mandatés par l'université de Louvain et l'ordre des Prémontrés. Il fait l'éloge de ces deux institutions et espère que leurs envoyés ainsi que son ambassadeur trouveront un accueil favorable pour ce qu'ils ont à implorer ¹⁹¹⁾.

A l'ambassadeur il fait savoir qu'il n'a pas cru devoir repousser la demande qui lui a été adressée de la part de l'université de Louvain et de l'ordre de Prémontré en vue d'obtenir un nouvel examen de l'*Augustinus*. Il annonce l'envoi de sa lettre au pape et recommande les députés qui viendront de Flandre. L'ambassadeur les assistera afin qu'ils obtiennent satisfaction. Textuellement il lui est dit :

« ... quando los dichos diputados lleguen, los favorecereis para que obtengan audiencia grata de Su Santidad, a quien dareis mi carta, significandole lo referido, con lo demas que a proposito del intento os advirtieren ellos (en que no halleis inconveniente) y todo lo demas que os dictare vuestra prudencia, para que Su Beatitud tenga por bien oir con su acostumbrada benignidad dichos diputados, y consolarlos en la revision de aquellas obras y que si en ellas ay doctrina digna de nota y censura, se expurgue y corra con la expurgacion, o se prohibiscan totalmente, sobre este nuevo examen, si asi conviniere ; de manera que puedan volver con la satisfacion, doctrina y preceptos espirituales que Su Santidad les mandar ádar despues de haver ellos hecho de su parte lo que entiendan tener obligacion. Tambien los patrocinareis con los cardinales y demas personas que fuere necessario, favoreciendoles en quanto se les ofreciere como a vasallos mios de quien yo hago estimacion muy particular » ¹⁹²⁾.

¹⁹⁰⁾ NS, 105.

¹⁹¹⁾ Grand Séminaire de Gand, n° 179. Copie authentique, signée par le roi.

¹⁹²⁾ *Ibid.*, n° 180. Copie authentique, signée par le roi.

Conformément à sa supplique Recht obtient de ces documents des copies authentiques, signées par le roi. Avec joie il les envoya à l'archevêque. « Tandem aliquando, écrit-il dans la lettre de conduite du 5 mars 1653, impetravimus tam diu desideratas Suae Majestatis litteras ». Il est content, mais il regrette qu'on ait attendu jusqu'en 1649 pour demander cet appui au roi. Huit ans plus tôt on l'aurait obtenu plus facilement et il aurait été plus efficace. Maintenant il faut le mettre à profit et prendre soin d'envoyer à Rome des théologiens très versés dans la doctrine de saint Augustin ; car c'est le dernier atout qu'on joue ¹⁹³).

Le 27 avril 1653 Recht et son compagnon quittèrent Madrid. Leur mission était achevée et non sans succès. Il est vrai, ils n'avaient pas réussi à empêcher la publication de la bulle ; mais ils avaient pu provoquer des mesures et des ordres en vue de protéger la doctrine augustinienne ; ils étaient parvenus à obtenir une forte recommandation pour l'observation des statuts universitaires ; un désaveu concernant l'introduction du serment anti-janséniste ; finalement et surtout une recommandation royale (objectif principal) en vue de la révision de l'affaire de l'*Augustinus*.

Si donc, contrairement aux affirmations des pères Rapin et Du Chesne, leur mission à Madrid doit être considérée comme une réussite, il n'en est pas moins vrai, qu'elle fut suivie d'un échec lamentable aussitôt que la cause fut transférée à Rome. Mais le récit de ces événements déborde le sujet de la présente étude ¹⁹⁴).

Lucien CEYSENS, O. F. M.

¹⁹³) *Ibid.*, n° 181. Sous la date du 11 avril 1653 on lit dans les *Acta facultatis* (FUL, 388, 273) : « Indicta fuit congregatio facultatis et convenit in parvo capitulo S. Petri post vespervas occasione litterarum Eximii Domini Recht; elegit eum in locum [place de « régence » ou de la « faculté droite »] Eximii Domini Froidmondi, piaie memoriae. In vim electionis praestitit dictus E. D. Recht iuramentum consuetum in manibus decani ». Cf. FUL, 388, 283. Lorsqu'il s'agissait de donner à Froidmont un successeur dans la chaire royale d'écriture sainte, l'internonce André Mangelli s'opposa fortement à la nomination de Recht. Il fait savoir à Léopold-Guillaume que ce candidat est un janséniste, qui a « été délégué en Espagne pour défendre cette théorie ; qu'il s'est expliqué avec le Nonce de Madrid d'une manière telle que celui-ci a dû le réprimander âprement et faire part de son opinion aux ministres royaux » ; Lefèvre, *Documents*, 243. C'est alors que les anti-jansénistes réussirent à faire nommer le trop fameux Nicolas Du Bois ; fait d'importance capitale dans l'évolution de l'histoire du jansénisme en Belgique, auquel, dans un avenir prochain, nous espérons consacrer une étude.

¹⁹⁴) Voir nos *Sources espagnoles*.

Répertoire bibliographique de Saint Augustin

Nous avons l'intention de donner à la fin de chaque année une bibliographie, aussi complète que possible, des ouvrages parus au cours de l'année précédente et qui ont trait au grand Docteur de l'Eglise. Les comptes rendus les plus importants y auront également leur place et seront indiqués par des crochets []. Nous ne nous revendiquons pas néanmoins de présenter une bibliographie sans lacune, ni parfaite autant que nous le voudrions, au point de vue technique, pour la simple raison que nous n'avons pu consulter tous les ouvrages cités. D'avance, nous remercions tous ceux qui pourraient nous aider dans l'avenir, afin d'atteindre cette perfection souhaitée.

En principe, nous nous sommes limités dans cet exposé aux œuvres de l'année 1950, à l'exception de quelques études des années antérieures, qui n'ont pas été signalées dans les bibliographies courantes. Un ouvrage de l'année 1951 sera aussi mentionné, en raison de son importance actuelle. Nous donnons aussi dans la mesure du possible des sommaires du contenu des œuvres ou articles cités ; ce ne sont pas des recensions. Afin d'éviter tout mal-entendu, nous tenons à dire que l'absence d'analyse ne veut en aucune manière porter préjudice à la qualité d'un livre ou d'un article. Les signes techniques se limitent à l'indication paginale ; pour les livres, la pagination sera indiquée entre des parenthèses (). Le signe — indique que le titre fait partie d'un livre ou d'un périodique. Nous avons divisé notre exposé en huit grands points, mais il est clair que la délimitation de ceux-ci n'est pas toujours chose facile.

- I. Bibliographie et Bulletins.
- II. Vie et Personne.
- III. Etudes ayant trait aux Œuvres de saint Augustin. (Celles-ci

- seront groupées selon l'ordre chronologique des œuvres en question.)
- IV. Doctrine. (Ces études sont reproduites d'après le nom de l'auteur, dans l'ordre alphabétique.)
 - V. Sources et Relations.
 - VI. Survivance. (L'influence d'Augustin sur la postérité.)
 - VII. L'Afrique du Nord. (Bien que n'ayant pas toujours directement rapport à saint Augustin, ces études pourront révéler bien des détails nouveaux.)
 - VIII. Comptes rendus d'ouvrages, parus avant l'année en cours.

Bibliographies et Bulletins

- 1. L'ANNÉE PHILOLOGIQUE, t. 19, Bibliographie de l'année 1948. Paris, Les Belles Lettres, 1950.
Augustinus, 12-14.
- 2. BULLETIN AUGUSTINIEN pour 1949. — *L'Année Théologique* 11 (1950), 350-377.
- 3. FLÓREZ (R.), El estudio de San Agustín dos libros actuales. — *La Ciudad de Dios* 66 (1950), 371-388.
Voir les comptes-rendus.
- 4. RONDET (Henri), Bulletin d'histoire de la théologie: Etudes augustiniennes. — *Recherches de Science Religieuse* 37 (1950), 619-633.
Des comptes-rendus de quelques livres récents, des observations personnelles concernant la doctrine de la grâce d'Augustin et une nouvelle liste chronologique de la plupart des En. in Ps.

Vie et Personne

- 5. DANIEL-ROPS (H.), L'Eglise des temps barbares. Paris, Libr. Arthème Fayard, 1950.
Saint Augustin: « Le saint des temps nouveaux », 7-69.
- 6. ALTANER (Berthold), In der Studierstube des heiligen Augustinus: Beiträge zur Kenntnis seines schriftstellerischen Schaffens. — Amt und Sendung: Beiträge zu seelsorglichen und religiösen Fragen, hrsg. von E. Kleineidam, O. Kuss, E. Puzik. Freiburg i. Br., Herder, 1950, 378-431.
- 7. COURTOIS (Christian), Saint Augustin et la survivance de la langue punique. — Académie des inscriptions et belles-lettres, Comptes rendus des séances de l'année 1950, 305-307.

Le témoignage d'Augustin sur le parler du punique en son temps se présente dans un véritable isolement chronologique. Mais le mot « punique » a deux sens : un sens premier de « carthaginois », un sens dérivé d'« africain ». Le punique de saint Augustin est en fait le libyque, qui s'est prolongé dans les dialectes berbères actuels. Le punique a cessé d'être parlé en Afrique dès le troisième siècle.

8. POULSEN (Frédéric), Saint Augustin et ses élèves. — *Hommage à Joseph Bidez et à Franz Cumont* (Collection Latomus 2). Bruxelles, [1949], 271-276.
9. ROMEYER (Blaise), En quel sens saint Augustin est-il philosophe ? — *Doctor Communis* 1 (1950), 73-91.
10. SEMPLE (W. H.), Augustinus Rhetor : A study, from the Confessions, of Saint Augustine's secular career in education. — *The Journal of Ecclesiastical History* 1 (1950), 135-150.
Etudes sur l'éducation rhétorique du jeune Augustin et sur l'évolution ultérieure d'Augustin rhéteur.
11. ZUMKELLER (Adolar), Das Mönchtum des heiligen Augustinus (Cassiciacum Bd. 11). Würzburg, Augustinus-Verlag, 1950. (387).
Cette première monographie moderne sur le monachisme de saint Augustin se divise en trois parties : l'évolution historique de l'idéal monastique d'Augustin ; les idées ascétiques qui sont à la base de sa communauté religieuse ; puis une traduction allemande des textes concernant la vie monastique, à savoir : la Regula, textes tirés des œuvres doctrinales, des lettres et des sermons, enfin le Vita par Possidius.
12. GUARDINI (Romano), Die Bekehrung des Aurelius Augustinus : Der innere Vorgang in seinen Bekenntnissen. München, Kösel-Verlag, 1950. (294).
Réédition de 1935.
13. JANSSENS DE BISTHOVEN (B.), Aurelius Augustinus te Milaan in 384-386. — *Collationes Brugenses* 46 (1950), 55-59.
14. LE BLOND (Jean-Marie), Les conversions de saint Augustin (Théologie 17). Paris, Aubier, 1950. (321).

L'histoire de la triple conversion de saint Augustin d'après le schéma de ses Confessions : memoria = confession du passé ; contuitus = confession de l'état de son âme au moment de la rédaction des Confessions ; exspectatio = le temps actuel comme une tension vers l'éternel.

[H. Rondet : *Recherches de Science Religieuse* 37 (1950), 623-625. Th. Camelot : *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35 (1951), 327-328. R. Thibaut : *Nouvelle Revue Théologique* 72 (1950), 1110. A. des M. : *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 46 (1951), 400. T. M. Parker : *The Journal of Theological Studies*, NS 2 (1951), 109-110. Emile Bréhier : *Revue Philosophique de la France et de l'Etranger* 76 (1951), 459-461].

15. O'MEARA (John J.), Neo-platonism in the conversion of saint Augustine. — *Dominican Studies* 3 (1950), 331-343.
 Comparaison entre le récit des Confessions et le texte des premiers Dialogues; authenticité chrétienne de la conversion d'Augustin.
16. ROCHÉ (D.), Saint Augustin et les Manichéens de son temps. — *Cahiers d'Etudes Cathares* 1 (1949), 21-50.
17. WILLIS (Geoffrey Grimshaw), Saint Augustine and the donatist controversy. London, S. P. C. K., 1950. (xv-199).
 De la naissance du schisme jusqu'à la conférence de 411; doctrine d'Augustin sur la nature de l'Eglise, les relations de l'Eglise et de l'état, l'administration des sacrements.
 [W. Barclay: *The Expository* 62 (1950-1951), 136-137. Th. Camelot: *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35 (1951), 328-329. H. Ashworth: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 46 (1951), 452-453. J. H. S. Burleigh: *Theology* 54 (1951), 109-111. P. Smulders: *Bijdragen* 12 (1951), 283-284].

Œuvres

18. DEKKERS (Eligius) et GAAR (Aemilius), *Clavis Patrum Latinorum*. — *Sacris Erudiri* 3 (1951).
 Augustinus Episcopus Hipponensis, 50-74.
 L'état actuel des recherches au sujet du texte de saint Augustin en vue d'une nouvelle édition critique de ses œuvres, avec une ample bibliographie.
19. GHELLINCK (Joseph DE), Une édition ou une collection médiévale des Opera Omnia de saint Augustin. — *Liber Floridus*: Mittellateinsche Studien Paul Lehmann zum 65. Geburtstag... gewidmet. St.-Ottilien, Eos-Verlag, 1950, 63-82.
20. O'MEARA (John J.), Saint Augustine: Against the Academics (Ancient christian writers 12). Westminster (Maryland), Newman Press, 1950. (vi-213).
 [O. Perler: *Divus Thomas* (Freib. i. d. S.) 29 (1951), 375-377].
21. COLLERAN (Joseph M.), Saint Augustine: The greatness of the soul. The teacher (Ancient christian writers 9). Westminster (Maryland), Newman Press, 1950. (vi-255).
 Une traduction du De quantitate animae et du De magistro.
 [J. G. Préaux: *Latomus* 10 (1951), 217-218. O. Perler: *Divus Thomas* (Freib. i. d. S.) 28 (1950), 447. P. Courcelle: *Revue des Etudes Latines* 28 (1950), 399].
22. ISNENGHI (A.), Textkritisches zu Augustins Bekenntnissen. — Salzburg, 1950 (Progr.), 23-40.

23. LABRIOLLE (Pierre DE), Saint Augustin : Confessions. T. I, l. I-VIII. Ed. et trad., 5e éd. Paris, Les Belles Lettres, 1950. (xxxv-203).
24. PUSEY (E. B.), Saint Augustine : The Confessions. Transl. New-York, Dutton, 1950.
25. SCHIEL (Hubert), Des heiligen Augustinus Bekenntnisse. Uebertragen und eingeleitet. Freiburg i. Br., Herder, 1950. (XLVII-412).
[Grillmeier: *Scholastik* 25 (1950), 594-595].
26. THIMME (Wilhelm), Aurelius Augustinus : Bekenntnisse. Uebertragen und eingeleitet (Die Bibliothek der alten Welt). Zürich, Artemis-Verlag, 1950. (467).
27. TRABUCCO (Joseph), Saint Augustin : Les Confessions. 2 vol. Paris, Garnier, 1950.
28. KRABELL (Gerta), Aurelius Augustinus : Mutter und Sohn. Aus den Bekenntnissen. 2. Aufl. Münster, Regensburg, 1950. (71).
29. COURCELLE (Pierre), Recherches sur les Confessions de saint Augustin. Paris, E. de Boccard, 1950. (299).

Ce livre important apporte de nouvelles observations du point de vue philologique sur le récit de la conversion d'Augustin. Conclusion générale: le Néoplatonisme et le Christianisme n'étaient pas opposés, ni chez saint Ambrosius, Mallius Theodorus, Simplicianus, ni chez le catéchumène Augustin. M. Courcelle donne une interprétation moins réaliste à quelques détails du récit des Confessions.

[Th. Camelot: *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35 (1951), 325-327. R. Thibaut: *Nouvelle Revue Théologique* 73 (1951), 532-533. G. de Plinval: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 46 (1951), 219-221. B. Capelle: *Bulletin de Théologie ancienne et médiévale* 6 (1951), 214-215. A. Vincent: *Revue des Sciences Religieuses* 25 (1951), 310-312].

30. GUARDINI (Romano), Anfang : Eine Auslegung der ersten fünf Kapitel von Augustins Bekenntnissen. 2. Aufl. München, Kösel-Verlag, 1950. (77).

[Grillmeier: *Scholastik* 25 (1950), 594-595].

31. LONG (Haniel), A letter to saint Augustine : After re-reading his Confessions. New-York, Duell, Sloan & Pearce, 1950. (245).
32. MISCH (Georg), Geschichte der Autobiographie. Bd. I : Das Altertum. 3. Aufl. Bern, Francke, 1949-1950.

Augustins Bekenntnisse: Bd. I, H. 2, 637-678.

33. McDONALD (Mary Frances), Saint Augustine's De fide rerum quae non videntur : A critical text and translation with introduction and commentary (Patristic Studies 84). Washington, The Catholic University of America Press, 1950. (xvi-147).

[M. van den Hout: *Vigiliae Christianae* 5 (1951), 123-125. Ch. Martin:

- Nouvelle Revue Théologique* 73 (1951), 95-96. G. Bardy: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 46 (1951), 390. H.-I. Marrou: *L'Antiquité Classique* 20 (1951), 204-206. B. Capelle: *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* 18 (1951), 164-165. Ch. Favez: *Latomus* 10 (1951), 72-73. P. Courcelle: *Revue des Etudes Latines* 28 (1950), 400-401].
34. TAYLOR (John H.), The text of Augustine's *De Genesi ad litteram*. — *Speculum* 25 (1950), 87-93.
 Reproche à Zycha (CSEL) sa surestimation du codex Sessorianus; attire l'attention aux codices Bruxell. 1051 (10791), Vaticanus 449 et Vaticanus 657. A l'aide de ceux-ci il donne une émendation du texte du livre XII. Il indique encore de nouveaux manuscrits.
35. SALVI (G.), Di un preteso contributo dato dal monastero di Subiaco alla Biblioteca Vaticana. — *Benedictina* 4 (1950), 283-297.
 Il s'agit de l'édition du *De Civitate Dei* imprimée à Subiaco en 1467.
36. BARROW (R. H.), Introduction to saint Augustine: *The City of God*. Being selections from the *De Civitate Dei*, including most of the XIXth book with text, translation and running commentary. London, Faber & Faber, [1950]. (288).
 [Th. Camelot: *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35 (1951), 329. G. Bardy: *L'Année Théologique* 11 (1950), 351. Th. M. Parker: *The Journal of Theological Studies*, NS 2 (1951), 110-112. J. Burnaby: *The Congregational Quarterly* 29 (1951)].
37. DODS (Marcus) a. o., Saint Augustine: *The City of God*. Transl. Introduction by Thomas Merton. New-York, Modern Libr., 1950. (907).
38. ZEMA (Demetrius B.) and WALSH (Gerald G.), Saint Augustine: *The City of God*. Books I-VII. Introduction by E. Gilson (The fathers of the Church 8). New-York, 1950. (xcviii-401).
 [W. J. Oates: *Thought* 25 (1950), 723-725].
39. CRANZ (F. Edward), *De Civitate Dei* XV, 2 and Augustine's idea of the christian society. — *Speculum* 25 (1950), 215-225.
 Différence entre la conception de la communauté chrétienne sur la terre selon Augustin et Eusèbe. Selon saint Augustin cette communauté des pèlerins n'est pas une image de la cité céleste.
40. HUBAUX (Jean), L'enfant d'un an. — Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont (Collection Latomus 2). Bruxelles, [1949], 143-158.
 Au sujet du *De Civ. Dei* VIII, 53-54.
41. ALTANER (Berthold), Der Liber de fide (Migne PL 21, 1123-1154 und PL 48, 451-488) ein Werk des Pelagianers Rufinus des « Syrsers », — *Theologische Quartalschrift* 130 (1950), 432-449.

Identifie le Rufin cité chez Augustin, De gratia Christi II, 3, 3 (ML 44, 386) comme l'auteur du Liber de fide.

42. BARDY (Gustave), Œuvres de saint Augustin, 1re S., Opus-
cules 12 : Les Révisions. Texte de l'éd. bénédictine, introd.,
trad. et notes (Bibliothèque augustinienne). Paris, Desclée de
Brouwer, 1950. (663).

A noter l'introduction de 255 pages : La carrière littéraire de saint
Augustin.

[G. H. Tavard : *The Downside Review* 1951, 481-483].

43. CILLERUELO (Lope), Nuevas dudas sobre la « Regula ad ser-
vos Dei » de san Agustín. — *Archivo Agustiniano* 44 (1950),
85-88.

44. SEMPLE (W. H.), Some letters of saint Augustine. — *Bulletin
of the John Rylands Library* 33 (1950), 111-130.

45. PERLER (Othmar), Antike Seelsorgebriefe an Männer. — *Anima*
5 (1950), 103-115.

A la différence de saint Ambroise et de saint Jérôme, saint Augustin
s'adresse de préférence aux hommes. Description du caractère de ce
genre pastoral.

46. LAMBOT (Cyrillus), Sancti Aurelii Augustini Hipp. Episc. ser-
mones selecti duodeviginti quos ad fidem codicum recensuit,
prolegomenis notisque instruxit... (Stromata patristica et me-
diaevalia 1). Ultraieci-Bruxellis, Spectrum, 1950. (151).

Edition critique du texte des sermons 14, 15, 34, 60, 101, 104, 166, 177,
184, 221, 254 261 298, 302, 339, 355, 356, 358.

[Th. Camelot : *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35
(1951), 330. B. Capelle : *Recherches de Théologie ancienne et médié-
vale* 18 (1951), 165].

47. LAMBOT (Cyrille), Sermon inédit de saint Augustin sur un verset
du Psaume LVI. — *Revue Bénédictine* 60 (1950), 8-16.

48. FUEYO (Amador DEL), Obras de san Agustín, t. 7 : Sermones.
Trad. y prol. (Bibliotheca de autores cristianos). Madrid, La
Editorial Catolica, 1950. (xx-945).

49. ASMUSSEN (Hans), Der Herr der Welt ein kleines Kind : Weih-
nachtspredigten aus 17 Jahrhunderten. Stuttgart, Evangelisches
Verlagswerk, 1950. (160).

Quelques sermons d'Augustin avec une petite introduction.

50. KURZ (Erich), Unter der Kanzel Augustins. — *Deutsches Pfar-
rerblatt* (Essen) 50 (1950), 453-454. 491-492. 553-555.

51. MEINTRUP (Rothegard), Sankt Augustinus : Ansprache über den

Geburtstag des Herrn. Uebers. — *Liturgie und Mönchtum* (Laacher Hefte) 2. F., H. 7 (1950), 14-16.

Traduction du sermon Frangipane 4 (ed. Morin, Misc. Agost. I, Romae 1930, 209-211).

52. GAIFFIER (Baudouin DE), Sermons latins en l'honneur de saint Vincent antérieurs au Xe siècle. — *Analecta Bollandiana* 67 (Mélanges Paul Peeters I, Bruxelles 1949 — paru le 15 mars 1950), 267-286.

Sur les sermons authentiques de saint Augustin: 274, 275, 276, 277, 4, Caillau I, 47 (ed. Morin, 243) et trois autres faussement attribués à Augustin.

53. LAMBOT (Cyrille), Les sermons de saint Augustin pour les fêtes des martyrs. — *Analecta Bollandiana* 67 (Mélanges Paul Peeters I, Bruxelles 1949 — paru le 15 mars 1950), 249-266.

Examen de la valeur des plus anciennes collections des sermons de saint Augustin. La tradition est généralement de bonne qualité. Il n'y a guère de réserves à faire que pour les sermons connus uniquement par les homiliaires mixtes et pour ceux « de communi ». L'auteur dresse une liste des martyrs dont les noms figurent dans l'œuvre d'Augustin.

54. LAMBOT (Cyrille), Le catalogue de Possidius et la collection carthusienne de sermons de saint Augustin. — *Revue Bénédictine* 60 (1950), 3-7.

Le catalogue de Possidius a conservé un certain ordre chronologique. Une nouvelle indication nous offre un ms. de la grande Chartreuse édité à Paris en 1586, actuellement perdu. A cause de cette correspondance Dom Lambot conclut que les numéros 104-116 du cat. de P. ont été prêché entre le 22 mai et le 24 juin de l'année 397.

55. ALTANER (Berthold), Wann schrieb Hieronymus seine Ep. 106 ad Sunniam et Fretelam de Psalterio ? — *Vigiliae Christianae* 4 (1950), 246-248.

Hieron. Ep. 106, 57: « secundum dissertissimum istius temporis interpretem » = Augustinus En. in Ps. 88, 6. D'où M. Altaner de conclure que saint Jérôme écrivait la lettre 106 entre 404-410.

56. DELAMARE (J.), Lorsque saint Augustin expliquait les Psaumes. — *La Vie Spirituelle* 82 (1950), 115-136.

Le Christ parlant dans les Psaumes non seulement comme Tête, mais aussi au nom de son Corps.

57. LIEFTINCK (G. I.), Six feuillets d'un homiliaire de la première moitié du XIIe s. à la Bibliothèque de l'Université de Leyde. — *Scriptorium* 4 (1950), 96-100.

Des fragments de manuscrits de l'En. in Ps 63 (ML 36, 761, 2. 3-4. 6-8).

58. VERHEYEN (Melchior), WOLDRING (K.), HOOGVELD (L.), met een

voorwoord van A. Sizoo, Aurelii Augustini humaniora selecta. Deel I en Aantekeningen. Zwolle, Tjeenk Willink, 1950. (VIII-174. IV-52).

Un florilège mis à l'usage des classes latines.

59. THOMAS (Lucien-Paul), Quatre systèmes de rubrication dramatique dans le ms. Paris latin 1139. — *Scriptorium* 4 (1950), 107-110.

Parle du Ps.-Augustin: C. Judaeos, Paganos et Arianos: Sermo de Symbolo (ML 42, 1117-1130).

60. WITTKOFSKI (Joseph), [Ps.-Augustinus.] Saint Augustine: Little book of contemplation. Ed. and rev. into modern English. Morehouse, 1950 (101).

Doctrine

61. AMARI (G.), Il concetto di storia in Sant'Agostino. Roma, Ed. Paoline, 1950. (212).

62. AMSTUTZ (Jakob), Zweifel und Mystik, besonders bei Augustin. Eine philosophiegeschichtliche Studie. Bern, P. Haupt, 1950. (115).

Après une étude sur les différents genres du doute, l'auteur examine le doute chez Descartes, Campanella, Eckehart et les modernes, pour s'arrêter à Augustin. Le doute chez Augustin porte un caractère fondamentalement religieux; il est même la première étape d'une mystique, c.-à-d. l'expérience de l'union avec Dieu et les moyens pour y parvenir. Augustin a de commun avec Descartes que l'existence du « moi » est au-dessus de tout doute; il en diffère parce que chez Descartes le doute n'a pas de caractère théologique. Augustin se sépare pourtant de la doctrine de déification de Plotin, Eckehart et de la « Fundamental-ontologie ».

63. ASENSIO (F.), Traducción sobre un pecado sexual en el Paraíso ? — *Gregorianum* 31 (1950), 35-62.

Dans son deuxième article sur ce sujet l'auteur prouve qu'Augustin ne peut être invoqué en faveur de la thèse de J. Coppens (cfr. *Ephemerides Theol. Lov.* 24 (1948), 402-408).

64. BACHSCHMIDT (Hansgeorg), Der Zeitbegriff bei Augustinus und die Orientierung eines modernen Zeitbegriffes an seinen Gedanken. — *Philosophisches Jahrbuch* 60 (1950), 438-449.

Entreprend de constituer un concept de temps valable par une jonction des pensées d'Augustin et de la physique moderne. On ne doit pas comprendre le temps comme une progression continue, mais comme un discontinuum de « quanta ». Le temps est plus qu'une catégorie de notre conscience.

65. BARTH (Heinrich), Die Bedeutung der Freiheit bei Epiktet und Augustin. — Das Menschenbild im Lichte des Evangeliums : Festschrift zum 60. Geburtstag von Emil Brunner. Zürich, Zwingli-Verlag, 1950, 49-64.
 La distance entre la doctrine de la liberté de la volonté d'Epictète et celle d'Augustin. La liberté est ombragée par le Fatum pour le Stoïcien.
66. BASANOFF (V.), Survivance des représentations religieuses de la Rome païenne chez Tertullien et chez saint Augustin. — *L'Antiquité Classique* 19 (1950), 403-405.
 Les deux siècles qui séparent ces deux hommes, séparent en fait l'antiquité de la période du cinquième siècle par rapport à l'estimation de la religion romaine.
67. BAVINK (Bernard), Von Augustinus bis zu Pascul Jordan : Ein Beitrag zum Problem der Zeit. — Natur, Geist, Geschichte : Festschrift für Aloys Wenzl, hrsg. von J. Hanslmeier. München-Pasing, Filser-Verlag, 1950.
68. BEYENKA (Mary Melchior), Consolation in saint Augustine (Patristic Studies 83). Washington, The Catholic University of America Press, 1950. (XXIII-115).
 Concernant les problèmes de la souffrance et de la mort ; les genres divers de consolation
 [Ch. Favez : *Latomus* 9 (1950), 473. Ch. Martin : *Nouvelle Revue Théologique* 73 (1951), 95. G. Bardy : *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 46 (1951), 221-222. H.-I. Marrou : *L'Antiquité Classique* 20 (1951), 200-201. P. Courcelle : *Revue des Etudes Latines* 28 (1950), 399-400].
69. BREÑA (D. N.), La filosofía del derecho en la antigüedad cristiana : Una curva del pensamiento filosófico. Mexico, Elysian, 1949. (53).
 Elaboration par Augustin de la conception paulinienne du droit naturel.
 [Gemmel : *Scholastik* 25 (1950), 630].
70. CALLAHAN (John F.), Four views of time in ancient philosophy. Cambridge, Harvard University Press, 1948. (XII-210).
 La doctrine du temps de Platon, Aristote, Plotin et saint Augustin.
 [F. M. Cleve : *Classical Philology* 45 (1950), 193-194].
71. CAYRÉ (Fulbert), Les forces spirituelles auxiliaires : Témoignage de saint Augustin. — *L'Année Théologique* 11 (1950), 32-51.
 Augustin exalte au plus haut point le surnaturel, mais ce n'est pas une négation des forces spirituelles d'ordre naturel.
72. CHROUST (Anton-Hermann), Saint Augustine's philosophical theory of law. — *Notre Dame Lawyer* (1950), 285-315.
73. CILLERUELO (Lope), La formación del cuerpo según san Agustín. — *La Ciudad de Dios* 66 (1950), 445-473.

74. DABIN (Paul), Le sacerdoce royal des fidèles dans la tradition ancienne et moderne (Museum Lessianum, s. théol. 48). Bruxelles, Edition Universelle ; Paris, Desclée, 1950.
Saint Augustin, 89-115.
75. DAUDIN (Henri), La liberté de la volonté. Signification des doctrines classiques (Bibliothèque de philosophie contemporaine). Paris, Presses Universitaires de France, 1950.
Le libre arbitre et la liberté chrétienne chez saint Augustin, 19-40. Etudie l'évolution d'Augustin à partir du *De libero arbitrio*. On constate chez Augustin une continuité historique d'Aristote-Plotin, mais quant au continu il y a un contraste total en raison de la Révélation chrétienne du péché originel.
76. FALKENHAHN (Willy), Augustins Illuminationstheorie im Lichte der jüngsten Forschungen. Diss. Köln, 1948. (150). [En manuscrit].
77. FALKENHAHN (Willy), Zur Mystik Augustins. — *Veritati* : Eine Sammlung geistesgesch. und theol. Abhandl. als Festgabe für Johannes Hessen zu seinem 60. Geburtstag. München, 1949, 170-175.
78. FEDERER (Karl), Liturgie und Glaube : Eine theologiegeschichtliche Untersuchung (Paradosis 4). Freiburg i. d. S., Paulus-verlag, 1950.
Origine de l'argumentation liturgique (lex Orandi — lex credendi) : saint Augustin, 19-41.
79. FELLERMEIER (Jakob), Die Illuminationstheorie bei Augustinus und Bonaventura und die aprioristische Begründung der Erkenntnis durch Kant. — *Philosophisches Jahrbuch* 60 (1950), 296-305.
Les maîtres principaux de la théorie de la connaissance a priori sont Platon, Augustin, Bonaventure, Descartes et surtout Kant. Mais tandis que pour Augustin et Bonaventure le fondement de la vérité est le Dieu transcendant, pour Kant c'est la conscience-en-général.
80. HAMER (Jérôme), Le baptême et la foi : A propos d'une controverse récente. — *Irenikon* 23 (1950), 387-405.
L'Eglise joue un rôle absolument déterminant dans le baptême des enfants (contre K. Barth). Les textes de saint Augustin sont expressifs.
81. JACCARD (Pierre), Dieu donne ce qu'il ordonne. — *Revue de Théologie et de Philosophie*, NS 38 (1950), 97-104.
Met en rapport la doctrine de la vocation de Brunner, Calvin, saint Augustin et saint Paul.
82. KRUEGER (Arthur F.), Synthesis of sacrifice according to saint Augustine : A study of the sacramentality of sacrifice (Coll.

Pont. fac. theol. semin. S. Mariae ad Lacum. Diss. ad lauream 19). Mundelein (Illin.), Seminarium S. Mariae ad Lacum, 1950. (171).

[G. Philips: *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 26 (1950), 453-454.

Th. Camelot: *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35 (1951), 330-331. J. Gonsette: *Nouvelle Revue Théologique* 73 (1951), 96].

83. LANDSBERG (Paul), Du concept de vérité chez Augustin. — *Deucalion* 3 (1950), 45-64.
84. LOEWENICH (Walther von), Menschsein und Christsein bei Augustin, Luther und Jacob Burckhardt. Gütersloh, Verlag Bertelsmann, 1950. (129).
85. LORENZ (Rudolf), Fruitio Dei bei Augustin. — *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 63 (1950), 75-132.
Article au caractère monographique. L'auteur distingue deux aspects de « frui » : assujettissement morale et appréhension mystique. Les deux sont inséparables. L'assujettissement morale obtient un caractère eschatologique car il tend vers la réparation finale de l'ordre. Le danger que l'aspect moral se perd, est évité par le fait qu'Augustin donne à « Deo frui » l'aspect d'un amour de Dieu.
86. MARÉCHAL (Joseph), Lettres sur le problème du temps chez saint Augustin et sur le problème de la philosophie catholique. — *Mélanges Joseph Maréchal*, t. I (Œuvres), (Museum Lessianum, s. philos. 31). Bruxelles, 31). Bruxelles, Edition Universelle, 1950, 261-269. [Réédition].
87. MARROU (Henri-Irénée), L'ambivalence du temps de l'histoire chez saint Augustin. Montréal, Institut d'Etudes Médiévales, 1950. (84).
Selon Augustin l'histoire de l'humanité n'est intelligible qu'en tant qu'histoire sainte.
[Th. Camelot: *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 35 (1951), 330. M. N.: *Revue des Sciences Religieuses* 25 (1951), 215-216.]
88. MERZBACHER (Friedrich), Augustin und das antike Rom. — *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 39 (1950), 102-112.
89. PETEGHEM (L. van), De libertatis notione augustiniana et scholastica. — *Collationes Gandavenses* 33 (1950), 149-155.
90. SCHNEIDER (Rudolf), Welt und Kirche bei Augustin : Ein Beitrag zur Frage des christlichen Existenzialismus (Christentum und Geistesleben 6). München, Müller, 1949. (120).
91. STRATMANN (Franziskus Maria), Die Heiligen und der Staat. Bd. 3 : Athanasius, Ambrosius, Chrysostomus, Augustinus. Frankfurt a. M., J. Knecht, 1950. (267).
92. SUMPFF (Manfred), Selbsterkenntnis und Illuminatio bei Augustin.

tinus : Eine quellenanalytische Studie mit bes. Berücksichtigung des Werkes De Trinitate. Diss. München, 1945. (126, II, 19). [En manuscrit].

93. WIESENTHAL (F.), Die Wandlung des Friedensbegriffes von Augustinus zu Thomas von Aquin. Diss. München, 1949. [En manuscrit].

[*Theologische Literaturzeitung* 75 (1950), 631-632].

94. ZUMKELLER (Adolar), Das Charakterbild des Seelsorgers beim heiligen Kirchenvater Augustinus. — *Anima* 5 (1950), 63-74.

Sources et Relations

95. ALTANER (Berthold), Augustinus und die neutestamentlichen Apokryphen, Sibyllinen und Sextussprüche : Eine quellenkritische Untersuchung. — *Analecta Bollandiana* 67 (Mélanges Paul Peeters I, Bruxelles 1949 — paru le 15 mars 1950), 236-248.

L'auteur relate les textes où Augustin fait allusion à ces œuvres apocryphes. Il ressort qu'Augustin ne connaissait pas mal d'apocryphes, mais il reste douteux s'il les connaissait entièrement ou par extraits.

96. ALTANER (Berthold), Augustinus und Basilius der Grosse : Eine quellenkritische Untersuchung. — *Revue Bénédictine* 60 (1950), 17-24.

Augustin connaissait de Basilius : Hexaëmeron, hom. 2, 6 (Augustinus, De Gen. ad litt. I, 18, 36) ; Hexaëm., h. 3, 8 (Aug., De Gen. ad litt. II, 4, 7) ; S. I de jejunio 3 (Aug., C. Jul. I, 5, 18 et C. Jul. o. i. I, 52) ; Hom. 13 (Aug., C. Jul. II, 6, 18 sous le nom de J. Chrysostomus). Il y a répétition des mêmes textes chez Augustin ; ce fait est une indication qu'A. ne connaissait que quelques textes de Basilius en traduction.

97. ALTANER (Berthold), Augustinus und Julius Africanus : Eine quellenkritische Untersuchung. — *Vigiliae Christianae* 4 (1950), 37-45.

Altaner soutient contre C. Frick (Die Quellen Augustins im XVIII. Buche seiner Schrift de Civitate Dei, Hörter 1886) qu'Augustin ne dépend nulle part directement de J. Africanus.

98. HENRY (Paul), The Adversus Arium of Marius Victorinus, the first systematic exposition of the doctrine of the Trinity. — *The Journal of Theological Studies*, NS 1 (1950), 42-55.

L'influence de M. Victorinus sur le De Trinitate de saint Augustin a été très grande ; il donna occasion à Augustin d'élaborer plusieurs aspects nouveaux. A noter qu'Augustin est nullement néoplatonicien dans sa christologie et ne l'est que partiellement dans sa doctrine trini-

taire (l'idée de relation est aristotélicienne et l'analogie psychologique est un apport personnel).

99. BERZIUS (Mirdza), Die Auseinandersetzung Augustins mit Cicero's « De re publica ». Diss. Freiburg i. Br., 1950. [En manuscrit].
100. MARTÍNEZ MORÁN (Felipe), Algunas ideas virgilianas en « La Ciudad de Dios ». — *Archivo Agustiniano* 44 (1950), 413-426.
101. PÉPIN (Jean), Le problème de la communication des consciences chez Plotin et saint Augustin. — *Revue de Métaphysique et de Morale* 55 (1950), 128-148.
Il y a un parallélisme entre la théorie de la relation des âmes particulières à l'Âme Universelle de Plotin et celle du Maître Intérieur d'Augustin. Mais pour Augustin cette relation est une relation entre personnes; pour Plotin une assimilation d'une âme fantomale à la totalité de l'Un.
102. SÜSS (W.), De Ciceronis Hortensio. — *Jahrbuch für das Bistum Mainz* 5 (1950), 293-304.

Survivance

103. ALONSO (J. M.), Teofania y visión beata en Escoto Erigena. — *Revista Española de Teologia* 10 (1950), 361-389.
Pour Scotus Er. connaître Dieu correspond à une « assimilation déificatrice », combinant ainsi l'enseignement des Pères grecs avec la tradition augustinienne en cette matière.
104. CAYRÉ (Fulbert), Vers l'action avec saint Augustin : La spiritualité du Père E. d'Alzon. Paris, Lethielleux, 1950. (229).
La spiritualité d'Augustin est à la base de la doctrine spirituelle du P. Alzon.
105. CHADWICK (Owen), John Cassian : A study in primitive monasticism. London, Cambridge University Press, 1950. (xi-213).
Une certaine importance pour la controverse sémi-pélagienne.
[A. Sillem: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 46 (1951), 452. D. Knowles: *The Journal of Theological Studies*, NS 2 (1951), 106-109.]
106. CHROUST (Anton-Hermann), The meaning of some quotations from saint Augustine in the « Summa Theologica » of saint Thomas. — *The Modern Schoolman* 27 (1950), 280-296. 28 (1950-1951), 21-40.
Après avoir constaté que saint Thomas cite souvent Augustin d'après des florilèges, M. Chroust donne une classification de ces citations: a) informatives: des données historiques, en général empruntées au De Civ. Dei; b) confirmatives: pour corroborer sa propre opinion; c) ornementales ou conventionnelles: dans les objections; d) ré-interpréta-

tives: en faveur de sa propre opinion. A noter que Thomas corrige souvent saint Augustin d'une manière très délicate.

107. FRACHEBOUD (André), L'influence de saint Augustin sur le cistercien Isaac de l'Etoile. — *Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorem* 11 (1949), 1-17. 264-278. 12 (1950), 5-16.

Influence concernant la théorie de l'illumination, la grâce, la prédestination et les principes ascétiques de la vie intérieure.

108. LÁSCARIS COMNENO (Constantino), Senesquismo y agustinismo en Quevedo. — *Revista de Filosofía* 9 (1950), 461-485.

Dieu, l'âme et la Providence sont les trois thèmes augustinien pour surmonter l'inquiétude de l'homme. Ainsi la doctrine chrétienne l'emporte sur celle de Sénèque.

109. LEKKERKERKER (A. F. N.), De actualiteit van Augustinus. — *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 4 (1949-1950), 92-111.

110. LIO (Hermenegildus), De elementis traditionalibus iustitiae in primaeva schola franciscana. — *Franciscan Studies* 10 (1950), 164-185. 286-312. 441-458.

Avant les Mineurs les théologiens s'en tiennent à la conception augustinienne.

111. LIUIMA (Antoine), Saint François de Sales et la tradition: Les Pères de l'Eglise. — *Revue d'Ascétique et de Mystique* 26 (1950), 202-227.

Saint François de Sales cite le plus abondamment de tous ses devanciers saint Augustin. C'est à Augustin qu'il emprunte le plus volontiers les textes doctrinaux.

112. MADOZ (José), Una nueva transmisión del « Libellus de institutione virginum » de san Leandro de Sevilla (Ms. de Monte Casino n. 331). — *Analecta Bollandiana* 67 (Mélanges Paul Peeters I, Bruxelles 1949 — paru le 15 mars 1950), 407-424.

Influence de saint Augustin sur saint Léandre.

113. MASNOVO (Amato), S. Agostino e S. Tomaso: Concordanze e sviluppi. Milano, Vita e Pensiero, 1950. (v-200).

114. ROBERT (P.), Le problème de la philosophie bonaventurienne: Aristotélisme néoplatonisant ou augustinisme? — *Laval Théologique et Philosophique* 6 (1950), 145-163.

115. SALAVILLE (S.), Une mention de saint Augustin dans les diptyques de la liturgie grecque de saint Jacques. — *L'Année Théologique* 11 (1950), 52-56.

116. SANTE CENTI (T.), L'autocoscienza immediata nel pensiero di S. Tommaso. — *Sapienza* 3 (1950), 220-242.

Contre Jean de S. Thomas, Sanseverino et le P. A. Gardeil, l'auteur établit que la connaissance habituelle de l'âme par elle-même, telle que

l'entend S. Thomas, ne doit pas être confondue avec la mémoire augustinienne.

117. SMITS (Luchèse), L'autorité de saint Augustin dans « L'Institution chrétienne » de Jean Calvin. — *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 45 (1950), 670-687.

Calvin connaissait bien la tradition, à l'encontre de Luther. Il veut montrer l'accord des réformés avec la doctrine évangélique primitive. Augustin incarnait pour lui la plus grande autorité de l'antiquité chrétienne, parce qu'il suivait le plus fidèlement le principe biblique. Le motif personnel en est que Calvin découvre dans les écrits d'Augustin le principe fondamental de la Réforme: la corruption foncière du cœur humain.

118. WENDEL (Fr.), Calvin : Sources et évolution de sa pensée religieuse (Coll. Etudes d'hist. et de phil. rel. publiées par la fac. de théol. prot. de l'Université de Strasbourg 41). Paris, Presses Universitaires de France, 1950. (VIII-292).

L'utilisation que Calvin fait des œuvres de saint Augustin dans son « Institution chrétienne ».

L'Afrique du Nord

119. ALBERTINI (Eugène), L'Afrique romaine. Alger, Imprim. officielle, 1950. (112, phot., 1 carte).
120. CHARLIER (René), La Numidie vue par Salluste. Cirta Regia : Constantine ou Le Kef ? — *L'Antiquité Classique* 19 (1950), 289-307.
121. LAPEYRE (Gabriel Guillaume) et PELLEGRIN (Arthur), Carthage latine et chrétienne. Paris, Payot, 1950. (266, avec 8 croquis et 10 photographies).
122. LESCHI (Louis), Djemila : Antique Cuicul. Alger, Imprim. officielle, 1950. (48).
123. LESCHI (Louis), Tipasa de Maurétanie. Alger, Imprim. officielle, 1950. (54).
124. MAREC (Erwan), Hippone : Antique Hippo Regius. Alger, Imprim. officielle, 1950. (72).
125. REYGASSE (Maurice), Monuments funéraires préislamiques de l'Afrique du Nord. Paris, Arts et Métiers graphiques, 1950. (x-134, 64 pl., 1 carte).
126. SALAMA (P.), Les voies romaines de l'Afrique du Nord. Alger, Imprim. officielle, 1950.

Comptes rendus d'ouvrages parus avant 1950

- ARAND (L. A.), St Augustine, Faith, Hope and Charity (Ancient Christian Writers, 3). Westminster (Maryland). Newman Bookshop, 1947. [O. Perler: *Divus Thomas* (Freiburg i. d. S.) 28 (1950), 447].
- BOYER (Charles), S. Agostino. Milano, Bocca, 1947. [M. Didier: *Revue Philosophique de Louvain* 48 (1950), 571-574].
- BRENNAN (M. Josephine), A study of the clausulae in the sermons of saint Augustine. Washington, The Cath. Univ. of America Press, 1947. [M. Leroy: *Latomus* 9 (1950), 109-110].
- BURLEIGH (John H. S.), Saint Augustine: The City of God. A study of saint Augustine's philosophy. London, Nisbet, 1949. [C. C. J. Webb: *The Journal of Theological Studies*, NS 1 (1950), 212. S. L. Greenslade: *The Scottish Journal of Theology* 3 (1950)].
- BURNABY (John), Amor Dei. London, Hodder & Stoughton, 1947. [H. Rondet: *Recherches de Science Religieuse* 37 (1950), 621-622].
- CAYRÉ (Fulbert), Initiation à la philosophie de saint Augustin. Paris, Desclée de Brouwer, 1947. [R. Waelkens: *Revue Philosophique de Louvain* 48 (1950), 450].
- DAHL (Axel), Augustin und Plotin: Untersuchungen zum Trinitätsproblem und zur Nuslehre. Lund, Indsteds Univ.-Bokhandel, 1945. [W. Theiler: *Gnomon* 22 (1950), 389-390].
- JEPSON (J. J.), St Augustine: The Lord's Sermon on the mount (Ancient Christian-writers, 5). Westminster (Maryland), Newman press, 1948. [O. Perler: *Divus Thomas* (Freib. i. d. S.) 28 (1950), 447].
- GREEN (William M.), Initium omnis peccati superbia: Augustine on pride as the first sin. University of California Publications in Classical Philology 13, 407-432. Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1949. [Chr. Mohrmann: *Vigiliae Christianae* 4 (1950), 127-128].
- KOOPMANS (Jacob Hendrik), Augustinus' briefwisseling met Dioscorus. Amsterdam, Jazonpers-Universiteitspers, 1949. [W. Theiler: *Gnomon* 22 (1950), 390-392. J. W. Ph. Borleffs: *Museum* (Leiden) 55 (1950), 177-178. A. Mansion: *Revue Philosophique de Louvain* 48 (1950), 295-296. T. M. Parker: *The Journal of Theological Studies*, NS 1 (1950), 236. Evans: *The Classical Review* 65 (1951), 118. F. Charlier: *L'Antiquité Classique* 20 (1951), 198-200. G. Quispel: *Latomus* 10 (1951), 218-219. M. Testard: *Revue des Etudes des Latines* 28 (1950), 406-407].
- MARROU (Henri-Irénée), Saint Augustin et la fin de la culture antique. 2: Retractatio. Paris, E. de Boccard, 1949. [H. Rondet: *Recherches de Science Religieuse* 37 (1950), 619-621. F. Charlier: *L'Antiquité Classique* 19 (1950), 475-476. J. G. Préaux: *Latomus* 9 (1950), 325-327. C. Je.: *The English Historical Review* 65 (1950), 537].
- MOHRMANN (Christine), Sint Augustinus: Preken voor het volk. Utrecht, Het Spectrum, 1948. [C. L.: *Revue Bénédictine* 60 (1950), 222-223].
- MOST (W. G.), Saint Augustine's: De Civitate Dei. Washington, The Cath. Education Press, 1949. [J. H.: *Latomus* 9 (1950), 217].
- MUÑOZ VEGA (P.), Introducción a la síntesis de san Agustín. Roma, Univ. Gregoriana, 1945. [O. Perler: *Divus Thomas* (Freib. i. d. S.) 29 (1951), 373].
- PERL (C. J.), Aurelius Augustinus: Dreizehn Bücher Bekenntnisse. Paderborn,

- Schönigh, 1948. [W. v. Loewenich: *Theologische Literaturzeitung* 75 (1950), 87-88. Grillmeier: *Scholastik* 25 (1950), 594-595].
- PINCHERLE (Alberto), La formazione teologica di Sant' Agostino. Roma, Edizione Italiane, [1948]. [T. M. Parker: *The Journal of Theological Studies*, NS 1 (1950), 110-113. B. Capelle: *Bulletin de Théologie ancienne et médiévale* 6 (1951), 218-219].
- POPE (Hugh), Saint Augustine of Hippo. Essays dealing with his life and times and some features of his work. Westminster (Maryland), The Newman Press, 1949. [J. H.: *Latomus* 10 (1951), 84-85].
- PRZYWARA (Erich), San Agustín [Augustinus: Die Gestalt als Gefüge. Leipzig, 1934]. Traducion por L. Cilleruelo. Buenos Aires, 1949. [R. Flórez: *La Ciudad de Dios* 66 (1950), 371-388].
- ROTTMANNER (Odillo), L'Augustinisme. Présentation et traduction par J. Liebaert. *Mélanges de Science Religieuse* 6 (1949), 29-48. [H. Rondet: *Recherches de Science Religieuse* 17 (1950), 625-626].
- SCIACCA (Michele Frederico), S. Agostino: La vita e l'opera. L'itinerario della mente. Brescia, Morcelliana, 1949. [R. Flórez: *La Ciudad de Dios* 66 (1950), 371-388. E. Bréhier: *Revue Philosophique de la France et de l'Etranger* 76 (1951), 459-461].
- VERHEYEN (Melchior), Eloquentia pedisequa: Observations sur le style des Confessions de saint Augustin. Nijmegen, Dekker en v. d. Veegt, 1949. [A. Sizoo: *Mnemosyne* 3 (1950), 275-277. Ch. Favez: *Latomus* 10 (1951), 85-87. H. Chirat: *Revue des Sciences Religieuses* 25 (1951), 97-100. B. Capelle: *Bulletin de Théologie ancienne et médiévale* 6 (1951), 216. J. Marouzeau: *Revue des Etudes Latines* 28 (1950), 359-360].

Pius HUISMAN, O. E. S. A.

Tarsicius VAN BAVEL, O. E. S. A.

Boekbesprekingen

Dr H. MOONEN, O. E. S. A., *Pelgrimstocht der Christenheid*. 's-Hertogenbosch, L. C. G., Malmberg, 1915. 23 x 15 cm., x-404 blz.

Door de samenstelling en uitgave van dit nieuw handboek voor de studie der Kerkgeschiedenis heeft P. Moonen een goede dienst bewezen aan de studenten der katholieke middelbare scholen, voor wie dit werk voornamelijk geschreven werd, en ook aan iedere ontwikkelde leek, die een goede handleiding zoekt om zijn kennis van de Kerkgeschiedenis te verdiepen. De auteur geeft in dit boek geen saaie opsomming van feiten en jaartallen, maar verhaalt op boeiende wijze in een vlotte taal heel de bewogen geschiedenis van de steeds wisselende houding der mensheid ten opzichte van de zending der H. Kerk. Hij beschrijft in een methodisch opgebouwde en wetenschappelijk gefundeerde uiteenzetting, hoe de Kerk in de christelijke Oudheid groeide te midden van de antieke cultuurwereld, hoe de Kerk in de Middeleeuwen bloeide als leidster der cultuur van het christelijk Westen, hoe de Kerk tenslotte in de Nieuwe Tijd streed met de autonome cultuurstromingen van de moderne wereld. Hij legt de nadruk op de intense invloed der Kerk op het gehele leven der mensheid, en ook in deze opzet is de auteur goed geslaagd.

Bijdrage tot de Kerkgeschiedenis van Friesland. Franeker, T. Wever, 1951. In-8°, 264 blz., geb. f. 6.90.

Naar aanleiding van het 50-jarig bestaan van het klooster der Augustijnen te Witmarsum, het eerste klooster in Friesland na de Reformatie, werd dit boek met medewerking van Frisia Catholica uitgegeven onder de redactie van E. Bruna, O. F. M., Drs M. P. van Buytenen, Drs A. van Straaten, O. E. S. A., E. F. Schweigmann et M. J. Ydema. Het is een gedenkboek van blijvende waarde voor de kennis van het godsdienstig leven in Friesland. Bevoegde katholieke en niet-katholieke auteurs beschrijven in dertien degelijke bijdragen de bewogen godsdienst- en kerkgeschiedenis van Friesland vanaf de eerste Christianisering tot op heden. Dr E. Ypma, O. E. S. A., behandelt de geschiedenis van de eerste Christianisering, E. Bruna, O. F. M., geeft een fragment uit het middeleeuws monastiek leven, Ir. J. Witteveen beschrijft de middeleeuwse kerken en kloosterbouw, Drs H. Oldenhof en Drs H. B. P. A. Letschert geven de geschiedenis van de reformatie en de na-reformatorische tijd. Meer uitvoerig wordt in de volgende bijdragen de huidige godsdienstige toestand ontleed, terwijl Drs Amatus van Straaten, O. E. S. A., handelt over de katholiek-oecumenische mentaliteit, waardoor hij tevens de laatste bijdrage over de katholiek-oecumenische arbeid der Augustijnen, Minderbroeders en Carmelitessen in Friesland inleidt. Enkele mooie foto's en een kloosterkaart verhogen de waarde van dit goed verzorgd gedenkboek.

N. T.

INHOUD VAN JAARGANG I (1951)

Drs Evodius BRAEM, O. E. S. A. — Augustinus' leer over de heiligmakende genade	7-20, 77-90, 153-174
Dr Lucianus CEYSSENS, O. F. M. — Jean Recht en mission à Madrid pour l' <i>Augustinus</i> et l'Augustinisme ...	21-47, 107-139, 175-191
Dr Ephraem HENDRIKX, O. E. S. A. — Augustinus als religieuze persoonlijkheid	91-106, 192-204
P. Pius HUISMAN, O. E. S. A. en P. Tarsicius VAN BAVEL, O. E. S. A. — Répertoire bibliographique de saint Augustin ...	205-222
P. Norbertus TEEUWEN, O. E. S. A. — Het college der Augustijnen te Leuven	48-74
P. Norbertus TEEUWEN, O. E. S. A. — De Provinciaal Georges Maigret en zijn verslag over de Vlaamse of Nederduitse Augustijnenprovincie in 1625	140-149
Verantwoording	5-6
Boekbesprekingen	75-76, 150-152, 223

Besproken boeken

<i>Bijdrage tot de Kerkgeschiedenis van Friesland</i> . Franeker, 1951	223
Dr L. CEYSSENS, O. F. M., <i>Jansenistica. Studiën in verband met de Geschiedenis van het Jansenisme</i> . Deel I. Mechelen, 1950	75
J. G. MEYKNECHT, O. E. S. A., <i>Gregor Mendel. De ontdekker der erfelijkheidswetten</i> . Bussum, 1950	151
Dr H. MOONEN, O. E. S. A., <i>Pelgrimstocht der Christenheid</i> . 's-Hertogenbosch, 1951	223
L. WILLAERT, S. J., <i>Bibliotheca Janseniana Belgica</i> . Bruxelles-Paris, 1949-1950, 2 dln.	151
Dr A. ZUMKELLER, O. E. S. A., <i>Dionysius de Montina. Ein neuentdeckter Augustinertheologe des Spätmittelalters</i> . Würzburg, 1948	150

1956 g 205 ✓